

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**BİR BÖLGESEL ENTEGRASYON GİRİŞİMİ OLARAK ORTA ASYA
LİDERLERİNİN İSTİŞARE BULUŞMALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALISHER ESANOV

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ALİ UĞUR

**YALOVA
AĞUSTOS 2024**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

BİR BÖLGESEL ENTEGRASYON GİRİŞİMİ OLARAK ORTA ASYA LİDERLERİNİN
İSTİŞARE BULUŞMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALISHER ESANOV
218131014

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ALİ UĞUR

YALOVA
AĞUSTOS 2024

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez/Proje Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “Bir Bölgesel Entegrasyon Girişimi Olarak Orta Asya Liderlerinin İstişare Buluşmaları” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Alisher ESANOV

ÖNSÖZ

Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, ilk defa bir araya gelerek bölgenin geleceğine yönelik ortak adımlar atmak amacıyla Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmaları dizisini başlatmıştır. 2018'den beri düzenli olarak gerçekleştirilen bu buluşmalar serisi, bugüne kadar her ülkede bir kere düzenlenmesiyle bir döngüyü tamamlamış bulunmaktadır. Buluşmalarda, bölge liderleri genel olarak politik, ekonomik ve sosyokültürel meseleleri ele alırken, bölgesel sorunların üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Bir bölgesel entegrasyon girişimi olarak değerlendirilen bu buluşmaların esas amacı, bölgesel istikrar ve huzurun korunması, kalkınma ve refahın sağlanması, tek kültür ve kimliğin oluşturulmasına yönelik olarak birlikte hareket etmektir. Bu bağlamda, bugüne kadar düzenlenen tüm İstişare Buluşmalarının bir arada değerlendirilmesi, ileride ortaya çıkması muhtemel olan Orta Asya Birliği'ne dair genel bir perspektif sunması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Orta Asya liderlerinin İstişare Buluşmaları mercek altına alınarak, bölgedeki entegrasyon olasılığı, bu süreçteki imkanlar ve potansiyeller, iç ve dış etkenler detaylı bir şekilde analiz edilerek değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Böylece, bu çalışmanın ortaya çıkmasında, elbette Allah'ın inayeti ve birçok değerli insanın emeği bulunmaktadır. Bu vesileyle burada, bu nimete nail olmanın şükrünü eda etmeyi, bu kıymetli ve saygıdeğer kişilere teşekkürlerimi ve gönülden ihtiramlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Her şeyden önce, indirdiği mübarek Kur'an-ı Kerim'in ilk ayetinde kullarına hitaben "Oku" diyerek ilim talebine emreden ve tüm şartları bir araya getirerek bu tezin ortaya çıkmasını müyesser eyleyen, bütün alemlerin Rabbi Allah Teâlâ'ya sayısız hamdüsena etmek benim bir kulluk borcumdur. Yâ Rabbi! Yüzünün celâline, kudret ve hâkimiyetinin azametine layık şekilde sana hamdolsun. Yine, "Her kim ilim talep etmek üzere bir yol tutunursa, Allah onun için cennetin yollarından bir yol kolaylaştırır" buyuran ve benim için her konuda en ideal örnek olan, hayat yolumun şekillenmesinde esas rol oynayan, Allah'ın sevgili Resulü, Fahri Kainat, Peygamber Efendimiz Hazreti Muhammed Mustafa'ya (sallâllâhu aleyhi ve sellem), onun aile ve ashabına salat ve selamlar olsun.

Sonra, ilim öğrenmemi çok seven ve bu yolda elinden gelen her türlü koşulu sağlayan rahmetli babam Uljaboy Esanov ve uzun yıllar boyunca öğrencilik hayatımda dua ve destekleriyle yanımda duran muhterem annem Zaynab Esanova'ya sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca, her zaman yanımda oldukları ve desteklerini hiçbir zaman esirgemedikleri için ailemin diğer tüm fertlerine ve yakınlarıma da içtenlikle teşekkür ediyorum.

Buna ek olarak, Türkiye'ye gelmemi teşvik eden, Yalova'da üniversite hayatımı yoluna koymamda rehberlik eden, tecrübelerini paylaşan, her zaman maddi ve manevi yardımlarda bulunan ve benim için üstat konumunda olan İlhomjon Aka Eshonkulov, Şeyh Abdulahad, Dr. Nazhmiddin Abramov, Dr. Saidmukhammad Isaev ve Makhmud Valiev gibi çok değerli arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkürlerimi iletiyorum.

Ardından, yüksek lisans eğitimim ve bu tez çalışmasının her aşamasında desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen, fikirlerimi ifade edebilmem adına gerek lisans gerekse yüksek lisans eğitimim boyunca modern ve objektif görüşleriyle yanımda olan, akademik anlamda bana her zaman destek veren, tez öneri aşaması ve yazım süresi boyunca bakış açımı anlayış ve saygıyla yaklaşan, motivasyonumu tüm pozitifliğiyle daima yükselten çok değerli tez danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Ali Uğur hocama canı gönülden teşekkürlerimi sunuyorum. Kendisinden ilk ders aldığım dönemden itibaren, danışmanlığında tezimi sonuçlandırana kadar gerek akademik gerekse kişisel gelişimime yansımaları olan, hiçbir konuda yardımını esirgemeyen ve sabırla dinleyen, değerli görüşleri ve yönlendirmeleriyle çalışmamı tamamlamamı sağlayan hocamdan büyük bir minnettar olduğumu buradan da belirtmek isterim.

Yine, tez savunmamda jüri olarak iştirak eden ve bu çalışmanın daha yetkin hale gelmesi yönünde oldukça önemli tavsiyelerde bulunan çok değerli hocalarım, Kütahya - Dumlupınar Üniversitesinden Prof.Dr. Hüsamettin İnaç'a ve Yalova Üniversitesinden Dr.Öğr.Üyesi Sefa Öztürk'e ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyorum. Bir de bu çalışmanın son aşamasında, tezin yazım kontrolünü yapan ve bu açıdan daha uygun hale gelmesi için gerekli önerilerde bulunmasıyla önemli katkılar sağlayan saygıdeğer hocam Arş. Gör. Seçkin Arpalıer'e teşekkürlerimi iletiyorum.

Ayrıca, 2016 yılından beri Yalova Üniversitesi'nde ders aldığım ve görüş paylaştığım tüm hocalarıma sonsuz teşekkür ve şükranlarımı sunarım. Özellikle bu seviyeye gelmemde katkıları olan Yabancı Diller Yüksekokulu'ndan Öğr. Gör. Mutlu Çam, Öğr. Gör. Ömer Erşah Çakmak, Öğr. Gör. Berkan Aygün, Öğr. Gör. Çisem Göçmen Çetiner hocalarıma, lisans ve yüksek lisans dönemlerinde derslerinden büyük istifadeler ettiğim Prof. Dr. Zelha Altınkaya, Doç. Dr. Murat Alakel, Doç. Dr. Necibe Nevra Esentürk, Yar. Doç. Dr. Kaan Diyarbakırlıoğlu, Dr. Öğr. Üyesi Övgü Kalkan Küçüksolak, Öğr. Gör. Dr. İzzet Soner Ayhan, Öğr. Gör. Oğuzhan Köse ve diğer tüm çok değerli hocalarıma ayrı ayrı teşekkür ve şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak, çeşitli destekleri ve pozitif enerjileriyle yanımda olan ve hayatımı güzelleştiren Safar Sattarov, Kamoliddin Abramarov, Jamoliddin Kurbanov, Bakhtiyor Allayarov ve diğer tüm arkadaşlarıma da özel olarak teşekkür ve saygılarımı iletirim.

Eylül – 2024

Alisher ESANOV

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
ÖZET	xi
ABSTRACT.....	xii
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışma Hakkında.....	3
1.1.1. Çalışmanın konusu.	4
1.1.2. Çalışmanın önemi ve amacı	5
1.1.3. Çalışmanın içeriği	6
1.2. Temel Soru ve Hipotezler.	7
1.3. Teorik Çerçeve	8
1.4. Yöntem ve Teknikler	10
1.5. Literatür İncelemesi.	13
2. BÖLGESEL BÜTÜNLEŞME YÖNÜNDEKİ ÖNEMLİ POTANSİYELLER.....	25
2.1. Siyasi Potansiyeller.	32
2.2. Ekonomik Potansiyeller	37
2.3. Sosyal Potansiyeller.	44
2.4. Kültürel Potansiyeller.	49
3. LİDERLER İSTİŞARE BULUŞMALARI VE DEĞERLENDİRMELER.....	55
3.1. Birinci Buluşma ve Değerlendirme	57
3.2. İkinci Buluşma ve Değerlendirme	64
3.3. Üçüncü Buluşma ve Değerlendirme.	74
3.4. Dördüncü Buluşma ve Değerlendirme	84
3.5. Beşinci Buluşma ve Değerlendirme	93
4. ORTA ASYA ENTEGRASYON GİRİŞİMİNİN TEORİK ANALİZİ.	105
4.1. Bölge Entegrasyonuna Karşı Dış Aktörlerin Tutumu	106
4.1.1. Jeopolitik açısından Rusya ve Orta Asya	108
4.1.2. Jeoekonomi açısından Çin ve Orta Asya	112
4.1.3. Jeostrateji açısından Batı ve Orta Asya	117
4.1.4. Jeokültür açısından Türkiye ve Orta Asya.	122

4.2. Bütünleşmeye Yönelik Orta Asya Ülkelerinin Tutumu	126
4.2.1. Realizm ve Orta Asya entegrasyonu.	128
4.2.2. Liberalizm ve Orta Asya entegrasyonu.	133
4.2.3. Sosyal İnşacılık ve Orta Asya entegrasyonu.	138
5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER	145
KAYNAKLAR.	153
ÖZGEÇMİŞ	167
TEZDEN TÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER.	167

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
AET	: Avrasya Ekonomi Topluluğu (EurAsEC)
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
ASEAN	: Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği
AUFM	: Astana Uluslararası Finans Merkezi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BİÖ	: Barış İçin Ortaklık
BM	: Birleşmiş Milletler
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
COVID-19	: Yeni Koronavirüs Hastalığı 2019
ÇHC	: Çin Halk Cumhuriyeti
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EİÖ	: Ekonomik İşbirliği Örgütü
EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
EU	: Avrupa Birliği (European Union)
GSYH	: Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
MERCOSUR	: Güney Amerika Ortak Pazarı
NAFTA	: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OAET	: Orta Asya Ekonomik Topluluğu
OAİÖ	: Orta Asya İşbirliği Örgütü
OHAL	: Olağanüstü Hal
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ŞİÖ	: Şanghay İşbirliği Örgütü
TANAP	: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı
TAPI	: Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı
TDT	: Türk Devletleri Teşkilatı
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TÜRKSOY	: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
UAGKF	: Uluslararası Aral Gölünü Kurtarma Fonu
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1. Orta Asya Nüfusu (1955 - 2023).....	28
Tablo 2.2. Ülkelerin Dışarıdan Gelen Suya Bağımlılık Oranı	34
Tablo 2.3. Ülkelere Göre Mevcut Enerji Kaynakları	40
Tablo 2.4. Orta Asya Ülkelerindeki Müslüman Nüfus Oranı	52

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Orta Asya Ülkelerinin Siyasi Haritası.....	27
Şekil 2.2. Yıllar İçinde Aral Gölü’ndeki Değişim.....	35
Şekil 2.3. Ülkelere Göre Mevcut Enerji Kaynakları	40
Şekil 2.4. Orta Asya'nın Uluslararası Taşımacılık Koridor ve Güzergahları	42
Şekil 2.5. Orta Asya Nüfus Cinsiyeti Payının Yaşa Göre Dağılımı	44
Şekil 2.6. Orta Asya Nüfusunun Ülkelere Göre Dağılımı.....	45
Şekil 3.1. Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının Resmi Logosu	55
Şekil 3.2. Kazakistan Cumhuriyetinin Siyasi Haritası	57
Şekil 3.3. Özbekistan Cumhuriyetinin Siyasi Haritası	65
Şekil 3.4. Türkmenistan’ın Siyasi Haritası.....	74
Şekil 3.5. Liderler İstişare Buluşmalarının Yeni Logosu	81
Şekil 3.6. Kırgız Cumhuriyetinin Siyasi Haritası.....	85
Şekil 3.7. Tacikistan Cumhuriyetinin Siyasi Haritası	93
Şekil 3.8. “Uluslararası Orta Asya Enstitüsü” İnternet Sitesinin Logosu	99

BİR BÖLGESEL ENTEGRASYON GİRİŞİMİ OLARAK ORTA ASYA LİDERLERİNİN İSTİŞARE BULUŞMALARI

ÖZET

İnsanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Orta Asya, tarih boyunca sosyopolitik, sosyoekonomik ve coğrafi konumu açısından her zaman önemini korumuş, ancak Sovyetler Birliği döneminde önemini kaybederek adeta unutulmuş bir bölge haline gelmiştir. 21. yüzyılın başlamasıyla birlikte, güç rekabetinin farklılaştığı ve çok kutuplu küresel sisteme doğru geçişin başladığı bu yeni dünya düzeninde Orta Asya, yeniden keşfedilen ve uluslararası ilişkiler disiplininde tekrar önem kazanmaya başlayan bir coğrafyaya dönüşmüştür. Bu coğrafya, Rusya, Çin, ABD, AB, Türkiye, İran ve Hindistan gibi küresel ve bölgesel aktörlerin siyasi, iktisadi, stratejik ve kültürel rekabet alanı haline gelmiş, bölgenin jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel önemi adeta yeniden keşfedilmiştir. Bu durum, Orta Asya ülkelerinin, yeniden şekillenmekte olan küresel ortamın sunduğu fırsat ve potansiyellerden verimli şekilde istifade etmeleri ve bölgenin güncel önemini kavramaları gerektiğini göstermektedir. Bu gerekçelerle, Orta Asya ülkeleri hem fırsatları değerlendirmek hem de riskleri bertaraf etmek adına bölgesel bir entegrasyon arayışına girmişlerdir. Bu arayışın bir ifadesi olarak Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ilk defa eksiksiz bir araya gelerek, bölgenin geleceğine yönelik birlikte adım atmak amacıyla Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmaları dizisini başlatmışlardır. 2018'den beri düzenli olarak gerçekleştirilen bu buluşmalar, bugüne kadar her ülkede birer kez düzenlenerek bir döngüyü tamamlamıştır. Buluşmalarda bölge liderleri, politik, ekonomik ve sosyokültürel meselelere ilişkin bölgesel sorunları ele alarak bölgesel çözümler üretmeye çalışmaktadırlar. Bir bölgesel entegrasyon arayışı olarak da görülebilecek bu buluşmalarda gözetilen esas amaç, bölgesel istikrar ve huzurun korunması, bölgesel kalkınma ve refahın sağlanması ve bölgede ortak kültür ve kimliğin oluşturulmasına yönelik birlikte hareket etmektir. Bu nedenle, bugüne kadar düzenlenen tüm İstişare Buluşmalarının bir arada değerlendirilmesi, ileride ortaya çıkması muhtemel bir bölgesel entegrasyon modeline dair genel bir düşünce sunması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu saiklerle yapılan bu araştırmada, Orta Asya ülkelerinin daha uyumlu ilişkiler kurmasını tetikleme potansiyeli taşıyan İstişare Buluşmalarının sebep ve sonuçları incelenmiştir. Ayrıca bu çalışmada, Orta Asya'da bir entegrasyon eyleminin gerçekleşme olasılığı, bölgenin bu konudaki imkânları ile bu yöndeki olumlu ve olumsuz etkenler de detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Hülasa, bu çalışma, bir bölgesel entegrasyon arayışı olan Orta Asya liderlerinin istişare buluşmalarına odaklanarak, bu sürecin arka planını farklı açılardan ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Liderler, İstişare Buluşmaları, Bölgesel Entegrasyon, Orta Asya Birliği.

CENTRAL ASIAN LEADERS' CONSULTATION MEETINGS AS A REGIONAL INTEGRATION INITIATIVE

ABSTRACT

Central Asia, one of the oldest inhabited regions in human history, has always maintained its importance due to its sociopolitical, socioeconomic, and geographical position, but during the Soviet era, it lost its importance and became a forgotten region. With the onset of the 21st century and the emergence of a new world order characterized by a shift in power dynamics and the transition towards a multipolar global system, Central Asia has become a geography that has been rediscovered and is once again regained significance in international relations discipline. This region has become an area for political, economic, strategic, and cultural competition among global and regional actors such as Russia, China, US, EU, Türkiye, Iran, and India, and the region's geopolitical, geoeconomic, geostrategic, and geocultural importance has been virtually rediscovered. This situation demonstrates that the Central Asian countries must efficiently leverage the opportunities and potential offered by the evolving global landscape while recognizing the current importance of their region. For these reasons, the Central Asian countries have embarked on a quest for regional integration to capitalize on opportunities and mitigate risks. As an expression of this pursuit, for the first time since gaining independence, the Central Asian countries have come together to initiate the Central Asian Leaders' Consultative Meetings, aiming to take collective steps towards the future of the region. Held regularly since 2018, these meetings have been organized once in each country, completing a full cycle. During these meetings, regional leaders address political, economic, and sociocultural issues, seeking regional solutions to regional problems. The main purpose of these meetings, which can be seen as a search for regional integration, is to act together to maintain regional stability and peace, ensure regional development and prosperity, and create a shared culture and identity in the region. Therefore, evaluating all the Consultation Meetings held so far together is of foremost importance in terms of providing a general idea about a regional integration model that is likely to emerge in the future. Conducted with these motives, this research analyzes the causes and consequences of the Consultative Meetings, which have the potential to trigger more harmonized relations among Central Asian countries. Furthermore, this study thoroughly examines the possibility of a regional integration in Central Asia, the opportunities available to the region in this regard, and positive and negative factors influencing this process. In summary, this study focuses on the consultation meetings of Central Asian leaders, who are in a quest for regional integration, and examines the background of this process from various perspectives.

Keywords: Central Asia, Leaders, Consultation Meetings, Regional Integration, Central Asian Union.

1. GİRİŞ

Geçen yüzyılda, uluslararası sistemde yaşanan büyük gelişmeler ve değişimlerle dünya siyasi tarihinin en önemli dönüm noktalarından birçoğu kaydedilmiştir. Büyük imparatorlukların yıkılması, ulus devletlerin yaygın olarak şekillenmesi, iki dünya savaşı, iki kutuplu dünya sistemi gibi olaylar, bir yandan uluslararası ilişkiler disiplinde yeni kavram ve kuramların oluşmasına yol açarken, diğer yandan dünya geleceğinin belirlenmesinde derin izler bırakmıştır. Bu tür gelişme ve değişimler, günümüzün altyapısını hazırlayarak yeni bir uluslararası sistemin şekillenmesinde kritik rol oynamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra şekillenen iki kutuplu sistemin oluşturduğu Soğuk Savaş dönemi, uzun sürmesiyle dünya gündeminin esasını oluşturmuş ve diğer uluslararası ve bölgesel aktörlerin itibarsızlaşmasına yol açmıştır. Ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Soğuk Savaş sona ermiş ve bu dönemin iki kutuplu çekim kuvvetinin diğer bölgeler ve aktörler üzerindeki gerilim ve baskıları kırılmıştır.

21. yüzyılın başlamasıyla, yeni bir uluslararası sistemin şekillenmeye başladığını söylemek mümkündür; bu şekillenmenin temeli, geçen yüzyıldan elde edilen pek çok tecrübenin oluşturduğu ve bu tecrübelerin yeni yakınlaşmalar ve tarafların oluşumunda etkili yansımaları olduğu açıktır. Bu yeni siyasi ortamın doğmasıyla küresel sistemde, eskiden var olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) varisi Rusya gibi ana oyuncuların yanında, hızla yükselen Çin ve Hindistan gibi yeni katılımcıların, Avrupa Birliği (AB) ve ASEAN¹ gibi uluslararası örgütlenmelerin de yeni aktör olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum, bazı siyasi görüşlere göre uluslararası sistemde güç dengelerinin yeniden şekillenmeye başladığının ve çok kutuplu bir dünya oluşumunun habercisi olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla yeni çağın getirdiği yeni ortam ve şartlara adapte olmak ve uygun hareket etmek amacıyla mevcut sistemin tüm üyeleri, kendi pozisyonlarını belirlemeye çalışmaktadır. Bu nedenle, geçen yüzyılda önemini kaybeden bazı bölge ve ülkeler bu yüzyılda yeniden değer kazanmaya başlamıştır. Örneğin, uluslararası ilişkilerde “*Global South*” olarak bilinen Güney Amerika, Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya gibi bölgeler ve bu bölgelerdeki Brezilya, Güney Afrika, Hindistan ve Endonezya gibi ülkeler, bugün uluslararası sistemin en etkili aktörlerinden olmasa da bu sistemin yeni yönlerini oluşturacak kadar önemli kabiliyet ve potansiyele sahip bulunmaktadır. Çünkü güç rekabetinin farklılaştığı ve dünyanın çok kutuplu

¹ Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (Association of Southeast Asian Nations).

küresel sisteme doğru evrildiği bu yüzyılda, her kutbun aday aktörleri diğer tarafları kendi bünyesine çekmeye çalışmaktadır. Bu nedenle, uluslararası sistemde yeniden önem atfedilen bölge ve ülkelerin keşfedilmeye başladığını gözlemlemek mümkündür.

Uluslararası ilişkiler literatüründe yeniden önem kazanmaya başlayan bölgelerden biri de Orta Asya coğrafyasıdır. Bu coğrafya, son yüzyıllarda önemini kaybetmeye başlamış ve özellikle Sovyetler Birliği döneminde anlamını yitirerek neredeyse unutulmuş bir bölge haline gelmiştir. Ancak 21. yüzyılda, yukarıda bahsedilen gelişmeler ışığında, tekrar tarihi önemine kavuşma fırsatı oluşan bu bölge yeniden anlam kazanmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla özgürlüğüne kavuşan Orta Asya bölgesi, yeni şekillenmekte olan küresel sistemde jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel açılardan yeniden keşfedilmektedir. Bu nedenle, uluslararası arenada siyasi, iktisadi ve stratejik açıdan küresel rekabetin taraflarının belirmeye başladığı bu dönemde, ilgili aktörlerin Orta Asya'ya nasıl bir rol biçtiği, onu nasıl değerlendirdiği ve küresel sistem içerisinde nereye konumlandığı, pozisyonlarına göre farklılık göstermektedir. Bu durumda, Orta Asya'nın bu aktörlere karşı tepkisi, tutumu ve hangi yöne doğru evrileceği, onu yanına çekmek isteyen tüm taraflar için derin bir önem taşımaktadır.

Orta Asya'nın yeni küresel sistemde artan jeopolitik önemine kısaca değinecek olursak, burada Rusya'nın ön plana çıktığını görebiliriz. Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra, yeniden önemli bir küresel aktör olma özelliğini kazanmaya çalışan Rusya Federasyonu, eskiden olduğu gibi bölge üzerindeki etkisini kaybetmek istememektedir. Orta Asya'nın, Rusya tarafından kendi doğal hinterlandı olarak görüldüğünü hesaba kattığımızda, bölgenin jeopolitik açıdan Rusya için ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Orta Asya'nın jeoekonomik öneminden bahsederken, hemen akla, bölgenin yanı başında yer alan ve dünyanın en büyük ekonomik süper güçlerinden biri olan Çin gelmektedir. 21. yüzyılın başından itibaren ekonomi başta olmak üzere birçok alanda hızla yükselen Çin Halk Cumhuriyeti'nin son yıllarda geliştirdiği, doğuyu batıya bağlayan eski İpek Yolu'nun yeni versiyonu olan devasa "Kuşak ve Yol" projesinde Orta Asya, vazgeçilmez kilit noktalardan biri olarak görülmektedir. Gerçekten Avrasya kara kütesinin Doğu-Batı ekseninde, tedarik zincirlerinin güvenli ve ekonomik güzergahlar arayışı öne çıktığı bu yüzyılda, Orta Asya'nın konumu yadsınamaz derecede çok önem arz etmektedir. Orta Asya'nın jeostratejik önemine değinecek olursak, burada en çok Batı ve ABD'nin ilgisini çektiğini görebiliriz. Bu bölge, coğrafi olarak Rusya, Çin, Hindistan, İran ve Kafkasya gibi kritik devlet ve bölgelerin ortasında yer alması nedeniyle Batı ve ABD'ye çeşitli konularda yüksek siyasi manevra potansiyeli sunmaktadır. Bunlardan biri, Orta Asya üzerinden diğer taraflara karşı dengeleme politikası yürütme potansiyelidir. Ayrıca Orta Asya, Batı için

Afganistan gibi kritik bir ülkeyle komşu olması ve uyuşturucu kaçakçılığı, terörizm, düzensiz göç gibi güvenlik meseleleri bakımından bir tampon bölge görevi görmektedir. Böylece bölgenin uluslararası sistemde jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik değeri her geçen gün artmaktadır.

Orta Asya bölgesinin küresel sistemde tekrar önem kazanmaya başlamasının bir kere bu coğrafyanın kendi bilinç bünyesi ve özgür iradesi tarafından fark edilmesi yukarıda bahsedilen gelişmeler kadar önemlidir. Bölge ülkelerinin, yeniden şekillenmekte olan küresel ortamın sunduğu fırsat ve potansiyellerden verimli istifade edebilmesi için önce bölgenin güncel değerini kavraması gerekmektedir. Aksi takdirde, bu kadar büyük fırsatlar gelip geçecek ve bölge ülkelerine durup dururken bir şey kazandırmayacaktır. Hatta yeterince dikkat edilmez ve bölgenin ana ihtiyacı olan gerekli adımlar atılmaz ise, ellerinde bulundurdıkları önemli değerlerden de mahrum kalabilir ve geleceklerini tehdit eden tehlikelerle yüzleşmek zorunda kalabilirler. Bu yüzden bölge ülkelerinin, küresel sistemin yarattığı/yaratacağı imkanlardan tam olarak faydalanabilmesi ve bu sistemin doğurduğu/doğuracağı tehditlere karşı güçlü bir duruş sergileyebilmesi için kendi aralarında kapsamlı bir istişare ve iş birliği mekanizması oluşturarak senkronize bir şekilde hareket etmeleri büyük önem taşımaktadır. Kısacası, Orta Asya'nın, günümüz şartları göz önüne alındığında, bölgeselleşme çerçevesinde güçlü ve derin bir bütünleşmeye ihtiyacı vardır.

1.1. Çalışma Hakkında

Son yıllarda Orta Asya ülkelerinin küresel ve bölgesel düzeydeki hızlı değişimlere tanıklık etmesi, bu yeni gelişmelerden dolaylı/doğrudan etkilenmesi, ve yeniçağın yaratmakta olduğu uluslararası sisteme ayak uydurmak zorunda kalmaları, bulundukları bölgenin önemini daha iyi kavramalarına neden olmaktadır. Bu durum, Orta Asya ülkelerinin son yıllardaki bölge çaplı girişimlerinden ve devlet liderlerinin söylemlerinden de anlaşılmaktadır. Burada Orta Asya ülkelerinin bölgesel düzeydeki girişimlerinden kasıt, bütünleşme arayışına yönelik çabalaradır. Çünkü bölgenin tam manasıyla önemi ve değerini anlamak, aslında bölgeyi bir bütün olarak tasavvur etmek ve buna göre tutum sergilemekten geçmektedir. Aksi takdirde, bölge ülkelerinin uluslararası sistem açısından tek başına pek fazla anlam ifade etmeyeceği çok aşıkardır. Bu yüzden Orta Asya ülkelerinin, bu coğrafyada başarılı bir bölgeselleşmenin gerçekleşmesi için birlikte yaşamak, birlikte kalkınmak ve birlikte var olmak amacıyla hep beraber hareket ederek bütünleşmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, bölge liderleri de son birkaç yıldır bu konu üzerinde bir araya gelerek düzenli bir şekilde “İstişare Buluşmaları” gerçekleştirmektedir. Her bir bölge ülkesinin ev sahipliğinde düzenlenmesiyle bir döngüyü tamamlayan bu buluşmalar

serisinde, liderler tarafından bölgenin geleceğine dair çok olumlu ve umut verici sinyaller verilmektedir. Bu durum, bölgenin geleceğine ilişkin yukarıda ifade edilen endişelere yönelik iyi bir cevap niteliğindedir.

Bölge liderleri, bu tür istişare buluşmaları ışığında, bir yandan Orta Asya'nın küresel sistemdeki konumunu ve önemini anlamaya çalışırken, diğer yandan başkaları tarafından yok edilme eşiğine getirilen kendi öz kimliklerine geri dönerek, ortak bir kimlik arayışı üzerinden bölgesel bütünleşme girişimlerini anlamlandırmaya gayret etmektedir. Aslında, Orta Asya ülkeleri, yeniden şekillenmekte olan uluslararası sistemde, hem kendi aralarındaki iç problemleri çözerek dışarıya karşı ortak bir pozisyon alıp daha etkin aktörler haline gelmek, hem de bu sistemdeki güç rekabetinin getirdiği gerilim ve baskılara karşı dayanışma içerisinde olarak bölgenin ortak çıkarlarını daha güçlü savunabilmek için, bölge liderlerinin bu girişimini bütünleşme konusunda atılması gereken çok önemli adımların sadece bir başlangıcı olarak görebiliriz. Yani bu girişim, her ne kadar liderler tarafından şimdilik temkinlice “istişare” olarak adlandırılrsa da, aslında bu, bölgesel bütünleşme arayışının en erken safhası olarak nitelendirilebilir. Bölgesel bütünleşme ise, yukarıda bahsedilen imkan ve kabiliyetlerin Orta Asya'ya kazandırılması bakımından en temel şartlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

1.1.1. Çalışmanın konusu

Bu çalışmada, bölgede entegrasyon arayışına yönelik Orta Asya liderlerinin en önemli girişimlerinden biri olan İstişare Buluşmalarının özü, sebepleri ve sonuçları incelenmektedir. Önce çalışma konusunun esas aktörlerinden bahsetmek gerekirse, 20. yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Orta Asya coğrafyasında bağımsızlıklarını kazanan beş egemen ulus devletin ortaya çıktığından başlayabiliriz. Bu beş devlet, bağımsızlıklarının ilk yıllarında bir bölgesel birlik kurma yolunda bazı girişimlerde bulunmuş, ancak o dönemin iç ve dış şartlarından dolayı tam başarıya ulaşamamıştır. Hatta son yıllarda bölge ülkeleri arasında garip bir gerginlik atmosferi oluşmuştur. Ancak 2016 yılının sonlarına doğru, Orta Asya'nın merkezinde yer alan Özbekistan'daki siyasi kadronun değişmesiyle bölgedeki gerginlik yumuşamaya başlamıştır. Ardından, kısa bir süre sonra iktidara yeni gelen Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'in teşebbüsüyle bölge liderleri, 15 Mart 2018'de Kazakistan'ın başkenti Astana'da bölgesel sorun ve ihtiyaçlara yönelik çözüm üretmek amacıyla ilk buluşmayı gerçekleştirmiştir (O'rozov, 2018). Bölge liderleri bu buluşma formatının adını şimdilik "İstişare Buluşması" olarak belirlemiş ve bu tür buluşmaları her yıl düzenli olarak gerçekleştirme kararı almıştır.

Orta Asya liderlerinin İstişare Buluşmaları, pandemiden dolayı 2020 yılı hariç, her yıl düzenli bir şekilde gerçekleştirilmiş ve bölgede yavaş yavaş bir entegrasyon arayışına dönüşmüştür. Bu çalışmanın konusu da bu sürece paralel olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla bu araştırmada, Orta Asya liderlerinin bölgesel bütünleşme arayışının bir göstergesi olan İstişare Buluşmalarının mercek altına alınmasının yanı sıra, genel olarak bu coğrafyada bir entegrasyon eyleminin gerçekleşme olasılığı, bölgenin bu konudaki imkan ve potansiyelleri, ve bu yöndeki iç ve dış olmak üzere olumlu ve olumsuz çok önemli etkenler analiz edilerek detaylı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Böylece bu çalışma, bir bölgesel entegrasyon arayışı olan Orta Asya liderlerinin İstişare Buluşmalarına odaklanmakta ve bu sürecin öncesi ve sonrasını farklı açılardan ele almaktadır.

1.1.2. Çalışmanın önemi ve amacı

Orta Asya’da bir entegrasyon arayışı sürecinin başlaması, öncelikle bölgenin kendisini, sonra ise uluslararası toplumun pek çok kesimini doğrudan ve dolaylı olarak etkilemesi açısından çok önemli bir gelişme olduğu için bu çalışma, hem bu coğrafyayı anlama hem de geleceğine yönelik ışık tutma konusunda büyük bir öneme sahiptir. Orta Asya entegrasyonu konusu oldukça yeni olmakla birlikte, bu konuya dair uluslararası literatürde birçok çalışma ortaya çıkmış olsa da, yukarıda bahsedilen liderlerin bu yeni entegrasyon arayış girişimleri her yönüyle çok güncel bir gelişme olduğundan, bu süreci daha kapsamlı, yerinde ve zamanında inceleyecek güncel araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma da bu kategorideki araştırmalara aday konumundadır. Çünkü pek çok süreçte olduğu gibi, araştırma ve inceleme çalışmaları, ilgili sürecin daha da gelişmesine, eksikliklerinin giderilmesine ve yanlışlıklarının düzeltilmesine önemli katkılarda bulunma potansiyeline sahiptir.

Bu çalışmanın esas amacı, Orta Asya’da cereyan eden ve henüz erken safhasında olan entegrasyon arayışı sürecinin politik, ekonomik ve sosyal boyutlarını inceleyerek, mümkün olduğunca bölge liderlerinin bu yöndeki girişimlerine akademik açıdan zemin hazırlamak ve bu sürecin tam başarıya ulaşmasına katkı sağlamaktır. Bölgenin entegrasyon arayışı süreci yeni başlamış olması nedeniyle, bu çalışma erken ortaya konulmuş gibi görünse de, hem bölge liderlerinin bu konudaki ciddiyeti hem de İstişare Buluşmalarının süreklilik kazanması çok umut verici olup, çalışma esnasında verilen emeğin önemini ispatlar niteliktedir. Ayrıca, çalışmanın esas amacının dışında, literatürdeki boşluğun doldurulması ve eksikliklerin giderilmesine yönelik naçizane bir katkı sağlamak umudu da önemli hedefler arasında yer almaktadır. Bunun yanında, Orta Asya entegrasyonu konusunda okuyucuları bilgilendirmek,

ilgililenenlere yol haritası sunmak ve diğer araştırmacılara ilham kaynağı olmak da çalışmanın ikincil amaçları arasında bulunmaktadır.

1.1.3. Çalışmanın içeriği

Bu çalışma, yukarıda bahsedilenler doğrultusunda şekillendirilmiş ve tez konusu başlığı “Bir Bölgesel Entegrasyon Girişimi Olarak Orta Asya Liderlerinin İstişare Buluşmaları” olarak belirlenmiştir. Çalışma, esasen üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde genel olarak bütünleşmeye yönelik potansiyeller, bölge liderlerinin buluşmaları ve bölgesel entegrasyon meselesinin analizleri gibi konular ele alınmıştır.

Orta Asya’nın bütünleşme yönündeki en önemli potansiyellerinin ele alındığı bölümde, bölgenin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel potansiyelleri dört ayrı gruba ayrılarak detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Her grupta, bölgenin entegrasyon sürecinde en önemli rol oynaması beklenen potansiyellerden bazıları zikredilerek bölgenin bu konudaki avantajları vurgulanmıştır. Böylece bu bölümde, bütünleşme sürecinin başarılı bir şekilde yürütülmesi için bahsi geçen potansiyellerden verimli istifade edilmesi gerektiği ve bunun için bölge ülkelerinin el ele vererek birlikte hareket etmesinin önemine dikkat çekilmiştir.

Bir sonraki bölümde ise, bölge liderlerinin her yıl gerçekleştirmekte olduğu İstişare Buluşmaları incelenmiştir. 2018’den 2023’e kadar, bölge ülkelerinden her birinin ev sahipliğinde gerçekleştirilen beş İstişare Buluşmasının tamamı özetlenmiş ve gerekli değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Ayrıca bu bölümde, her bir toplantı sırasında konuşan bölge liderlerinin konuşmaları özet olarak sunulmuştur. Çünkü bu konuşma metinleri, Orta Asya liderlerinin bölgesel entegrasyon arayışında ne kadar ciddi olduklarına dair önemli bir gösterge niteliği taşımaktadır. Bunun dışında, toplantılar esnasında bölge liderlerinin davranış ve tutumları, endişe ve istekleri, teklif ve önerileriyle birlikte yapılan müzakereler, varılan mutabakatlar ve alınan kararlar doğrultusunda önemli değerlendirmeler yapılarak zirve sonuçlarının uygulanabilirliği ve bölge üzerindeki yansımaları imkanlar dahilinde takip edilmiştir.

Son olarak, çalışmanın analiz bölümünde ise bölge entegrasyonuna yönelik süreç ve bu süreçte etkili olan ilgili aktör ve faktörler gerekli analizlere tabi tutulmuştur. Özellikle bu analizler, bölgenin bu konudaki dış ve iç dinamikleri dikkate alınarak, jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel kavramlar ile siyasi, iktisadi ve sosyokültürel alanları en iyi açıklayıcı, uygun uluslararası ilişkiler teorileri çerçevesinde yapılmıştır. Böylece bu bölümde,

Orta Asya’da muhtemel bir bütünleşmenin gerçekleşmesine yönelik ilgili dış aktörlerin bakış açıları ve bu konuya ilişkin bölge ülkelerinin tutumları etraflıca incelenmiştir.

1.2. Temel Soru ve Hipotezler

Bu tez çalışmasında, Orta Asya devlet başkanlarının bölgesel entegrasyon arayışı çerçevesinde, son yıllardaki anlayış birliği doğrultusunda gerçekleştirdikleri düzenli görüşmelere yönelik hipotezlerin şekillendirilmesi ve bu konuyla ilgili yapıcı ilerlemeler kaydedilmesi amacıyla, ana soru ve bu soruyu destekleyen yan soruların ortaya konulması uygun görülmüştür. Bu sebeple, tez konusu çerçevesinde bir dizi araştırma soruları sorularak bu çalışmanın genel hatları belirlenmeye çalışılmıştır.

Öncelikle, ana soru olarak, “Orta Asya liderlerinin düzenli olarak gerçekleştirdiği istişare buluşmaları, bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel potansiyelini harekete geçirerek bir bölgesel entegrasyon sürecini tetikleyebilir mi?” sorusu ortaya konmuş ve çalışma konusunun hipotez ve çerçevesi bu soru etrafında şekillendirilmiştir.

Sonra, bölgenin bütünleşme potansiyelini değerlendirmek için şu sorular sorulmuştur: Orta Asya ülkeleri, bugünkü siyasi durumları açısından, pek çok konuda ortak politika üretmek için ne tür potansiyellere sahiptir ve bu potansiyeller bölgesel entegrasyonun kurulmasında nasıl bir fayda sağlar? Orta Asya’nın ekonomik potansiyelleri, bölge ülkelerini birbirlerinin eksiklerini tamamlayacak şekilde birlikte kalkınmaya zorlayabilir mi? Bölgenin sosyal ve kültürel yakınlıkları, birleştirici bir potansiyel olarak, bölge devletlerinin bütünleşmesinde nasıl bir rol oynar ve ne tür imkanlar sunar?

Ardından, Orta Asya liderlerinin İstişare Buluşmalarını incelemek için şu sorular ortaya konulmuştur: Orta Asya devlet başkanları, sahip oldukları geniş yetkiler göz önüne alındığında, bir entegrasyon uğruna bu yetkilerinin bir kısmını paylaşmaya ne kadar istekli olabilirler? Bölgesel entegrasyon, Orta Asya devletleri ve halklarına ne tür faydalar sağlar? Bölge liderlerinin gerçekleştirmekte olduğu İstişare Buluşmaları, gerçekten Orta Asya entegrasyonunun bir başlangıcı olabilir mi?

Son olarak, araştırma sonuçlarını analiz etmek için şu sorular ortaya atılmıştır: Bu entegrasyon arayışı sürecine bölgesel ve küresel aktörlerin bakış açıları ve izleyecekleri politikalar nasıl olacak ve bu durum Orta Asya devletleri üzerinde ne tür olumlu veya olumsuz etkiler yaratabilir? Bölge liderlerinin bölgesel entegrasyon arayışı, uluslararası ilişkiler teorileri açısından nasıl değerlendirilebilir ve bu teorilerin hangileriyle en uygun şekilde analiz etmek mümkün olabilir?

Hasılı, yukarıda belirlenen temel sorular çerçevesinde hem bu çalışmanın yönü ve kapsamı şekillendirilmiş hem de bu tezin geneli ve bölümlerinde ilgili soruların cevapları aranmıştır. Bu şekilde tez konusunun kapsadığı alan ve yukarıdaki soruların yönlendirdiği yön itibarıyla çalışmanın ana ve alt hipotezleri şu şekilde ifade edilmiştir:

➤ Ana Hipotez

- Orta Asya liderlerinin düzenli istişare buluşmaları kesintiye uğramadan devam ettiği takdirde, bu ülkelerin potansiyellerini harekete geçirerek bir bölgesel entegrasyon sürecine zemin hazırlayabilir.

➤ Alt Hipotezler

- H1: Orta Asya'da gerçekleşmekte olan istişare buluşmaları bölge ülkelerinin siyasi, ekonomik ve kültürel yakınlaşmasına olanak sağlayarak iş birliği zeminini genişletecektir.
- H2: İstişare buluşmaları vasıtasıyla Orta Asya liderlerinin bir araya gelmesi, bölge dışı aktörlerin yoğun etkisini kırarak bölgenin istikrarına katkı sağlayacaktır.
- H3: Orta Asya ülkelerinin entegrasyon arayışı bölgede ortak kimlik ve kültürel değerlerin yeniden inşa edilmesine katkıda bulunarak bölgesel dayanışmayı pekiştirecektir.

1.3. Teorik Çerçeve

Bu çalışmanın teorik açıdan odak noktası, entegrasyon ve bölgeselleşme kavramlarıdır. Çalışmanın teorik çerçevesi, uluslararası ilişkiler teorilerinden hangilerinin bu kavramları ve ilgili aktörlerin bu süreçte nasıl davranacağını en iyi şekilde açıklayabileceğine göre şekillendirilmektedir. Ancak, Orta Asya özelinde gerçekleşecek muhtemel bir entegrasyon ve bölgeselleşmenin tek bir uluslararası ilişkiler teorisiyle analiz edilmesi, doğru sonuçlara tam olarak ulaşılmasını sağlayamayabilir. Bu nedenle, çalışma konusunun ilgili yönlerini kapsamlı bir şekilde analiz edebilmek için aynı anda birkaç uluslararası ilişkiler teorisi üzerinden ele alınması oldukça faydalı olacaktır.

Öncelikle, entegrasyon ve bölgeselleşme kavramlarından kısaca bahsetmek gerekirse, bu kavramlar, uluslararası ilişkiler disiplininde 1950'lerde, gerçek hayatta uygulanmalarıyla gündeme gelmeye başlamıştır (Das, 2016). Soğuk Savaş'ın etkisiyle ortaya çıkan bölgeselleşmenin bu aşaması, esasen güvenlik meseleleri üzerinde yoğunlaşmış ve Soğuk

Savaş'ın bitimine kadar devam etmiştir. Bölgeselleşmenin ikinci aşaması ise 1980'lerin sonlarına doğru, Soğuk Savaş'ın güvenlik merkezli bakış açısının ortadan kalkması ve uluslararası ticarette rekabetin artmasıyla başlamış ve ekonomik bütünleşme odaklı meselelerle birlikte günümüzde de devam eden bir süreç haline gelmiştir. Bu nedenle, bu kavramlar bazı kaynaklarda bölge, bölgeselcilik ve bölgeselleşme gibi üçe ayrılarak uluslararası ilişkiler perspektifinden tanımlanmaya çalışılmıştır. Genel olarak, bölge belirli homojen kriter ve ortak özelliklere sahip bir alan olarak tanımlanırken, "bölgeselcilik, ülkeler arasındaki iş birliğinin koordine edildiği politik süreç; bölgeselleşme ise ticaret anlaşmalarıyla ülkelerin birbirlerine karşılıklı bağımlılıklarını artıran ekonomik süreç olarak tanımlanmaktadır" (İrfanoğlu, 2020). Bir başka tanımlamaya göre bölge, coğrafi açıdan farklılık gösteren, ortak tarihi deneyim ve ortak problem algısına sahip ülke veya toplum gruplarını; bölgeselleşme, ülke veya toplum arasındaki iletişim yoğunluğunu; bölgeselcilik ise ilgili bölgede bir resmi altyapı oluşturarak bu bölgelerdeki ülkelerin birbirleriyle etkileşime girme kanallarını koordine eden kurumların ortaya çıkışını ifade etmektedir (age). Başka bir deyişle, bölgeselleşme, bir bölgede sosyal entegrasyonun yoğunlaşmasını öngören bölgeselciliğin bir özelliğidir.²

Bu bağlamda, Orta Asya ülkelerinin son yıllardaki İstişare Buluşmaları adı altındaki bölgesel entegrasyon arayışını ve bölgede bir bütünleşme olasılığını analiz etmek için birçok uluslararası ilişkiler teorisine başvurulabilir. Ancak, konuya en uygun teorileri seçmek ve bu teorilerle kapsamlı ve doğru analizler yapmak, sade ve anlaşılır sonuçlara ulaşmak açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda, Orta Asya'nın olası bütünleşme sürecine hem dışarıdan hem de içeriden bakarak iki yönlü bir analiz yöntemi seçilebilir. Bu yaklaşım, konunun daha anlaşılır hale gelmesini ve uygun teorilerin seçilmesini kolaylaştıracaktır. Burada dış ve iç yönlü analizden kasıt, Orta Asya (nın olası) entegrasyonuna karşı ilgili dış aktörlerin bakış açılarını değerlendirmek ve bu konuya yönelik bölge ülkelerinin tutumlarını incelemektir.

Bölgesel entegrasyonun dış yönlü değerlendirmesinde, doğrudan etkide bulunabilecek ve güçlü siyasi, iktisadi, stratejik ve kültürel bağlara sahip olan Rusya, Çin, ABD, AB, Türkiye gibi küresel ve bölgesel aktörlerin Orta Asya bütünleşmesine karşı bakış açıları mercek altına alınmaktadır. Bu bağlamda dış aktörlerin konuya ilişkin tavırları değerlendirilirken, entegrasyon teorilerinden çok jeopolitik ve onun alt dalları olan jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel teorilere başvurulmuştur. Tezin amacı olası bir bölgesel entegrasyonu araştırmak olsa da, konu etrafındaki olaylara objektif bir bakış açısıyla yaklaşmak yine bu tezin temel

² Bundan sonra bu çalışmada genel olarak, yukarıdaki kavramlar tüm anlamlarıyla birlikte, basitleştirmek adına, bölgesel entegrasyon, bütünleşme veya birleşme olarak ifade edilmesi tercih edilmiştir.

hedeflerinden biridir. Bu yüzden, bir bakıma uyumsuz olarak görünen bu teori gurubu aslında bölgeye yönelik vakaları analiz etmek için en uygun yaklaşım tarzı olarak değerlendirilebilir.

Bölgesel entegrasyonun iç odaklı incelemesinde ise, Orta Asya ülkelerinin bu konudaki tutumları, uluslararası ilişkilerin ana akım ekollerinden realizm, liberalizm ve sosyal inşacılık (konstruktivizm) gibi teorilerle analiz edilmesi uygun görülmüştür. Bütünleşme teorilerinden ziyade bu ana akım kuramların tercih edilme nedeni, mevcut durumda devam etmekte olan bir entegrasyon sürecinden ziyade olası bir bütünleşme konusunun ele alınmasıdır. Ayrıca, bu ana akım teoriler, Orta Asya'daki ilgili gelişmeleri açıklamada oldukça önemlidir. Zira bu teoriler, bölgesel entegrasyon kavramına farklı önemler atfederek farklı gerekçeler sunmaktadır. Örneğin, realizm ana ekolu bu meseleye güvenlik eksenli bir bakış açısıyla yaklaşırken, liberal kanat daha faydacı bir perspektif sunar. Sosyal inşacılar ise, bölgesel entegrasyon meselesini normlar ve kimlikler üzerinden değerlendirir ve daha çok ortak kimliklerin inşasına ve keşfine öncelik verir. Bu teorilerin hiçbiri Orta Asya'daki bu yeni gelişmeleri tek başına açıklamada yeterli olmasa da, birbirlerinin eksikliklerini tamamlayıcı niteliktedir. Orta Asya özelindeki bölgesel entegrasyon arayışı girişimleri yalnızca ekonomik birleşmeyi, güvenlik bloğu veya sosyokültürel bütünleşmeyi değil, belki bunların tamamını sırasıyla bünyesinde barındırması beklenmektedir. Bu nedenle, yukarıdaki teorilerin hepsi bu meselenin teorik açıdan analizi ve değerlendirilmesinde ayrı ayrı önem taşımaktadır. Yalnız Orta Asya entegrasyonu, birçok yerde görüldüğü gibi, ilk aşamada ekonomik öncelikli olarak ortaya çıkmasının en çok beklenen bir süreç olması ve bu aşamada liberal görüşün ön plana çıkacağı öngörülse dahi diğer teoriler de en azından bütünleşme sürecinde esas rol oynayacak devlet ve liderler gibi aktörlerin davranış ve tutumlarını açıklaması bakımından çok önem arz etmektedir.

Hasılı, bu çalışmada yukarıda belirtilen teoriler aracılığıyla hem ilgili dış aktörlerin ve bölge ülkelerinin bütünleşmeye yönelik tutumlarının incelenmesi hem de bu teorilerin konuya ilişkin bakış açılarının tartışılması amaçlanmıştır. Böylece, çalışmanın ilgili yönleri, uluslararası ilişkiler açısından gerekli teorik araçlarla kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi, konuya ilişkin doğru çıkarımlarda bulunmaya imkan sağlayacaktır.

1.4. Yöntem ve Teknikler

Bu tez çalışması, Orta Asya'da liderler buluşmaları etrafında şekillenen bölgesel entegrasyon arayışı sürecini incelemek amacıyla nitel yöntemlere dayanılarak tasarlanmıştır. Tezde kullanılan nitel yöntemler bir taraftan literatürde konuya ilişkin mevcut akademik çalışmaları kapsarken diğer yandan da birincil kaynaklara dayanmakta, bu yolla özgün ve kapsamlı bir

analiz sunmayı mümkün kılmaktadır. Çalışmada uluslararası ilişkiler disiplininde sıklıkla kullanılan devlet analiz düzeyi esas alınmakta, bölgenin siyasi geleneği göz önünde bulundurularak, Orta Asya'daki entegrasyon arayış süreci liderlerin söylemleri analiz edilmek suretiyle incelenmektedir. Bu yaklaşım ile devletlerin bölgesel entegrasyon girişimine yönelik politikalarını, bu politikaların uygulama süreçlerini ve liderlerin bu süreçlere nasıl etki ettiğini anlamak hedeflenmiştir.

Devlet analizi (*state analysis*) düzeyinin seçilmesi, özellikle Orta Asya'daki entegrasyon girişimlerinin bölgedeki devletlerin iç ve dış politikalarına nasıl yansıdığına odaklanmayı mümkün kılmıştır. Orta Asya liderlerinin istişare buluşmaları sırasında alınan kararların bu devletler üzerindeki etkisini anlamak, bölgesel entegrasyon girişimi sürecinin dinamiklerini anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, devlet düzeyinde yapılan analizler hem ulusal hem de uluslararası düzeyde alınan kararların uygulama süreçlerini anlamak için güçlü bir zemin oluşturmuştur.

Bu çalışmada kullanılan nitel araçlardan biri, süreç takibi (*process tracing*) yöntemi olmuştur. Bu yöntem, Orta Asya liderlerinin bölgesel entegrasyon sürecinde nasıl kararlar aldığını ve bu kararların nasıl uygulandığını kronolojik olarak incelemeyi sağlamıştır. Ayrıca süreç takibi yöntemi ile her bir liderler buluşması sonrası kurumsallaşma adına herhangi bir mesafe kat edilip edilmediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Liderlerin açıklamaları ve resmi belgeler üzerinden takip edilen bu süreç, bölgesel entegrasyona giden yolun hangi aşamalardan geçtiğini ve hangi aktörlerin bu sürece ne derece katkıda bulunduğunu anlamak adına önemli ip uçları sunmaktadır. Özellikle, istişare buluşmalarında alınan kararların, bölgesel iş birliği çerçevesinde nasıl sonuçlar doğurduğu ve hangi politikaların uygulanmaya konduğu liderlerin zirvelerde verdikleri demeçler ve resmi açıklamalar yoluyla incelemeye tabi tutulmuştur.

Tezde kullanılan diğer bir nitel yöntem olan söylem analizi (*discourse analysis*) ise liderlerin bölgesel entegrasyon sürecine dair konuşmalarında kullandıkları dilin politik etkileşimlerdeki etkisinin anlaşılmasına odaklanmıştır. Liderlerin konuşmalarında sıkça vurgulanan temalar, kullanılan ifadeler ve bu ifadelerin bölgesel politikalar üzerindeki etkisi söylem analizi yoluyla incelenmiştir. Bu analiz yöntemi, bölgesel entegrasyon girişiminin yalnızca siyasi ve iktisadi değil, aynı zamanda sosyo-kültürel boyutlarını da anlamak için önemli bir araç olmuştur. Söylem analizi, liderlerin bu süreçteki motivasyonlarını ve entegrasyon adına ne denli istekli olduklarını anlamayı kolaylaştırmıştır.

Tezin araştırma sürecinde kullanılan başlıca veri kaynakları, birincil kaynaklar olmuştur. Orta Asya ülkelerinin devlet arşivleri, resmi devlet ajansları ve dışişleri bakanlıklarının yayımladığı

belgeler, araştırmanın temel dayanaklarını oluşturmuştur. Özellikle, İstişare Buluşmalarındaki bölge liderlerinin konuşma metinleri incelenirken temel olarak bu metinlerin pek çoğu beş Orta Asya ülkesinin Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Orta Asya Uluslararası Enstitüsü, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) gibi devlet ve örgüt kurumlarının resmi internet sitelerinden temin edilmeye çalışılmıştır. Bu birincil kaynaklar, bölgedeki liderlerin karar alma süreçlerini doğrudan inceleme fırsatı sunmuş ve bu kararların bölgesel entegrasyon girişimi üzerindeki etkilerini anlamamızı sağlamıştır. Özellikle, devletlerin resmi açıklamaları, basın bültenleri ve uluslararası örgütlerin yayımladığı raporlar, tezin güvenilirliğini ve özgünlüğünü pekiştirmiştir. Ayrıca, Rusça, Türkçe, Batılı ve yerel kaynaklardan elde edilen belgeler, bölgesel entegrasyon sürecine dair farklı perspektifleri anlamak için önemli bir zemin oluşturmuştur. Bu kaynaklar, Orta Asya liderlerinin bu girişime dair yaklaşımlarını ve politikalarını daha iyi analiz etme fırsatı vermiştir.

Araştırmada sıklıkla başvurulmuş belge analizi (*document analysis*) yöntemi de nitel metodun diğer bir temel bileşeni olmuştur. Belge analizi, resmi devlet belgelerinin, liderler açıklamalarının, toplantı sonrası imzalanan ortak bildirilerin ve uluslararası örgütlerin yayımladığı zirve süreçlerine ilişkin raporların detaylı bir şekilde incelenmesini kapsamaktadır. Bu yöntem, devletlerin karar alma süreçlerini ve bu süreçlerde nasıl bir yol izlediklerini anlamak açısından önemli bir veri kaynağı olmuştur. Bu yolla elde edilen veriler, liderlerin konuşmalarında vurguladıkları temaların ve uygulanan ilgili politikaların bölgesel entegrasyon girişimi sürecine nasıl etki ettiğini anlamamıza yardımcı olmuştur.

Yukarıda söylenen araştırma yöntemleriyle ortaya çıkarılan bu tezden beklenen en önemli bilimsel katkı, liderler buluşmaları etrafında vücut bulan Orta Asya'daki bölgesel entegrasyon girişimi sürecini inceleyen ilk kapsamlı akademik çalışma olma özelliğidir. İkincil akademik eserlerin henüz ortaya konmadığı bir dönemde birincil kaynaklar kullanılarak yapılan bu çalışma, bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel dinamiklerine dair derinlemesine bir analiz sunmakta, ileride yapılması muhtemel akademik çalışmalara bir zemin hazırlamaktadır. Tez, farklı dil ve alfabelerde yazılmış birincil kaynakları bir araya getirerek okuyucuya Orta Asya'daki bölgesel iş birliği sürecine dair kapsamlı bir okuma yapma fırsatı sunmaktadır. Bu bakımdan araştırmanın hem uluslararası ilişkiler literatürüne hem de bölgesel entegrasyon dinamiklerini inceleme amacı güden çalışmalara önemli bir katkı sunacağı beklenebilir.

Araştırma sürecinde kullanılan yöntemlerin seçimi, literatür incelemesi (*literature review*) esnasında ele alınan mevcut akademik çalışmalarla da desteklenmiştir. Literatür taraması sırasında incelenen akademik eserler, Orta Asya entegrasyonunu araştıran benzer çalışmalara

dayandırılmıştır. Bu bağlamda, bölgesel entegrasyonu açıklamada uygun görülen teoriler ve uluslararası ilişkiler literatüründe yer alan analiz düzeyleri üzerine yapılan çalışmalar, tezin metodolojik altyapısını oluşturmuştur. Orta Asya'daki entegrasyon süreçlerini ele alan çeşitli akademik çalışmalar, bu tezin hem teorik çerçevesini genişletmiş hem de kullanılan yöntemlerin sağlam bir temele oturmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle, bölge devletlerinin politikalarını ve onların entegrasyon süreçlerine katılımlarını inceleyen literatür, bu tezin dayandığı ana kaynaklardan biri olmuştur.

Tezde kullanılan verilerin güvenilirliği, büyük ölçüde birincil kaynaklara dayandırılmış olması hasebiyle oldukça yüksektir. Devlet ajansları ve uluslararası kuruluşların resmi belgelerinden elde edilen veriler, araştırmanın doğruluğunu ve güvenilirliğini artırmış, tezde sunulan bulguların sağlam temellere oturmasını sağlamıştır. Bu noktada, süreç takibi ve söylem analizi yöntemlerinin birlikte kullanılması, araştırmada daha kapsamlı ve derinlemesine bir inceleme yapılmasına olanak tanımıştır.

Sonuç olarak, bu tez, Orta Asya'daki bölgesel entegrasyon konusu çerçevesinde geniş iş birliği sürecine dair yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri olma özelliği taşımaktadır. Literatür incelemesi sırasında ele alınan akademik çalışmalarla da desteklenen bu tez, bölge liderlerinin karar alma süreçlerini ve bu süreçlerin entegrasyon üzerindeki etkilerini birincil kaynaklar aracılığıyla inceleyerek literatüre özgün bir katkı sunmaktadır. Tez, birincil kaynaklara dayalı olarak hem uluslararası ilişkiler literatürüne hem de bölgesel entegrasyon çalışmalarına önemli bir bilimsel katkı sağlamaktadır. Başka bir deyişle bu araştırma, Orta Asya'daki liderlerin bölgesel entegrasyon girişimi sürecine dair yaklaşımlarını inceleyerek, bölgenin gelecekte nasıl şekillenebileceğine dair önemli bulgular sunmaktadır. Devlet analiz düzeyinin ve birincil kaynaklara dayalı süreç takibi ve söylem analizi yöntemlerinin birlikte kullanılması, bölgesel iş birliği süreçlerinin anlaşılmasına katkıda bulunmuş ve bu çalışmanın alanında özgün bir eser olmasını sağlamıştır.

1.5. Literatür İncelemesi

Uluslararası ilişkiler literatüründe, özellikle bağımsızlık sonrası döneme bakıldığında, Orta Asya'yı çeşitli açılardan ele alan kitap, makale, rapor ve araştırma gibi birçok akademik çalışmaya rastlanabilir. Ancak Orta Asya'nın bütünleşmesi ve bölgeselleşmesine değinen çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Bunun temel nedeni, Orta Asya bölgesinin uluslararası sistemde yeni tanınmaya başlanmış olmasıdır. Yani, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra

şekillenmeye başlayan yeni küresel sistemle birlikte, Orta Asya coğrafyası uluslararası ilişkiler alanında oldukça yeni bir katılımcı ve dolayısıyla yeni bir konu olarak ele alınmaktadır.

Literatürde Orta Asya üzerine ve bölgenin entegrasyonuna yönelik yapılan akademik çalışmaların konuları birbirine çok benzer görünse de içerikleri birbirinden oldukça farklı olabilmektedir. Hatta bazı kaynaklardaki içerikler, konudan beklenen düşüncenin çok uzağında kalmaktadır. Benzer içerikler ise kaynakların çeşitli özelliklerine göre doğal olarak farklı açılardan ve farklı yaklaşımlar çerçevesinde üretilmektedir. Bu nedenle, Orta Asya entegrasyonu konusunu ele alan akademik çalışmaların genel maksadına yönelik kısa açıklamalar yapmak, elimizdeki çalışmanın literatürdeki hangi boşlukları nasıl ve ne kadar doldurabileceği konusunda genel bir fikir sunması açısından faydalı olacaktır.

Uluslararası ilişkiler literatüründeki bu akademik çalışmaların bazı sınıflamalar içerisinde sunulması, hem bu eserlerin konularının iyi anlaşılması hem de literatürdeki boşluk ve eksikliklerin net bir şekilde tespit edilmesi açısından önemlidir. Dolayısıyla burada ilgili çalışma ve eserleri önce makale, tez, rapor ve kitap olmak üzere türüne göre, ardından Batı, Rusya, Çin, Güney Asya, Türkiye ve yerel olmak suretiyle mekansal sınıflandırmaya göre ve son olarak ilk dönem (1991- 2004), orta/belirsizlik dönemi (2005-2015), yeni dönem (2016'dan günümüze kadar) olmak kaydıyla Orta Asya'nın bütünleşme tarihine göre sıralamak mümkündür. Çünkü bu akademik kaynakların içeriği, bakış açısı ve genel maksatları, yukarıda belirtilen tür, yer ve tarihe bağlı olarak bariz veya kısmen değişiklik gösterebilmektedir.

Batılılar tarafından Orta Asya ve entegrasyonunun ilk dönemine yönelik ele alınan başlıca makalelerden bahsedecek olursak, Martha Brill Olcott'un (1994) *The Asian Interior: The Myth of "Tsentral'naia Aziia"* makalesi, bu konuda Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarına kavuşmasından hemen sonra yazılmış en erken çalışmalardan biridir. Yazar, bölge ülkelerinin o çalkantılı ve belirsiz günlerini detaylı bir şekilde ele alırken, bu coğrafyada bir entegrasyon eyleminin gerçekleşmesini Rusya'nın inisiyatifine bağlayarak, Orta Asya [Birliği]'nin uzun süre bir efsane olarak kalacağını öngörmektedir. 1996 yılında yayımlanan Herbert Dieter'in *Regional Integration in Central Asia: Current Economic Position and Prospects* adlı makalesinde ise, yeni bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkelerinin sancılı geçiş dönemleri ve bu coğrafyadaki birçok siyasi, ekonomik ve sosyal sorunun bölgesel entegrasyonla çözülebileceği düşüncesi tartışılmaktadır. Bu konuda Orta Asya ülkelerinin birçok ortak noktaya sahip oldukları belirtilerek, o dönemdeki bölgesel entegrasyon girişimi, karşılaşılan zorluklar ve bu sürecin geleceği analiz edilmektedir. Makalenin son bölümünde Orta Asya'daki ilk entegrasyon sürecine Rusya'nın bakış açısı, bölge ülkeleri ve liderlerinin tutumları, bu

sürecin Ekonomik İşbirliği Örgütü (EİÖ), BDT, Avrasya Ekonomi Topluluğu (AET/EurAsEC), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve AB gibi uluslararası örgütlerle ilişkileri ve bu sürece olan etkileri değerlendirilmektedir. Dieter, AB'nin, özellikle Almanya'nın Orta Asya entegrasyonunu desteklediğinin altını çizmektedir. Konuya ilişkin Paul Kubicek'in 1997'de yayımlanan *Regionalism, Nationalism and Realpolitik in Central Asia* adlı makalesinde ise, esasen Orta Asya'daki mevcut durum üzerinden bölge ülkeleri ve liderlerinin bölgesel bütünleşmeye yönelik tutumu ve Rusya'nın bu konudaki bakışı uluslararası ilişkilerin ana ekollerinden Neorealizm, Liberalizm ve Sosyal İnşacılık teorileri çerçevesinde analiz edilerek, bütünleşme ve Rusya'nın rolü konusunda önemli çıkarımlarda bulunmaktadır. Sonuç olarak, Orta Asya ülkeleri için bölgesel entegrasyondan ziyade Rusya'nın bölgeye yönelik öneminin ağır bastığı vurgulanmaktadır. Aynı yıl yayımlanan Houman A. Sadri'nin (1997) *Integration in Central Asia: From Theory to Policy* makalesinde ise, Orta Asya entegrasyonu olarak bölge ülkelerinin kendi aralarındaki bütünleşmeden ziyade ABD, Rusya ve İran gibi dış aktörlerin bölge üzerindeki birleştirici rolü, bu konuda yürüttükleri politikalar ve bölgenin zengin petrol ve doğalgaz yataklarına ilişkin projeler değerlendirilmektedir.

Belirsizlik dönemi olarak adlandırılan 2005-2015 yılları arasındaki Orta Asya ve entegrasyonuna yönelik Batılı akademik çalışmalara bakacak olursak, sırasıyla Roy Allison'un (2008) *Virtual Regionalism, Regional Structures and Regime Security in Central Asia* ve Damian Rosset ve David Svarin'in (2014) *The Constraints of the Past and the Failure of Central Asian Regionalism, 1991–2004* adlı makaleleri öne çıkmaktadır. Allison, makalesinde genel olarak Orta Asya ülkelerinin 1993-2004 yılları arasındaki bölgesel entegrasyon girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanma nedenlerini ortaya koymaktadır (Allison, 2008). Batılı bakış açısından bölgeyi değerlendiren bu çalışmada, Orta Asya liderlerinin bölgeselleşme konularındaki çabalarının yetersizliği, Rusya ve Çin'in liderlik ettiği EurAsEC, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) ve Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla Orta Asya'daki özgün bölgeselleşme denemelerinin engellendiği ve böylece Rusya ve Çin tarafından Batı demokrasisinin bu coğrafyada yayılmasına ve yerleşmesine karşı önlem alındığı öne sürülmektedir. Rosset ve Svarin ise Orta Asya ülkelerinin 1991-2004 yılları arasındaki entegrasyon girişimlerini kronolojik olarak inceleyerek, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bu coğrafyadaki ilk bölgeselleşme sürecinin başarısızlığını Neorealizm bakış açısıyla analiz etmeye çalışmıştır. Yazarlar, Orta Asya'nın bölgesel entegrasyon sürecindeki sorunları ve engelleri anlaşılır bir dille ifade ederek, başarısızlık nedenlerini teori çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır.

Orta Asya'nın yeni dönemine ilgili Batılı akademik çalışmalar arasında Filippo Costa Buranelli'nin (2021) *Central Asian Regionalism or Central Asian Order? Some Reflections* adlı makalesi öne çıkmaktadır. Bu makalede, yazar Orta Asya'daki bölgesel entegrasyon girişimlerinin özünden ziyade, "bölgeselcilik" kavramının bu tür girişimleri ifade etmekte uygun olup olmadığını tartışmaktadır. Yazar, Orta Asya'daki entegrasyon girişimlerinin "bölgeselcilik" kavramıyla özdeşleştirilmesinin son derece yanlış olduğunu ve bunun yerine "bölgesel düzen" kavramının daha uygun olacağını İngiliz Okulu teorisi çerçevesinde tartışmaktadır.

Rus menşeli Orta Asya entegrasyonu üzerine yapılan akademik çalışmalara gelince, bu konuda çok fazla makaleye rastlanmasa da I. V. Halanskii'nin (2011) *Центральноазиатская Интеграция: Действительность и Возможности* [Orta Asya entegrasyonu: Gerçeklik ve Olasılıklar]; I. V. Halanskii ve N. P. Han'ın (2012) *Ethnocentrism and the Problem of Central Asian Integration: Current Status*; E.V. Makhmutova'nın (2018) *Центральная Азия в Поисках Собственной Интеграционной Модели* [Orta Asya Kendi Entegrasyon Modelini Arıyor] adlı eserleri örnek olarak gösterilebilir. Halanskii, makalesinde Orta Asya ülkelerinin ilk entegrasyon girişimlerinin başarısızlığını kısaca ele alırken, Batılı ülkelerin bölgeselleşme girişimlerini teşvik etmesinin esas nedenlerinin, Rusya'nın bölgedeki konumunu zayıflatmak, Avrupa'nın Rus enerjisine bağımlılığını azaltmak ve güvenlik çıkarlarını koruma arzusu olduğunu belirtmektedir (Halanskii, 2011). Yazar, bu makalede Orta Asya entegrasyonu konusunda Rusya'nın önemli olduğunu, bölge ülkelerinin zaten BDT, EurAsEC ve KGAÖ gibi örgütler aracılığıyla entegre olduğunu, dolayısıyla başka bir bütünleşmeye ihtiyaç olmadığını savunmaktadır. Ayrıca, yazar, bölge ülkeleri ve liderlerinin egemenlik tadına alışmasından dolayı yeni bir birleşmeye hazır olmadıklarını belirterek, Orta Asya'ya yönelik ABD, AB ve Çin'in politikalarından duyduğu endişeyi dile getirmektedir. Halanskii ve Han'ın ortak makalesinde ise Orta Asya'da yakın zamanda herhangi bir bölgesel entegrasyonun gerçekleşmeyeceği öne sürülmektedir (Viktorowych Halanskii ve Han, 2012). O dönemde bölge ülkeleri arasındaki gerilimin artmasıyla yazılan bu makalede, yazarlar bölgesel bütünleşmeye yönelik engel teşkil eden sorunları ele alırken, önceliğin Orta Asya'da ulus-devlet inşasının tamamlanması ve güçlendirilmesi olduğunu savunmaktadır. Makhmutova, makalesinde Orta Asya'daki entegrasyon denemelerinin başarısız olduğunu, bunun esas nedenlerinden birinin bölgesel siyasi seçkinlerin böyle bir entegrasyona çok istekli olmadığını belirterek, Orta Asya entegrasyonunun Rusya'ya karşı Batılılar tarafından teşvik edilen bir proje olduğunu ileri sürmektedir (Makhmutova, 2018). Kısacası, Özbekistan'da siyasi

kadronun değişmesiyle yeniden gündeme gelen Orta Asya'nın bütünüleşmesi meselesi ışığında yapılan bu araştırmada, bölge ülkelerinin entegrasyona yönelik dış politikaları, önceki entegrasyon girişimlerinin başarısızlık nedenleri ve yeni entegrasyon girişiminin olası sonuçları analiz edilmektedir. Sonuç olarak, bu makalede yeni bir entegrasyon girişiminin başarılı olma şansının pek fazla olmadığı öne sürölmektedir.

Çin menşeli eserlere bakacak olursak, Shiping Tang'ın (2000) *Economic Integration in Central Asia: The Russian and Chinese Relationship* adlı çalışması örnek olarak gösterilebilir. Bu makalede, esasen Orta Asya ekonomik entegrasyonu çerçevesinde Rus-Çin ilişkilerine değinilmektedir. Yazar, Orta Asya'da bir ekonomik entegrasyonu araştırmaktan ziyade, Rusya ve Çin'in bölge üzerindeki ortak ve farklı çıkarlarını incelerken, bölgenin ekonomik bütünüleşmesi konusunda iki büyük komşu devletin yapabileceği iş birliğini bazı uluslararası ilişkiler teorileri çerçevesinde analiz etmektedir.

Güney Asya ülkelerinden Hindistan ve Pakistan kaynaklı konuya ilişkin akademik çalışmalara gelince, Shahnawaz Qadri'nin (2017) *Central Asian Integration and Regional Development: A Greater Central Asian Approach*; Adam Saud'un (2018) *Changing Dynamics of Uzbekistan's Foreign Policy Under Shavkat Mirziyoyev: Prospects for Central Asian Regional Economic Integration*; Ajay Patnaik'in (2019) *Regionalism and Regional Cooperation in Central Asia* adlı makaleleri örnek olarak gösterilebilir. Hindistan bakış açısıyla yapılmış olan Qadri'nin makalesinde, Orta Asya bölgesi, bugünkü beş Orta Asya ülkesini kapsayan coğrafyanın dışında, Güney Asya'nın kuzey bölgesini de kapsayan geçmişteki coğrafi sınırlar içerisinde değerlendirilerek, bu iki bölgenin entegrasyonu çerçevesinde Afganistan savaşı, ABD, Rusya, Çin gibi büyük güçlerin bölge üzerindeki jeopolitik ve jeostratejik oyunları ve Hindistan'ın bu konudaki yapıcı ve bütünüleştirici rolü ele alınmaktadır (Qadri, 2017). Yani bu araştırmada "Büyük Orta Asya" yaklaşımı çerçevesinde bölge ülkeleri ve Hindistan arasındaki ilişki ve iş birliği, Afganistan'ın yeniden inşası ve bölgesel kalkınmanın tamamlanması meseleleri incelenmektedir. Saud'un çalışmasında ise 2016 senesinin sonuna doğru Özbekistan'daki siyasi kadro değişikliği ardından gözlemlenen bir takım bölgesel gelişmeler sonucunda ortaya çıkan Orta Asya entegrasyonuna yönelik beklentiler üzerinden ele alınmaktadır (Saud, 2018). Şevkat Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle Özbekistan dış politikasındaki ani değişimler neticesinde yeni doğan bölgesel entegrasyon umutları ışığında Pakistanlı yazar Özbekistan'ın tüm komşularıyla ilişkilerini, Orta Asya'daki önemli bölgesel örgüt ve projeleri, Orta Asya ve Güney Asya arasındaki ulaştırma, iletişim, enerji alanlarındaki kapsamlı iş birliklerini değerlendirmektedir. Hindistan'lı yazar Patnaik, makalesinde esasen 2016'da Özbekistan'daki

siyasi kadro değişikliği ardından Orta Asya’da yeniden canlanan bölgesel iş birliğini ve bunun gelecekte bir entegrasyona dnüşme olasılığını incelemektedir (Patnaik, 2019).

Türkiye’de de Orta Asya’nın bütünleşmesine yönelik birçok kapsamlı akademik araştırma ve makale çalışması yapılmıştır. Bunlardan Osman S. Kadı ve Halim Nezihoglu’nun (2010) *Prospects for Central Asian Integration*; Özge Aynagöz Çakmak’ın (2017) *Orta Asya: Bölgesel Entegrasyon Girişimleri ve Öneriler*; Serdar Yılmaz’ın (2020) *Bölge ve Bölgesel Entegrasyon Bağlamında Orta Asya Devletleri’nin Birliği için Bir Model Önerisi* makaleleri örnek olarak gösterilebilir. Kadı ve Nezihoglu makalesinde esasen ekonomik entegrasyondan bahsederken, önce konuya ilişkin tanım, teori ve örnekleri incelemekte, ardından Orta Asya ülkelerinin bütünleştirici altyapılarının tarihçesine kısaca göz atılmaktadır (Kadı ve Nezihoglu, 2010). Makalenin devamında, Orta Asya ülkelerinin 1991-2004 yılları arasındaki ilk entegrasyon girişimleri ve bu girişimlerin başarısızlıkları ele alınmakta, son bölümde ise Kazakistan ve Kırgızistan iş birliği ve entegrasyonu ile bu iş birliğinin gerekçelerine odaklanılarak gerekli tavsiyelerde bulunmaktadır. Çakmak’ın ele aldığı makalede ise genel olarak Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler çerçevesinde bir ekonomik entegrasyon olasılığı değerlendirilmektedir (Çakmak, 2017). Yazar, araştırmasında ekonomik entegrasyon teorileri ve söz konusu ülkeler arasındaki ticaret yoğunluğuna dair nicel veriler yardımıyla olası bir bölgesel entegrasyon biçimini analiz etmeye çalışmıştır. Yılmaz’ın kaleme aldığı makalede ise Orta Asya bölgesinde başarılı bir entegrasyonun gerçekteşmesi için ASEAN modelini önerilmektedir (Yılmaz, 2020). Yazar, bu çalışmasında önce konuya ilişkin kavramsal bir yaklaşım sunarak, sırasıyla Orta Asya liderlerinin tüm entegrasyon girişimlerini incelemiş, bu girişimlerin başarısızlık nedenlerini araştırmış, ASEAN örgütünü değerlendirmiş ve sonunda bu örgütün Orta Asya entegrasyonu için örnek teşkil edebileceği sonucuna varmıştır.

Son olarak yerel, yani Orta Asya ülkelerinde bölgenin bütünleşmesi konusunda yazılan akademik makale ve araştırmaların 2000’li yıllardan sonra giderek arttığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmaları sırasıyla özetleyecek olursak, Inomjon Bobokulov’un (2006) *Central Asia: Is There an Alternative to Regional Integration?* adlı makalesinde, Orta Asya entegrasyonunun neden önemli olduğu sorusunun cevabı aranırken, bölgedeki ilk entegrasyon girişimleri ve süreçleri incelenmiş ve bölgenin birçok birleştirici unsuru değerlendirilmiştir. Neticede, yazar, Orta Asya için bölgesel entegrasyondan başka alternatifin olmadığı kanaatine varmıştır. *Tajikistan and Regional Integration in Central Asia* adlı makalede ise Rashid Abdullo (2007), bölgesel entegrasyonun gerçekteşmesine karşın, o dönemin koşulları ve Tacikistan’ın durumu

üzerinden olumsuz, eleştirel ve karamsar bir bakış açısı sergilemektedir. Makalede, Orta Asya entegrasyonunun esasen Batılılar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda teşvik edildiği ve bunun Tacikistan gibi ulus-devlet inşasını henüz tamamlamamış bir ülke için ulusal bir tehdit oluşturabileceği belirtilmektedir. Yazar, bu nedenle Tacikistan'ın ulusal kimliğine tehdit oluşturmayan Afganistan ve İran ile entegre bir üçlü olmasına sıcak bakması gerektiğini veya Tacikistan'ın istikrarlı bir kimliğe sahip, güçlü, bağımsız ve gelişmiş bir devlete dönüştüğünde bu konuların tartışılabilirliğini savunmaktadır. Ahadhon Najmitdinov'un (2010) *Central Asian Integration as a Way of Guaranteeing Regional Security, Economic Growth, Feasibility and Prospects* adlı çalışması, bölgedeki iç sorunların çözümü, güvenlik tehditlerine karşı etkili mücadele, dış aktörlerin rekabetlerine karşı güçlü bir duruş sergileme ve bölgesel kalkınma için Orta Asya entegrasyonunun kilit rol oynayacağı düşüncelerine dayanmaktadır. Orta Asya'da böyle bir entegrasyonun gerçekleşmesi için yazar, AB modelinin örnek alınması gerektiğini önermektedir. Farkhod Tolipov'un (2010) *Geopolitical Stipulation of Central Asian Integration* adlı makalesinde ise Orta Asya'nın ilk entegrasyon süreci jeopolitik teoriler açısından analiz edilmektedir. Yazar, büyük aktörlerin Orta Asya üzerindeki jeopolitik rekabetleri ve buna karşı bölge ülkelerinin bağımsızlık ürünü olan temel sorumluluklarını ele almaktadır.

Yeni dönem olarak adlandırdığımız dönemde Orta Asya'nın bütünleşmesine yönelik yerel akademik araştırmaların daha da arttığı görülmektedir. Bunlardan kısaca bahsetmek gerekirse, önce Ediliia Abdıkadırova'nın (2017) *Orta Asya 'da Entegrasyon Süreçleri* adlı makalesi örnek olarak gösterilebilir. Bu makalede, genel olarak Orta Asya ülkelerinin entegrasyon girişimleri ve süreçleri, başarısızlık nedenleri ve bu meselelere ilişkin ABD, Rusya ve Çin gibi bölge dışı aktörlerin etkileri ele alınmaktadır. Ardından, 2018'de yayımlanan Gulnara Dadabayeva ve Kristopher White'ın *Is Central Asian Integration Possible Without Russia?* adlı makalesinde, Orta Asya ekonomik bütünleşmesinin başarılı bir şekilde gerçekleştirilme olasılığı ve bu süreçte Rusya'nın rolü incelenmektedir. Makalede, salt bir Orta Asya ülkeleri entegrasyonunun değerlendirilmesinin ötesinde, Rusya'nın başını çektiği bölgesel ve uluslararası kuruluşlar, özellikle 2015'te kurulan Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) ele alınmaktadır. Sonra, R. Elemesov, A. Tileubergen ve B. Balaubaeva'nın (2018) *Prerequisites for the Integration of Central Asian Countries* adlı Kazakistan merkezli ortaya konulan bu makalede Orta Asya entegrasyonu için önemli ön koşulların neler olduğu tartışılmaktadır. Orta Asya'nın bütünleşmesinde AB'nin tecrübelerinin faydalı olduğu belirtilmektedir. Yine, 2019'da yayımlanan *Potential for Development of Integration Cooperation of Central Asian Countries* adlı makalede, esasen tüm Orta Asya ülkelerinin birlikte, Rusya'nın öncülüğünde AEB çatısı

altında bir bölgesel entegrasyon inşa etmesi gerektiği savunulmakta ve bu konudaki bölgesel potansiyeller incelenmektedir (Abaydullayeva, Khadzhieva, Arupov ve Tusupova, 2019). Aynı yıl yayımlanan *The Idea of Regional Integration in the Central Asian and Eurasian Perspective* adlı Kazakistan merkezli makalede, Nursultan Nazarbayev'in³ Avrasya ve Orta Asya entegrasyon projeleri bağdaştırılmaya çalışılmaktadır (Patnaik, Gubaidullina, Makasheva ve Konuspayev, 2019). Dolayısıyla, bu makalede, Orta Asya entegrasyon projelerinin başarısızlık nedenleri, Avrasya entegrasyon projelerinin başarılı olma olasılığının yüksekliği ve bu iki projeden beklentilerin aynı olduğu belirtilmektedir. Ziyodilla Pulatkhodzhayev'in 2019 yılında yayımladığı *Процессы Регионализации в Центральной Азии* [Orta Asya'da Bölgeselleşme Süreçleri] adlı Özbekistan merkezli makalesinde ise genel olarak 2016'da Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle Özbekistan'ın dış politikasındaki Orta Asya ülkeleri ve bölgesine yönelik ani değişim sonucunda bölgesel iş birliği ve bütünleşme yönündeki yeni gelişmeler geriye dönük olarak analiz edilmektedir. Makalede, 2018'de Astana'da⁴ yapılan ilk Orta Asya liderlerinin istişare buluşmasına da değinilmektedir.

Yerel kaynaklardan konuya ilişkin 2020'de yayımlanan birkaç makale öne çıkmaktadır. Bunlardan A. A. Uskembayeva ve Zh. Zh. Orazoeva'nın (2020) *Features of the Formation of Integration Processes of the Independent States of Central Asia*; Ilkhomjon Muminov'un (2020) *New Horizons of Integration Processes in Central Asia*; Aidarbek Amirbek, Kanat Makhanov, Rashid Tazhibayev ve Makpal Anlamassova'nın (2020) *The Central Asian Countries in The Global Economy: The Challenges of Economic Integration*; Kalmira Ryskulova'nın (2020) *Uluslararası İşbirliği Projeleri ve Orta Asya: Bağımsızlıkları Korumak Güç Dengesi İçin Arayışlar* adlı makaleleri örnek olarak verilebilir. Uskembayeva ve Orazoeva'nın makalesinde, kısaca Orta Asya entegrasyonuna yönelik bütünleştirici faktörler, geçmişteki entegrasyon girişimleri ve sonuçlarının başarısızlık nedenlerinden bahsedilmektedir (Uskembayeva ve Orazoeva, 2020). Makalede, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıktan günümüze kadar entegrasyon süreçleri aşamalara ayrılarak incelenmekte ve bu süreçlerin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen yeni iş birliği biçimleri arayışının devam ettiği belirtilmektedir. Muminov'un makalesinde ise Orta Asya ülkeleri arasındaki ikili ve çok taraflı ilişkilerin bölge entegrasyonunun güçlendirilmesine yönelik etkileri, bölge ülkelerinin bu yöndeki faaliyet ve istekleri, bu konudaki çabalarındaki eksik ve başarıları hem de Orta Asya'nın bütünleşmesi önündeki engeller incelenmektedir (Muminov, 2020). Ayrıca bu makalede, bazı entegrasyon

³ Kazakistan'ın birinci cumhurbaşkanı.

⁴ Kazakistan'ın başkenti.

süreçleri analiz edilerek konuya ilişkin önerilerde bulunmaktadır. Amirbek ve diğer Kazak analistler tarafından yapılan çalışmada ise esasen Orta Asya entegrasyonu meselesi ekonomik açıdan değerlendirilerek, bölge ülkeleri arasındaki zayıf ticari ilişkilerin nedenleri, bölge içi ekonomik bütünleşmenin düşük olasılığı ve AEB'nin entegrasyon konusunda en geçerli bölgesel kurum olması gibi meseleler ele alınmaktadır (Amirbek ve diğ., 2020). Ryskulova'nın kaleme aldığı makalede ise Orta Asya ülkelerinin kendi aralarında ve bölge dışı aktörlerle yapılan iş birliği projelerinde bağımsızlığın korunması ve dış politikada siyasi güç dengesinin sağlanmasına yönelik girişimleri detaylı bir şekilde analiz edilmektedir (Ryskulova, 2020). Makalenin sonunda, Orta Asya'daki son siyasi gelişmelere işaret edilerek, bölgenin bütünleşmesinde Özbekistan'ın merkezi konumunun altı çizilmektedir.

Bölgede en son yapılan konuya ilişkin güncel akademik çalışmalara bakacak olursak, bunlardan Anvar Yuldashev ve Khudoykul Azizov'un (2022) *Central Asian Regional Cooperation Genealogy and Main Problems: Lessons from European Experience*; Duman Zhekenov'un (2022) *Role of Central Asian Integration in Solving and Strengthening Logistics Issues*; Fatima Kukeyeva, Olzhas Baisalbek ve Aruzhan Ziyabekova'nın (2023) *New Trends in Regional Integration and Their Impact on the Countries of Central Asia* ve Nuriddin Rahmanov'un (2024) *The History and Present of Integration Processes in Central Asian Countries. Problems and Solutions* adlı makaleleri örnek olarak gösterilebilir. Yuldashev ve Azizov makalesinde, genel olarak bölgesel entegrasyon çerçevesinde Orta Asya-AB ilişkileri, bunun Orta Asya entegrasyonuna yönelik katkıları ve AB'nin bölgedeki entegrasyon amaçlı son gelişmelere dair tutumu değerlendirilmektedir (Yuldashev ve Azizov, 2022). Zhekenov ise makalesinde, diğer çalışmalardan farklı olarak, Orta Asya entegrasyon süreçlerini ilk (1991-2004) ve yeni (2016'dan günümüze kadar) olmak üzere iki aşamalı biçimde, bölgenin lojistik ve taşımacılık imkânları ve potansiyelleri üzerinden analiz etmektedir (Zhekenov, 2022). Burada, lojistik ve taşımacılık meselesinin ilk entegrasyon sürecinin başarısız olmasındaki etkisi ve yeni sürecin de önemli bir gündem maddesi olarak bu sürecin başarılı olmasındaki rolü değerlendirilmektedir. Kukeyeva ve arkadaşlarının ele aldığı makalede ise kısaca Orta Asya ülkelerinin 2018'de başlayan yeni entegrasyon girişimi çerçevesinde olası bir bölgesel entegrasyon ve coğrafyadaki mevcut durum ağırlıklı olarak ekonomik açıdan bazı uluslararası ilişkiler teorileriyle analiz edilmeye çalışılmaktadır (Kukeyeva ve diğ., 2023). Burada, Orta Asya ülkelerinin gelişmesi ve bölgesel kalkınmada bölge içi bütünleşmenin önemi vurgulanmaktadır. Son olarak, Orta Asya bölgesindeki ilk ve yeni entegrasyon girişimleri çerçevesinde ele alınan literatürdeki en güncel makale olan Rahmanov'un çalışmasında ise ilgili

tarihsel süreçler, mevcut entegrasyon girişimleri ve bu konudaki engelleri aşmak ve bölgesel birliği güçlendirmek için potansiyeller araştırılırken, bütünleşme konusundaki zorluklar analiz edilerek kapsamlı bir iş birliği ve birleşmeye yönelik çözümler önerilmektedir (Rahmanov, 2024).

Uluslararası ilişkiler literatüründe Orta Asya'nın bütünleşmesini konu alan pek fazla tez çalışmasına rastlanmamaktadır. Yene de konuya ilişkin başta Türkiye ve Orta Asya ülkeleri olmak üzere birkaç yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Önce Türkiye'de ele alınan tezlere bakacak olursak bu konuda Berivan Akın'ın (2009) *Security Regionalism in Central Asia*; Arman Gökhan Arda'nın (2019) *Entegrasyon Teorileri Çerçevesinde Orta Asya'da Devletlerarası İlişkilerin Ekonomi Politikası*; Nesibe Gül Kılıç'ın (2019) *Orta Asya Entegrasyon Tartışmaları ve Avrasya Birliği*; Abdulkadir Çalışır'ın (2019) *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi: Orta Asya'da Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon* gibi tez çalışmalarının öne çıktığını görmek mümkündür. Orta Asya'nın güvenlik meseleleri üzerinden ele alınan Akın'ın tez çalışmasında bölge ülkelerinin bu konudaki iş birlikleri incelenerek onların üye oldukları bazı örgütler ve bu örgütlerin başını çeken Rusya, Çin, ABD gibi büyük güçlerin bölge güvenliğindeki rolü ilgili teoriler çerçevesinde analiz edilmektedir (Akın, 2009). Arda'nın, ekonomik anlamda Orta Asya'nın bütünleşme potansiyeli çerçevesinde ortaya konulan tez çalışmasında ise Rusya, ABD ve Çin gibi küresel aktörlerin Orta Asya politikaları ve onların bölgenin entegrasyonuna yönelik etkileri ele alınarak bu entegrasyonun başarılı olabilmesi için gerekli politik ve ekonomik koşullar değerlendirilmektedir (Arda, 2019). Kılıç ise tez çalışmasında, küresel ve bölgesel aktörlerin Orta Asya üzerindeki rekabetleri neticesinde doğan çeşitli entegrasyon projelerini ele alırken bu projelerden Rusya'nın önceliğine göre kurulan, bölgeselleşme ve belgeselcilik açısından en çok ön plana çıkan, ulus üstü özelliklerinden çok hükümetler arası entegrasyon haline gelen ve esas karar alıcıları kurumlardan değil siyasi liderlerden oluşan AEB örgütünü birçok açıdan detaylıca incelemektedir (Kılıç, 2019). Orta Asya'daki entegrasyon projeleri incelenen sıradaki tez çalışmasında ise esas odak merkezin Türk devletlerinin entegrasyon girişimlerine yönlendirilirken Türk Konseyi iş birliği sürecinin entegrasyon idealına ulaşılabilirlik seviyesi ve bu seviyenin getirileri üzerinde durularak sürecin bir iş birliği mekanizmasına evrilme olasılığı "Güvenlik Toplumu" teorisi çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmaktadır (Çalışır, 2019).

Konuya ilişkin lokal araştırmalara gelince Janybek Moldosanov'un (2005) *Prospects for Regional Integration in Central Asia - The Case Eurasec*; Suinbay Suyundikov'un (2006) *Orta*

Asya Entegrasyonu Sorunları ve Çözüm Yolları; Bahadır Tursunaliyev'in (2010) *Orta Asya'da Entegrasyon Hareketleri ve Kırgızistan*; Zaira Abdrakhmanova'nın (2011) *Orta Asya'da Bölgesel Birlik Tartışmaları ve Türkiye* gibi Orta Asya entegrasyon tarihinin “orta dönemi”ne ait yüksek lisans tez çalışmalarından bahsedilebilir. Moldosanov'un ekonomik entegrasyon ağırlıklı yapılan tez çalışmasında genel olarak Orta Asya'nın kalkınması için bölge ülkelerinin iş birliği ve entegrasyon girişimlerine değinilirken özelde ise Rusya ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkiler ve EurAsEC çerçevesinde bir bölgesel bütünleşme olasılığı incelenmektedir (Moldosanov, 2005). Orta Asya entegrasyonuna yönelik sorunlar ve onların çözümlerini araştırmayı amaçlayan Suyundikov'un tez çalışmasında ise bölgesel entegrasyon sürecini etkileyen jeopolitik etkenler ile bölgesel ve dış kaynaklı faktörler incelenirken bu süreçte zorlukların aşılmasına yönelik metodolojik meseleler araştırılarak bölge ülkelerinin ekonomik bütünleşmesine dair teorik ve pratik yönler ele alınmaktadır (Suyundikov, 2006). Genel olarak Orta Asya ülkelerinin bölgesel entegrasyon kurma girişimleri ve bu girişimlerde Kırgızistan'ın rolünü inceleyen Tursunaliyev, tez çalışmasında Orta Asya'da bölgesel iş birliği ve entegrasyon hareketlerine yön veren siyasi ve ekonomik dinamikleri analiz ederek bu hareketler çerçevesinde kurulan bölgesel örgütlerin amacı, etkisi, aralarındaki farklılıklar ve Kırgızistan'ın bu örgütlerdeki üyeliğini, konumunu ve önemini değerlendirmektedir (Tursunaliyev, 2010). Abdrakhmanova ise Orta Asya ülkelerinin politik ve ekonomik entegrasyon girişimleri konusunu ele alan tez çalışmasında Orta Asya'nın bütünleşme sürecindeki aktörler ve sorunları değerlendirmesiyle birlikte Türkiye'nin bu konudaki politikası ve rolünü de incelemektedir (Abdrakhmanova, 2011).

Yerel çalışmalardan “yeni dönem”de yapılan doktora tezlerine örnek olarak Otabek Omonkulov'un (2019) *Orta Asya'da Büyük Güç Bölgeselciliği - Avrasya Ekonomik Birliği, Yeni İpek Yolu ve İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Projeleri* ve Sukhrob Rustami'nin (2021) *Политика Европейского Союза в Интеграционных Процессах в Центральноазиатском Регионе: Направления, Инструменты, Ресурсы (на Примере Таджикистана)* [Orta Asya Bölgesindeki Entegrasyon Süreçlerinde Avrupa Birliği'nin Politikası: Yönergeler, Araçlar, Kaynaklar (Tacikistan Örneği)] adlı tez çalışmalarını gösterebiliriz. Omonkulov, doktora tez çalışmasında Orta Asya'nın bütünleşmesi yönündeki bölgeselleşme sürecini Rusya, ABD ve Çin gibi büyük güçlerin bölgeselcilikleri ve onların liderlik ettiği bölgesel projeleri üzerinden detaylı bir şekilde analiz ederek bölge açısından eleştirel sonuçları ortaya koymaktadır (Omonkulov, 2019). Rustami'nin doktora tez çalışmasında ise genel olarak Orta Asya'nın

bölgesel entegrasyon süreçlerine yönelik AB'nin tutumu ve yürüttüğü politikaları Tacikistan örneğiyle beraber değerlendirilmektedir (Rustami, 2021).

Uluslararası ilişkiler literatüründe Orta Asya entegrasyonu konusunu doğrudan inceleyen kapsamlı bir akademik rapor bulunmamaktadır. Ancak Türkiye kaynaklı Doç. Dr. Erkin Ekrem'in (2011) *Çin'in Orta Asya Politikaları* raporunda, Orta Asya'nın bütünleşmesi konusuna doğrudan değinmese de, bölgenin yanı başında yer alan, dünyanın hızla yükselen süper güçlerinden biri olan ve bölge ülkelerinin de üyesi olduğu ŞİÖ'nün kurucularından Çin Cumhuriyeti'nin Orta Asya'ya yönelik tavrı ve yürütmekte olduğu politikası detaylı bir şekilde analiz edilmesi sonucunda bu büyük devletin bölgeye olan bakış açısına vakıf olmak imkanını sunması bakımından bu çalışma son derece önemli bir yere sahiptir. Yine uluslararası ilişkiler literatüründe, Orta Asya entegrasyonunu özel bir konu olarak ele alan bir kitap yazılmış olmasa da, Marlene Laruelle ve Sebastien Peyrouse'nin (2015) *Globalizing Central Asia: Geopolitics and the Challenges of Economic Development* adlı kitabı, uluslararası ilişkiler alanı çerçevesinde Orta Asya'yı içeriden ve dışarıdan, genel olarak jeopolitik ve ekonomik açılardan kapsamlı bir şekilde incelemesi bakımından oldukça değerli bir eser olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Orta Asya bölgesinin ve onun bütünleşmesine yönelik girişimlerin uluslararası sistemde henüz yeni tanınmaya başlaması ve bu gelişmelerin oldukça taze olması nedeniyle, uluslararası ilişkiler literatüründe konuya ilişkin akademik çalışmaların son derece az olduğu ve bu konudaki çalışmalar için yeterli kaynak bulunmadığı görülmektedir. Yukarıdaki literatür incelemesinden de anlaşılacağı üzere, Orta Asya entegrasyonuna yönelik sınırlı akademik çalışmaların pek çoğu aslında nispeten yüzeysel olarak incelenen makalelerden ibarettir. Konuya ilişkin tez çalışmaları ise oldukça yetersiz kalmakta ve Orta Asya'nın bütünleşmesi üzerine özel olarak yazılmış bir kitaba rastlanmamaktadır. Ayrıca, yukarıda bahsedilen sınırlı akademik çalışmaların neredeyse tamamı, bölge ülkelerinin 1991-2004 yılları arasındaki başarısız kalan ilk entegrasyon çabaları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak, 2016 yılında Özbekistan'daki siyasi kadro değişimi ardından gündeme gelen yeni bölgesel gelişmeler ve 2018'den beri bölge liderlerinin düzenli bir şekilde gerçekleştirdiği ve bütünleşme arayışına yönelik ilk adım olarak görülen İstişare Buluşmaları doğrultusunda kapsamlı bir çalışmaya bugüne kadar rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu tez çalışması, akademik literatürdeki konuya ilişkin boşluğun doldurulmasında ve daha derin analiz eksikliğinin giderilmesinde naçizane bir katkıda bulunmayı ve bu konuda yapılacak ilk kapsamlı çalışmalardan biri olmayı hedeflemektedir. Yine bu tez çalışması, kendi alanında bir başlangıç niteliği taşımasıyla, diğer araştırmacılara ilham kaynağı olarak ilgili çalışmalara örnek teşkil etmeyi amaç edinmektedir.

2. BÖLGESEL BÜTÜNLEŞME YÖNÜNDEKİ ÖNEMLİ POTANSİYELLER

Orta Asya, insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri olarak, tarih boyunca en eski devletlerin kurulduğu, ardından büyük imparatorluklara dönüştüğü, önemli medeniyetlerin ortaya çıktığı ve geliştiği, farklı medeniyetlerle buluşup kaynaştığı bir bölge olmuştur. Zamanının en önemli uluslararası ekonomik ağı olan Büyük İpek Yolu'nun merkezinde yer alan bu coğrafya, bilim ve düşünce alanında yıldız gibi parlamış, günümüzdeki dünyanın şekillenmesine pek çok açıdan önemli katkılar sağlamıştır. Tarihten bugüne, sosyopolitik, sosyoekonomik ve coğrafi konumu açısından her zaman itibarını koruyarak önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle, Orta Asya, geçmişte olduğu gibi bugün de uluslararası camianın değerli bir parçası olarak yakın ve uzak tüm güçlü aktörlerin ilgisini çekmektedir. Bu durum ise bölgenin jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel önemini artırmaktadır. Bugün Orta Asya devletleri ve halkları, geçmişten miras kalan ortak tarih, kültür, dil ve başka manevi ve maddi değerleri paylaşarak gelecekte de birlikte var olma yolunda önemli adımlar atmaktadır. Çünkü Orta Asya, çoğu zaman bir bütün olarak ayakta kalabilmiş, gelişmiş ve güçlü olmuştur. Bu önemli tecrübeler, gelecekte de geçerli olmak üzere, bugünden bölgenin liderleri ve ilgili kişilerine bu tarihi tecrübelerin farkında olarak gerekli adımları atmak yolunda büyük sorumluluklar yüklemektedir.

Orta Asya'nın geçmişi, bugünü ve geleceğini değerlendirebilmek için öncelikle bölge ad(lar)ının ortaya çıkışı, coğrafi konumu, doğası ve halkı hakkında genel bir bilgiye sahip olmak gerekmektedir. Orta Asya, coğrafi konumu açısından büyük Avrasya kıtasının kalbinde yer almaktadır. Bu nedenle, bölgenin günümüzdeki adı, konumundan türemiştir. Ancak Orta Asya'nın eskiden farklı isimlerle de anıldığı bilinmektedir. Bu isimler arasında en bilinen ve genel olarak kullanılanlar Maverâünnehir ve Türkistan'dır.

Maverâünnehir adı, bölgeye İslam fetihlerinden sonra İslam tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından verilmiştir. Arapça olan bu isim, “nehirin öte tarafındaki bölge” anlamına gelmekte olup, bugünkü Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri arasındaki bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır (Özgüdenli, 2003:177). Batılı kaynaklarda Maverâünnehir, *Transaxonia* (Transaksonia) veya *Transoxiana* (Transoksiana) olarak geçmektedir. Çünkü Ceyhun, yani bugünkü Amu Derya nehri, Eski Yunancada *Oxsus* olarak bilinmektedir (Mâverâünnehir, 2024).

Türkistan ise coğrafi olarak Orta Asya'nın büyük bir kısmını kapsayan başka bir tarihi isimdir. “Türk Yurdu” anlamına gelen bu ismin, ilk defa eski İranlılar tarafından, sonrasında ise Araplar

tarafından Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullanıldığı bilinmektedir (Taşağıl, 2012:556). Bu bölge çeşitli kaynaklarda farklı sınırlarla tanımlansa da genel olarak Asya kıtasının merkezinde yer alan, Kafkasya, Sibirya, Tanrı Dağları, bugünkü Afganistan ve İran'ın ortasında kalan coğrafyayı içermektedir.

Orta Asya ismi, bu bölge için kullanılan en yeni isim olup, 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Orta Asya, 2024). Bu ismin coğrafi tanımlamada çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Kimileri Orta Asya'yı iklim ve yer şekillerine göre tanımlarken, kimileri ise bölgede yaygın olarak yaşayan etnik kökenlerin yerleşim yerlerine göre tanımlamıştır. Örneğin, bazılarının göre Orta Asya'nın doğal coğrafi konumu, batıda Hazar Denizi'nden başlayarak Sibirya'nın güneyi, Moğolistan, Çin'in Doğu Türkistan ve Tibet bölgeleri, Hindistan ve Pakistan'ın kuzey bölgeleri, Afganistan, İran'ın kuzeydoğusu olan Horasan bölgesi ve beş eski Sovyet cumhuriyetini içeren yaklaşık 20 milyon km²'lik bir alanı kapsamaktadır (Osman, 2021:17; Golden, 2011/2018:20; Orta Asya, 2024). Diğerlerine göre ise Orta Asya'nın etnik-köken coğrafik yerleşimini dikkate alarak belirlenen konumu, esasen Türkler, Doğu İranlılar ve Moğolların nüfuslandığı bölgeler üzerinden bugünkü bağımsız beş Sovyet cumhuriyeti, Sibirya'nın Müslüman Türk bölgeleri, Moğolistan, Çin'in İç Moğolistan, Doğu Türkistan ve Tibet bölgeleri, Kuzey Pakistan, Afganistan ve İran'ın ilgili bölgelerini kapsamaktadır (Orta Asya, 2024). Ancak bu iki görüş de bölgenin sınırlarını neredeyse aynı şekilde çizmektedir. Bu nedenle, Türkistan ve Orta Asya isimleri, önceleri bölgeyi tanımlamada eş anlamlı sözcükler gibi kullanılmıştır.

Son dönemlerde Orta Asya isminin, uluslararası sistemdeki sınırların kalıcı olarak şekillenmeye başlamasıyla alan anlamında değişmeye başladığı görülmektedir. Özellikle, Sovyetler Birliği kurulduktan sonra Orta Asya'yı dar anlamda tanımlarken, kendi sınırları içerisinde kalan Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan cumhuriyetleriyle sınırlı tutmuş, Kazakistan ve Moğolistan'ı bu tanıma dahil etmemiştir (Orta Asya, 2024). Sovyetler Birliği dağıldıktan kısa bir süre sonra, yeni bağımsızlıklarını kazanan bazı eski Sovyet cumhuriyetleri başkanları, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te gerçekleştirilen bir toplantıda, Orta Asya tanımının Kazakistan'ı da kapsamı gerektiğini belirtmiştir (age). Bu tanım, SSCB'nin yerine kurulan Rusya Federasyonu tarafından da kabul edilmiştir.⁵ Böylece günümüzde uluslararası

⁵ Bu çalışma, ilerideki Orta Asya kavramının pek çoğunda mezkur bağımsızlıklarını yeni kazanan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi beş eski Sovyet cumhuriyetlerini içeren, en dar kapsamlı, Orta Asya tanımı üzerinden ele alınacaktır.

sistemde Orta Asya kavramı, en dar anlamıyla beş devletle sınırlı olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

Şekil 2.1. Orta Asya Ülkelerinin Siyasi Haritası

Burada bağımsızlıklarını yeni kazanan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi beş ülkeden ibaret en dar kapsamlı Orta Asya haritası tasvir edilmektedir. *Kaynak: VectorStock.

Bu beş devletten oluşan Orta Asya'nın toplam alanı yaklaşık 4 milyon km² olup, bu Hindistan ve Pakistan'ın toplam arazisine eşdeğerdır [Şekil 2.1.] (Worldometer, b.t.; Pozdnyak, Kamenskaya ve Drannikova, 2007). Orta Asya, doğal coğrafi konumu itibarıyla Avrasya kıtasının tam ortasında yer aldığından, deniz ve okyanuslara kapalı bir bölge özelliğini taşımaktadır. Özellikle, Özbekistan, dünyada komşularının da denize hiç kıyısı olmayan iki ülkeden biridir (Denize kıyısı olmayan ülkeler, 2023). Bu nedenle Orta Asya, coğrafi konumundan kaynaklı kendine özgü ve zengin bir doğaya sahiptir. Bölgenin doğusu Tanrı Dağları ve Pamir Dağları gibi çok yüksek irtifalara ev sahipliği yaparken, batıya doğru düz bozkır araziler, kurak çöller, yarı çöller ve deniz seviyesinden onlarca metre düşük yerlerle kaplıdır. Bölgedeki en yüksek irtifa 7690 metreye (Pamir) kadar çıkarken, en derin nokta -132 metredir (Karakıya) (Karimov ve Kayumova, 2021:29). Dağlardaki binlerce yıldır erimeyen buzullar, dünyanın en önemli tatlı su rezervlerinden biri olarak bilinirken, bölgenin batısında yer alan Kızıl Kum ve Karakum çölleri, kuzey yarımküredeki en büyük çöller arasında yer almaktadır. Başka bir deyişle, Orta Asya bölgesi, genel olarak iki coğrafik özelliğe sahip kısımlara ayrılmaktadır. İlki, bölgenin batı tarafındaki %80'lik alanı kapsayan ormansız, kurak,

bozkır ve büyük bir kısmı çöllerle kaplı düzlükler plakasından oluşmakta iken, doğuda kalan diğer kısmı ise yüksek dağlarla dolu, zengin orman ve yeşilliklere sahip, tepeleri geniş kar ve buzullarla kaplı %20'lik bir alandan ibarettir (Muhabbatov ve Rahimov, 2014:196-197; Karimov ve Kayumova, 2021:29). Bunların haricinde, Orta Asya bölgesinin çeşitli bitki ve canlı türlerine sahip zengin bir coğrafya olduğu da bilinmektedir.

Orta Asya, yeraltı ve yerüstü zenginlikler bakımından oldukça varlıklı bir coğrafyadır. Bölgede petrol, doğalgaz, altın, uranyum, kömür, baryum, demir, gümüş, kurşun, bakır, krom gibi büyük rezervlere sahip maden yatakları bulunmaktadır (Stratejik Ortak, 2019). Yukarıda belirtildiği gibi, Orta Asya'nın doğusunda yer alan büyük tatlı su rezervleri de bölgenin en önemli doğal kaynaklarından biridir ve coğrafyanın can damarları olan nehirlerin esas besin kaynağı olmasıyla adeta bölgeye hayat bağışlamaktadır.

Tablo 2.1. Orta Asya Nüfusu (1955 - 2023)

Yıl	Nüfus	Yıllık % Değişim	Yıllık Değişim	Göçmenler (net)	Medyan Yaş	Doğurganlık oranı	Yoğunluk (P/Km ²)	Kentsel Nüfus %'si	Kentsel nüfus	Orta Asya'nın Dünya Popundan Payı	Dünya nüfusu
2023	78.165.568	içinde %	0	0,0	0,0	0,0	19	%0	0	%1,0	7.840.952.880
2020	74.724.418	%1,60	1.174.146	-74.008	25.3	2.83	19	%47,8	35.681.394	%1,0	7.840.952.880
2015	68.990.800	%1,64	1.075.043	-90.700	25.2	2.78	18	%47,9	33.056.520	%1,0	7.426.597.537
2010	63.615.586	%1,44	875.576	-93.100	23.9	2.69	16	%47,6	30.303.556	%1,0	6.985.603.105
2005	59.237.704	%1,15	659.717	-73.800	22.7	2.54	15	%46,4	27.488.774	%1,0	6.558.176.119
2000	55.939.120	%0,63	347.868	-154.500	21.5	2.65	14	%45,3	25.366.414	%1,0	6.148.898.975
1995	54.199.781	%1,23	644.249	-516.900	20.6	3.27	14	%44,6	24.174.511	%1,0	5.743.219.454
1990	50.978.535	%2,32	1.105.936	-259.800	20.5	3.80	13	%44,6	22.756.131	%1,0	5.316.175.862
1985	45.448.853	%2,22	945.787	-66.400	20.3	4.15	12	%45,7	20.749.768	%1,0	4.861.730.613
1980	40.719.918	%2,26	860.978	-41.600	19.6	4.31	10	%45,8	18.659.188	%1,0	4.444.007.706
1975	36.415.026	%2,31	785.505	27.300	18.8	4.84	9	%45,4	16.520.248	%1,0	4.069.437.231
1970	32.487.500	%2,96	881.841	79.600	18.5	5.14	8	%43,9	14.274.089	%1,0	3.695.390.336
1965	28.078.297	%3,5	887.226	204.300	19.4	5.58	7	%26	7.302.939	%0,9	3.337.111.983
1960	23.642.167	%3,28	705.561	127.700	21.6	5.63	6	%40,2	9.501.070	%0,9	3.019.233.434
1955	20.114.364	%2,95	543.936	101.400	22.5	5.14	5	%36,3	7.302.939	%0,8	2.746.072.141

Genel olarak burada belirli yıllara göre Orta Asya'nın nüfus değişimi, ortalama yaş, kilometrekare başına düşen insan yoğunluğu, şehirleşme oranı ve bölgenin dünya nüfusu içindeki payı gibi istatistik veriler yer almaktadır. *Kaynak: Worldometer.

Orta Asya'nın toplam nüfusu en son verilere göre yaklaşık 80 milyon olup, bu dünya nüfusunun %1'ine tekabül etmektedir [Tablo 2.1.] (Worldometer, b.t.). Bu nüfusun %48'i kentlerde yaşamakta olup, ortalama yaş endeksi 27,6'dır. Genel olarak bölgede Özbekler, Kazaklar, Tacikler, Kırgızlar ve Türkmenler yaşamaktadır. Orta Asya'nın ana etnik grubunu oluşturan bu beş halktan Tacikler dışında hepsi Türk dili kökenli lehçeler konuşurken, Tacikler ise Fars kökenli Tacik dilini konuşmaktadır. Ancak bu beş kardeş millet, binlerce yıldır aynı coğrafyada yaşadıkları için ortak kültür, tarih ve başka pek çok ortak değerleri paylaşmaktadır. En önemli birleştirici unsur ise bölge nüfusunun neredeyse tamamının aynı din ve mezhebi benimsemiş

olmasıdır. Bu tür avantajlar, pek çok büyük devlet ve birleşmelerde bulunmazken, Orta Asya halkı ve ülkelerine birlikte yaşama ve birlikte gelişme gibi büyük ve geniş olanaklar tanımaktadır. Bunun için ise bölge devletlerinin gerçek manada bütünleşmesi, Orta Asya'nın tam olarak bölgeselleşmesi büyük önem arz etmektedir.

“Bölgeselleşme” kavramı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası literatürde sıkça kullanılmaya başlamış ve bu sürecin uygulamaları dünyanın birkaç yerinde hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Erol ve Şahin, 2021: 122-123). Bu süreçlerin en başarılı örneği olarak AB karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Orta Asya ülkelerinin de, hatta bundan önce, Sovyetler Birliği çatısı altında bir nevi bölgesel birlik içerisinde olduğu iddia edilebilir. Ancak bu durum, o zamanın tabiriyle “kolonizasyon” sürecinin bir parçası olarak bilinirken, yalnızca sözde Orta Asya ülkeleri resmi bir şekilde kendiliğinden o birliğe katılmışlardı. Bu yüzden, “bölgeselleşme” kavramı o zamanki Orta Asya'ya doğrudan atfedilememektedir.

Önce bölgeselleşmenin kısaca tanımına gelecek olursak, bu konuda birçok düşünce ve söylemin ortaya çıktığını görebiliriz. Genel olarak bütünleşme süreci iki çeşide ayrılmaktadır: devlet veya kurum içerisindeki bölgeselleşme ve devletler topluluğundan oluşan bölgeselleşmeler (Eray, 2009: 268). Bu ikisini mikro ve makro bölgeselleşme veya ilkinin “yerelleşme” ve diğerini “bölgeselleşme” olarak da adlandırabiliriz. Bunların tanımlanmasına gelince, Şenay Eray (2009: 268), “makro bölgeselleşme” dediğimiz veya devletler topluluğundan oluşan bölgeselleşmeyi, “birden çok devleti içine alan, benzer çıkarları güden, coğrafi, siyasi ve ekonomik yakınlık temelinde iş birliği amacı ile oluşturulmuş birlikler” olarak tanımlamışken, diğerini ise “coğrafi, ekonomik, yönetsel, etnik ve kültürel ölçütlerdeki benzerlikler veya ortaklıklar çerçevesinde oluşturulmuş alt birimler” olarak tanımlamıştır. Başka bir çalışmada ise [bölgesel] bütünleşme, “bağımsız devletler tarafından insan, mal ve hizmetin serbest dolaşımı ile ilgili kabul edilen kararları kapsayan bir süreç” olarak tanımlanmıştır (Sakmurzaeva, 2017: 383). Bu çalışmada da bölgesel bütünleşme için bölge ülkeleri arasında siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda yoğun bir iş birliğinin olması ve bunlardan ekonomik iş birliğinin öncelikli olduğu belirtilmiştir.

Burada, Orta Asya coğrafyası için “yerelleşme” değil, “bölgeselleşme” tanımı uygundur. Bu tanım üzerinden yola çıkacak olursak, bölgeselleşmenin ortaya çıkmasında bölgesel çaptaki temel nedenler uzlaşmazlıkların çözülmesi, tehlike ve ayrılıkçılıkların önlenmesi ve ekonominin geliştirilmesi olarak üçe ayrılmaktadır (Eray, 2009: 268-269). Orta Asya örneğinde bu nedenlerin üçü de bulunmaktadır. Örneğin, Orta Asya ülkeleri arasında sınır sorunları, su ve enerji kaynaklarının paylaşımı, çevresel meseleler gibi bölgesel olarak uzlaşılması gereken

konular mevcuttur. Ayrıca, bölgesel güvenlik meseleleri çerçevesinde terörizm, aşırılık, organize suç, uyuşturucu kaçakçılığı, siber saldırılar ve salgın gibi sınır tanımaz tehdit ve tehlikelere karşı Orta Asya ülkeleri birlikte önlem almak zorundadır. Bunların yanı sıra, Orta Asya'nın refahı ve kalkınması için bölge ülkelerinin ortak kararlar alarak ekonomik iş birliğini kapsamlı bir şekilde güçlendirmesi gerekmektedir. Böylece, bölgeselleşmenin esas amacı olan ortadaki farklılıkların giderilmesi ve Orta Asya'nın tam anlamıyla bütünleşmesi sağlanmış olacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Orta Asya ülkeleri uzun yıllar Sovyetler Birliği hakimiyeti altında kalarak bir taraftan olumsuz deneyimler yaşamış olsalar da diğer taraftan bölgesel birlik konusunda bazı tecrübeler edinmiştir. 20. yüzyılın sonuna doğru SSCB'nin aniden çökmesiyle bağımsızlıklarını kazanan bölge ülkeleri, o dönemin şartlarında hem zorunlu hem de gönüllü olarak birkaç bütünleşme girişiminde bulunmuşlardır. Bazı kaynaklara göre, ilk defa Türkmenistan'ın birinci Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov, Orta Asya Devletleri Konfederasyonu'nun kurulmasını teklif etmişken, diğer kaynaklara göre Kazakistan'ın birinci Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Orta Asya Birliği'nin kurulması yönünde bir fikir ortaya koymuştur (Suyundikov, 2006: 32; Sakmurzaeva, 2017: 385). Böylece, 1993'te Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OAET) kurulmuştur (Saipov, 2021). Ancak bu topluluğa Tacikistan ve Türkmenistan'ın katılmaması, bölgesel birliğin tam olarak sağlanamaması anlamına gelmekteydi. Çünkü Tacikistan o dönemde kendi iç problemleriyle boğuşurken, Türkmenistan ise “tarafsız” bir dış politika yürütmeye karar vermişti. Sonradan OAET'ye Tacikistan katılsa da 2004 yılında Rusya'nın katılmasıyla bu bölgesel birlik çatlamış ve bir yıl sonra tamamen feshedilerek başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Erol ve Şahin, 2021: 123-126).

Nazarbayev, aslında, 1993'te gerçekleşen Minsk zirvesinde “Kazak Avrasyacılığı” olarak bilinen “Avrasya Ekonomik Birliği” kurma fikrini de zirve katılımcılarının dikkatine sunmuştu (Sakmurzaeva, 2017: 385). Ancak bu fikir, birçok Orta Asya lideri tarafından olumsuz karşılanmışken, özellikle Özbekistan'ın birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, “Avrasyacılık” düşüncesinin bölge ülkelerinin bağımsızlığını zedeleyebileceğinden endişe ederek, 1995'te “Türkistan Ortak Evimiz” projesini ortaya koymuş ve bölgesel bütünleşmenin yalnızca Orta Asya ülkeleri tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu girişimlere paralel olarak, 1997'de Kırgızistan'ın birinci Cumhurbaşkanı Askar Akayev de “İpek Yolu” adında bir bütünleşme planını ortaya koymuştur. Ancak bu bölgesel girişimlerin hiçbiri istenilen başarıya ulaşamamıştır.

Bu tür girişimlerin istenilen başarıya ulaşamamasının temel nedenlerine değinen Nargiza Sakmurzaeva (2017: 386-387), bu nedenlerin, Rus hegemonyasından kurtulmak, milli kimlik inşası, bağımsızlığın korunması, liderler arası rekabet, zayıf ekonomi ve yetersiz siyasi irade gibi meselelerden oluştuğunu belirterek, bunların bütünleşme sürecine olumsuz etkilerde bulunduğunu belirtmiştir. O dönemin şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda, gerçekten de bölge ülkeleri bir yandan kendi iç meseleleriyle uğraşırken, diğer yandan bölgesel bir entegrasyonu hayata geçirmeye çalışmıştır. Geçiş dönemi olarak bilinen, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarından sonraki yaklaşık 20 yıl, her yönüyle çok karmaşık, belirsiz, zıtlıklarla dolu ve zorlu bir dönem olarak tarihe geçmiştir. O dönemi tanımlamaya çalışan Suinbay Suyundikov (2006: 35), bölge ülkelerinin hem ulusal devlet inşa etme hem de kendi aralarında bir entegrasyon oluşturma sürecini aynı anda yürüttüklerini belirterek, bu durumu kısaca “bölünerek bütünleşme süreci” olarak adlandırmıştır.

Geçiş döneminden sonra, Orta Asya liderlerinin İstişare Buluşmaları'na kadar geçen beş yılı aşkın süre, genel olarak sakin geçmiş ve bölgesel bütünleşme yönünde ciddi bir hareket gözlemlenmemiştir. Çünkü bölge ülkeleri, iç meselelerinin birçoğunu çözerek, bir kısmını da yatıştırarak düzenli bir hayata geçerken, bölge liderleri de kendi pozisyonlarını sağlamlaştırmış, Orta Asya'da bağımsızlığın getirdiği egemenlik ve dokunulmazlık havasına doyunma devri başlamıştır. Bu dönemde dikkat çeken nokta ise, tüm bölge ülkeleriyle komşu olan Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un sert tutumu olmuştur. Bu tutum, bölgede olmaması gereken yapay bir gerginlik yaratmıştır. Ancak 2016 yılının sonlarına doğru, İslam Kerimov'un vefatıyla bu durum sona ermiş ve ardından bölgesel çapta bir yumuşama meydana gelmiş, Liderler Buluşmaları da bu şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu buluşmaların en önemli yanı, devamlılık göstermesi ve sonunda kurumsallaşarak bölgesel bütünleşmenin tamamlanmasıdır. Bu hedefe ulaşmak için geçmiş girişimlerden elde edilen tecrübelerden faydalanılmalı ve başarısızlıklardan ders çıkarılmalıdır. Bu konuda bazı araştırmacılar, bütünleşme sürecinin başarılı olabilmesi için ortak çıkarların bulunduğu alanların tespit edilerek, bu alanlarda işbirliklerinin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Sakmurzaeva, 2017: 384). Genel olarak bu alanları siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak dört gruba ayırabiliriz. Bu dört alanda iş birliği yapmak, Orta Asya ülkeleri için hem bir ihtiyaç hem de bir zorunluluktur (Erol ve Şahin, 2021: 120). İhtiyaca Orta Asya ülkelerinin içe dönük sorunları çözmede geliştirdiği iş birliği anlamı yüklenirse, zorunluluk ise bölge ülkelerinin dışa karşı ortak bir pozisyon oluşturma gerekliliğini ifade eder. Böylece Orta Asya ülkelerinin

bölgesel bütünleşme girişimlerindeki tutum ve davranışlarına aynı anda hem içeriden hem de dışarıdan bakarak genel bir değerlendirme yapılabilir.

Hülasa, hızla gelişen günümüz koşulları altında Orta Asya ülkeleri, her fırsatı verimli şekilde değerlendirerek, hiç vakit kaybetmeden bölgesel çapta bütünleşmeye doğru yönelmeleri gerekmektedir. Bunun için bazı zorlukların yanı sıra büyük fırsatların da mevcut olduğunu unutmamak gerekir. Özellikle bölgede, bir bütünleşmenin dört ayağı olan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda güçlü bir iş birliğini geliştirmek için önemli potansiyeller bulunmaktadır. Ancak bu potansiyellerin pek çoğunu gün yüzüne çıkararak, hedefe giden yolda faydalanmak için bölge ülkelerinin birlikte hareket etmeleri elzemdir. Aksi takdirde, bölgesel çaptaki bu potansiyellerin birçoğu hiçbir ülke tarafından tek başına hayata geçirilemez ya da pek fazla etkisinden faydalanılamaz. Bu nedenle, bahsi geçen alanlardaki potansiyellerin tek tek incelenip, bölgenin huzurlu ve müreffeh geleceği için ne tür yararlar ve fırsatlar sağlayacağını öğrenilmesi gerekmektedir.

2.1. Siyasi Potansiyeller

Orta Asya ülkeleri, coğrafi olarak birbirine bitişik tek bir kara parçasında yer almakta olup, jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel açıdan dünya siyasi haritasının son derece önemli bir noktasında bulunmaktadır. Bu coğrafya, tarih boyunca dikkatleri üzerine çekmiş ve dünya sahnesinde önemli bir rol oynamıştır. Bölgenin bu tür avantajları, siyasi açıdan birçok potansiyeli barındırırken, bir yandan Orta Asya ülkelerine güçlü bir geleceğe yönelik fırsatlar sunmakta, diğer yandan ise ciddi riskleri de barındırmaktadır. Dolayısıyla, bu coğrafyanın sunduğu fırsat ve risklerin olumlu bir şekilde değerlendirilmesi için bölge ülkelerinin bir bütün olarak hareket etmesi oldukça önemlidir. Başka bir deyişle, bölge ülkeleri, güçlü bir geleceği inşa etmek için içerde dostluk ve kardeşliği tesis ederek, dışarıya karşı tek bir vücut olarak hareket etmelidir. Bu başarıya ulaşmanın yolu ise birlik ve beraberlikten doğan güçlü bir siyasi iradenin varlığından geçmektedir.

Orta Asya liderlerinin bölgesel bütünleşme konusunda siyasi iradelerini ortaya koymaya çalıştıklarını son gelişmelerden takip edebiliriz. Demek sıra bütünleşme yönündeki fırsat ve potansiyellerin değerlendirilmesine gelmeye başladığı çok aşıkardır. Burada, siyasi alanda güçlü bir iş birliği yapılabilmesi için bölgenin ne tür fırsat ve potansiyellere sahip olduğuna bakıldığında, hem iç hem de dış olmak üzere iki yönlü bir değerlendirme yapılmasının daha faydalı olacağı söylenebilir.

Bölge içi siyasi iş birliğini kolaylaştıracak fırsat ve potansiyeller ele alındığında, öncelikle Orta Asya ülkelerinin siyasi yapılarının birçok açıdan birbirine oldukça benzer olduğunu görebiliriz. Bu benzerlik, siyasi alanda derin bir iş birliği geliştirmede güçlü bir avantaj sağlayarak önemli fırsatlar sunmaktadır. Çünkü bu tür bir uyum, iş birliği sağlamada en önemli unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bölge ülkelerinin benzer siyasi yapılarını oluşturan ana etken ise yakın geçmişteki ortak tarihleridir. Özellikle Sovyetler Birliği dönemi, bugünkü bölge ülkelerinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya ülkelerine istemeden de olsa kazandırdığı, avantaj olarak değerlendirilebilecek az sayıdaki artılardan biridir. Örneğin, bölge ülkelerinin tümü, Sovyet döneminde bugünkü şeklini almış ve hükümet ve idari sistemleri aynı modelde olgunlaşmıştır. Sonrasında bu ülkeler, aşağı yukarı aynı dönemde bağımsızlıklarını kazanmış, aynı yollardan geçmiş, benzer sorunları paylaşmış ve neredeyse aynı sonuçları elde etmiştir. Bu benzerlik, genel ve siyasi açıdan değerlendirmenin bir sonucudur. Yoksa, tabii olarak bölge ülkeleri arasında çeşitli farklılıklar vardır. Ancak bu farklılıklar o kadar büyük olmamakla birlikte siyasi alandaki iş birliği ve bütünleşmeye pek engel teşkil edecek boyutta değildir.

Bir diğer siyasi iş birliği potansiyeli ise bölge içi güvenliğin sağlanması ve korunması meselesinde yatmaktadır. Bölge ülkelerinin güvenliklerine tehdit oluşturan unsurlar, bazen tek bir ülkeyle sınırlı kalmayarak diğer komşu ülkelere de sıçramakta ve sınır aşan sorunlar yaratabilmektedir (Erol ve Şahin, 2021: 119). Örneğin, terörizm, uyuşturucu transferi, silah ve insan kaçakçılığı, siber saldırılar gibi sınır tanımayan tehlike ve sorunlar, tüm bölgeye zarar verebilir. Bu nedenle, bölge ülkelerinin bu konuda iş birliği yapmaları, hem güvenliğin korunması hem de kendi aralarındaki iş birliklerinin güçlenmesi açısından tüm tarafların yararına olacaktır. Bu meselede, bölge ülkeleri arasında ikili ve toplu olarak bazı uzlaşmalar ve anlaşmalar mutlaka vardır; ancak bu iş birliğinin bölgesel bütünleşmenin bilincinde olarak sistematik bir şekilde geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Eğer meseleye bu şekilde yaklaşılsa, bu potansiyelden tam anlamıyla faydalanma imkanı doğacaktır.

Bu alandaki bir diğer iş birliği fırsatı ise bölge ülkeleri arasındaki belirlenmemiş sınır problemlerinin çözülmesi meselesinde olabilir. Bazı meseleler her ne kadar sorun kaynağı olsalar da, ilgili taraflar bir araya gelerek diyalog ve müzakere yoluyla bu tür problemleri fırsata çevirme imkanını yakalayabilirler. Özellikle Orta Asya örneğinde, bu mesele bir şekilde çözülmezse, her zaman bir problem yaratma tehlikesi devam edecek ve bölgenin yumuşak karnı olarak dış aktörlerin müdahale aracı haline dönüşme ihtimali olacaktır. Örneğin, Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır çatışmaları zaman zaman gündeme gelerek bu mesele sadece iki

ülkeyi değil, belki de tüm bölgeyi kırılgan bir duruma sokarak olumsuz etkilemektedir. Hatta, bölgede yaşanan bu tür hadiseler, Rusya gibi devletlerin bölgeye yönelik negatif provokasyonlarına malzeme oluşturmaktadır (KunUZ, 2023). Bu tür dış provokasyonların asıl amacı, bölgenin bütünleşmesini engellemek veya en azından yavaşlatmaktır. Dolayısıyla, bölgedeki sınır sorunları, başka yerlerdeki gibi derin ve ülke egemenliğini zedeleyecek kadar olmasa da, en azından bölgesel ilişkilerin güçlenmesine gölge düşürmeye devam edecektir. Kısacası, bu tür sorunların çözülmesi, bu alandaki iş birliğinin geliştirilmesi ve güçlendirilmesiyle mümkün olacaktır.

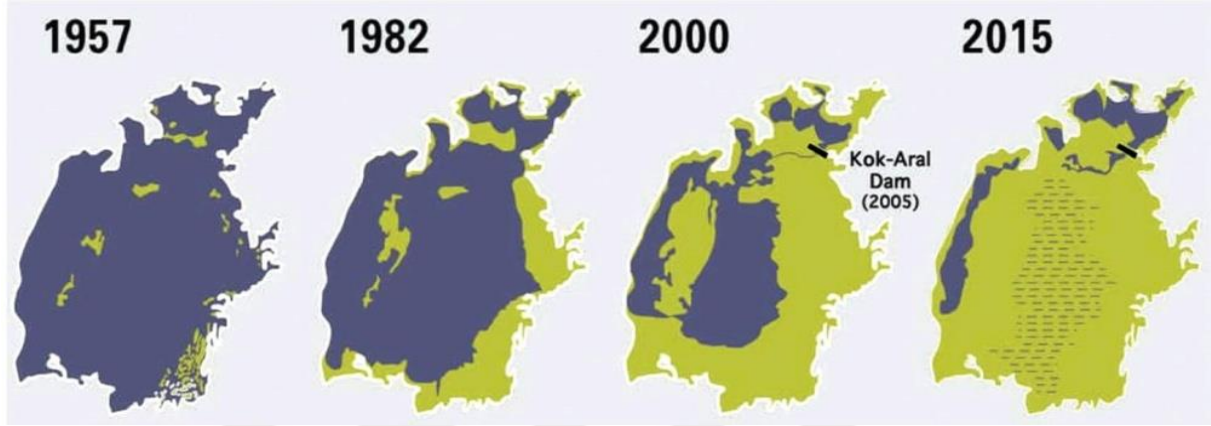
Tablo 2.2. Ülkelerin Dışarıdan Gelen Suya Bağımlılık Oranı

Ülke	Ülke Dışından Gelen Suya Bağımlılık Oranı
Kazakistan	%31
Kırgızistan	%0
Tacikistan	%16
Türkmenistan	%97
Özbekistan	%77

Bu tabloda Orta Asya ülkelerinin dışarıdan gelen suya bağımlılık oranları gösterilmektedir. Burada Kırgızistan suya en bağımsız ülke avantajına sahipken, Türkmenistan ise bölge ülkeleri içinde dışarıdan gelen suya en bağımlı ülke durumundadır. *Kaynak: Sarıkaya ve Öztopal, 2019.

Orta Asya coğrafyasındaki diğer önemli bir mesele ise su kaynaklarının paylaşımı, yönetimi ve kullanımı meselesidir. Bu mesele, bir yandan ekonomik alanda etkili iken, diğer yandan siyasi konulara da alet olabilme bakımından burada da değerlendirilmesi gereken bir konudur. Bu mesele de yukarıdaki gibi bir bölge içi sorunlardan biri olarak siyasi diyalog ve müzakereler aracılığıyla iyi bir iş birliği fırsatına çevrilme potansiyeline sahiptir. Meselenin özüne gelince, beş Orta Asya ülkesinden Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan neredeyse tamamen Tacikistan ve Kırgızistan topraklarında oluşan su kaynaklarına muhtaç durumdadır [Tablo 2.2.] (Sarıkaya & Öztopal, 2019: 30-31). Bazı verilere göre, Tacikistan Orta Asya bölgesinin %60, Kırgızistan ise kalan %40'lık su ihtiyacını karşılamaktadır (Tvt.tj, 2019; President.kg, 2019). Sovyetler döneminde bu mesele, enerji-su değişimi politikasıyla çözülmüştür (Sarıkaya & Öztopal, 2019: 31). Yani gaz ve petrol gibi doğal enerji kaynaklarından yoksun yukarı havzada yerleşen Kırgızistan ve Tacikistan'ın topraklarında oluşan su kaynaklarına karşılık gerekli enerji ihtiyaçları aşağıdaki bölge ülkelerinden karşılanıyordu. Ancak Sovyetler Birliği'nin

dağılmasıyla bu sistem işlevselliğini kaybetmiş ve su meselesi Orta Asya ülkeleri arasında ciddi bir problem haline gelmiştir. Bölgenin su problemi günümüzde de devam etmektedir. Bu mesele, İslam Kerimov döneminde en üst gerilim noktasına ulaşmışken, Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle bu konuda ciddi bir yumuşama gözlemlenmiş ve hatta bu konuda önemli uzlaşmalara varılmıştır. Ancak bu meselenin kökten çözüldüğüne dair bir gelişmenin yaşandığına şimdilik kimse tanıklık etmemiştir.

Şekil 2.2. Yıllar İçinde Aral Gölü'ndeki Değişim

Önceki yıllarda 68.000 km² yüz ölçümüyle Asya'nın ikinci, dünyanın dördüncü büyük gölü olan Aral Gölü son yıllarda aşırı sulama nedeniyle eski yüzölçümünün %90'ını kaybetmiştir. *Kaynak: Sarıkaya ve Öztopal, 2019; Aral Gölü, 2024.

Su konusuna ilişkin bir diğer mesele, asrın ekolojik felaketlerinden biri olarak bilinen Aral Gölü problemidir (Sarıkaya & Öztopal, 2019: 33). Bu mesele, ekolojik, ekonomik ve siyasi boyutlara sahip olup, burada özellikle siyasi boyutunu, bir bölge içi iş birliği fırsatı olarak ele alabiliriz. Orta Asya'da "Aral Denizi" olarak bilinen bu büyük gölün neredeyse tamamen yok olma noktasına gelmesi, Sovyetler Birliği'nin sorumsuzca uyguladığı yanlış tarım politikalarının bir sonucu olarak, bugün bölgenin ve çevresinin ekolojik dengesinin geri dönülemez biçimde bozulmasına yol açmıştır [Şekil 2.2.] (age: 34). Bu felaket, Orta Asya halkı ve ülkeleri için ortak bir sorun olup, su kaynaklarının doğru kullanımı ve yönetimine yönelik kapsamlı bir siyasi iş birliğini zorunlu kılmaktadır. Aslında bu meseleye dair bölge ülkelerinin ayrı bir programı olsa da, bugüne kadar bu konuda ciddi bir gelişme kaydedilmemiştir. Bunun temel nedeni, meselenin somut çözümüne yönelik bölge çapında gerçek bir birlik ve siyasi bütünlük eksikliğidir. Kısacası, Aral Gölü meselesi de siyasi açıdan kapsamlı bir iş birliği için önemli bir potansiyeli barındırmaktadır.

Orta Asya ülkeleri arasındaki enerji problemi de çoğu zaman siyasi konulara manşet olabilmektedir. Aslında bu mesele, bir yandan ekonomik konular arasında yer alırken, diğer yandan bölgenin su problemleriyle dolaylı olarak ilişkilidir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki enerji-su değişim politikası ortadan kalktıktan sonra,

Kırgızistan ve Tacikistan, enerji ihtiyaçlarını sudan elektrik enerjisi üretim kapasitelerini artırarak karşılamaya çalışmaktadır. Bu durum, aşağı havza ülkelerini su kaynaklarının kontrolü konusunda tedirgin ederek siyasi ilişkilerde gerginliğe yol açmıştır. Özellikle İslam Kerimov, Tacikistan'ın *Roğun* ve Kırgızistan'ın *Kambarata-1* hidroelektrik santrali inşa projelerine sert bir şekilde karşı çıkmış ve bu, Özbekistan'ın iki ülkeyle olan ilişkilerinin minimum seviyeye inmesine neden olmuştur (Sarıkaya & Öztopal, 2019: 32). Bu siyasi gerginlik, Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle yumuşamıştır. Ancak bu alanda bazı ilerlemeler kaydedilse dahi, tam başarıya ulaşmanın yolu, bölge ülkelerinin tüm fırsat ve potansiyellerden istifade ederek güçlü bir birliği oluşturmasından geçmektedir.

Siyasi alandaki bölge dışı fırsat ve potansiyellerden bahsedecek olursak, öncelikle Orta Asya ülkelerinin bölgesel güvenliğe dışarıdan gelecek herhangi bir olumsuz etki, tehdit ve tehlikelere karşı birlikte güçlü bir şekilde karşı koyabilme meselesini değerlendirmek gerekir. Bu, bölge ülkelerinin birlikte var olma ve egemenliği koruma meselesi olarak, hayati önem taşımaktadır. Dünya siyasetinde birçok açıdan zayıf kalan bölge ülkeleri, çevrelerini kuşatmış olan Çin, Rusya, Hindistan, İran gibi bölgesel ve küresel güçlerin etki ve baskılarına karşı kendilerini birlikte korumak zorundadır. Yine, bölgesel güvenliğe potansiyel tehditlerden biri Afganistan meselesidir. Afganistan, bazı açılardan Orta Asya'nın bir parçası olarak kabul edilmekte olup, buradaki herhangi bir istikrarsızlık, bölgeyi doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle, Afganistan, bölge ülkelerinin ortak sorunu olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla, bölgesel güvenlik meselesi, bu yönden iş birliği ve bütünleşme için hem önemli bir sebep hem de hayati bir zorunluluk olarak güçlü bir potansiyel teşkil etmektedir.

Bu alandaki bir diğer konu ise dış ilişkilerde bölge ülkelerinin bir bütün olarak ortak bir pozisyon almasıdır. Bu, uluslararası ilişkilerde Orta Asya ve ülkelerinin çıkarlarının daha iyi korunmasını sağlarken, bölge ülkelerinin başka ülkelerle yaptığı müzakere ve pazarlıklarda ellerini güçlendirecektir (Erol ve Şahin, 2021: 119). Uluslararası toplumda "tek bölge" algısının oluşturulması ardından, bölge ülkelerinden herhangi biriyle yürütülen ilişkilerde diğer ülkeler, alınacak kararların tüm bölge ülkelerinin çıkarları göz önünde bulundurularak şekilleneceğini bilecektir. Böylece, karşı taraf da Orta Asya'yı bir bütün olarak değerlendirecek ve tutumlarını buna göre şekillendirecektir. Bölge ülkelerinin dışarıya karşı ortak pozisyon almalarının öneminin bilincinde olarak birlikte hareket etmeleri, onları derin bir iş birliği içerisinde olmaya itecektir. Bu, bölgesel bütünleşme konusunda geniş fırsatlar sunmasının yanı sıra, önemli bir potansiyel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son zamanlarda bölge liderleri de dışarıya karşı ortak tutum sergilemenin önemini vurgulamaktadır (Avesta.tj, 2023; Akorda.kz, 2023). Hatta “Orta Asya artı” tipi buluşmalar yaygın hale gelmeye başlamıştır. Örneğin, bölge ülkeleri birlikte “5+” çerçevesinde AB, ABD, Çin, Japonya, Rusya, Hindistan gibi 10’dan fazla örgüt ve devletle toplantılar gerçekleştirmiştir (President.uz, 2023). Bu durum, Orta Asya ülkelerinin dışarıya karşı ortak bir pozisyonda durmaya çalıştıklarının en güzel kanıtı olup, dışarıda ise Orta Asya’ya bir bütün olarak bakma algısının oluşmaya başladığını göstermektedir. Başka bir deyişle, bütün bunlar, Orta Asya ülkelerinin bölgesel bütünleşme yönünde ne kadar önemli fırsat ve potansiyellere sahip olduğunu göstermektedir. Önemli olan, bölge ülkelerinin bu fırsatlardan nasıl faydalanarak ne kadar başarılı olabilecekleridir.

Sonuç olarak, bu bölümde değerlendirilen konular, Orta Asya coğrafyasının bütünleşmesine yönelik bölge içi ve dışı fırsat ve potansiyelleri barındıran en önemli meselelerden ibarettir. Ancak bu, tüm potansiyellerin ifade edildiği anlamına gelmemektedir. Zikredilen bölgesel bütünleşmeye yönelik fırsat ve potansiyellerin dışında, bu alanda daha pek çok imkanın mevcut olduğunu unutmamak gerekir. Yukarıda bahsi geçenlerin hepsinin gerçek anlamda pratik olarak hayata geçirilmesi, Orta Asya entegrasyon sürecinin siyasi alanda önemli bir aşamaya gelmesini sağlayacaktır. Aslında, bir bütünleşme sürecinde kapsamlı iş birliğini geliştirmek için en kolay ve elverişli alan ekonomik alandır (Erol ve Şahin, 2021: 121). Ancak bazı meseleler, birkaç alana yayılmış ve birbiriyle iç içe geçmiştir. Bu nedenle, “önce sadece ekonomik alandaki iş birliği imkanı ve potansiyelleri değerlendirilmelidir” düşüncesi yanlış olabilir. Çünkü günümüz şartlarında siyaset, diğer (ekonomi, sosyal ve kültürel gibi) alanlarda işlevselliğin temellerini atmada çok önemli bir faktördür. Bu dört alanı entegrasyon süreci mekanizmasının dört ayağı olarak kabul edebiliriz ve bazı çalışmaların bu alanlarda eş zamanlı olarak yürütülmesi, hem zorunlu hem de çok verimli olacaktır.

2.2. Ekonomik Potansiyeller

Orta Asya, eskiden olduğu gibi, ekonomik açıdan zengin bir coğrafyadır. Hatta bu bölgenin ekonomik değeri, son yıllarda keşfedilen çeşitli doğal kaynaklar ve elementler sayesinde artarak dünyanın önde gelen jeoekonomik bölgelerinden biri haline gelmiştir. Bu durum, bir yandan bölge ülkelerinin ekonomik alanda kapsamlı ve derin işbirlikleri geliştirmesi için geniş fırsatlar sunarken, diğer yandan Orta Asya coğrafyası bu alanda bir bölgesel bütünleşmenin gerçekleştirilmesi konusunda muazzam potansiyeller barındırmaktadır (Erol ve Şahin, 2021:119, 121). Ayrıca bu bölge, 70 yıldan uzun bir süre Sovyetler Birliği yönetimi altında kalarak pek çok açıdan olumsuz etkiler yaşamış olsa da, başka yönlerden bazı avantajlar da elde

etmiştir. Bu avantajlardan biri, bölge ülkelerinin benzer ekonomik altyapı ve sistemlere sahip olmasıdır. Bu, onların ekonomik alandaki iş birliği yapmalarına, hatta bu alandaki entegrasyon girişimlerine ayrı bir kolaylık sağlamaktadır.

Aslında, ülkeler arasında kapsamlı iş birliğini geliştirmek, hatta tam teşekküllü bir birlik kurmak için en tercih edilen alan, ekonomik alandır. Dünya tarihi tecrübesi de bu doğrultuda olup, bugün bazı meyvelerini vermeye başlamıştır. Bunun en güzel ve bilinen örneği ise AB'nin kuruluş tarihi ve bugünüyle somutlaşmıştır. Ancak yukarıda bahsedildiği gibi, ekonomik alan, aynı şekilde siyasi, sosyal ve kültürel gibi başka alanlarla iç içe geçmiş olduğundan tek başına tam başarıyı sağlamasa da, bir bütünleşme süreci için çok kolay fırsatlar ve muazzam potansiyeller sunabilmektedir. Aynısı Orta Asya coğrafyası için de geçerlidir ve hatta başka bölgelere nispetle bazı ekstra avantajlara da sahiptir.

Orta Asya'nın ekonomik bütünleşmesine yönelik fırsat ve potansiyellere gelecek olursak, diğer alanlarda olduğu gibi bunları iç ve dış olmak üzere iki gruba ayırabiliriz. Genel olarak iç grup ticaret, ulaştırma, kaynaklar ve üretim gibi ekonomik dallardan oluşmaktadır (Erol ve Şahin, 2021:119, 121). Dış grup ise dış ticaret, taşımacılık, yatırım ve turizm gibi ekonomik yönlerden ibarettir. Bu zikredilen tüm ekonomik alanlar, en önemli fırsat ve potansiyelleri kendi bünyesinde barındırırken, bunların dışında da pek çok imkan ve kabiliyetlerin mevcudiyetini unutmamak gerekir.

İç grupta yer alan bölgenin ticari potansiyeline gelince, önce yaklaşık 80 milyon nüfusa sahip Orta Asya bölgesi, iç pazar olarak önemli bir potansiyele sahiptir (Worldometer, b.t.). Bu potansiyelin tam olarak kullanılması için bölge ülkeleri arasında ciddi bir ekonomik entegrasyonun gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Yine Orta Asya ülkeleri arasında sınır ötesi özel ekonomik bölgeler oluşturulması meselesi sıkça gündeme geldiği bugünlerde, bölgesel ticaretin güçlendirilmesine yönelik bölge liderleri, bu alandaki iş birliğinin derinleştirilmesi için coğrafyanın sunduğu imkan ve kabiliyetleri değerlendirmede birlikte hareket etmelerinin çok daha avantajlı olmasının yanında tüm tarafların yararına olacağının farkında olmaları çok önemlidir. Çünkü bu tür potansiyellerin gün yüzüne çıkarılmasında, bölge liderlerinin siyasi iradeleri büyük önem taşımaktadır.

Ekonomik alandaki iç potansiyellerden biri de bölge içi ulaştırma ve lojistiğin geliştirilmesi potansiyelidir. Bu potansiyelin yüksek oranda kullanılması halinde, bölgenin ekonomik açıdan kalkınmasında büyük katkı sağlamasının yanı sıra, coğrafyanın entegrasyon sürecinde çok önemli bir yer tutacaktır. Zira Orta Asya'nın ulaştırma ve taşımacılık altyapısının iyileştirilmesi ve kabiliyetinin artırılmasıyla, bölgenin her noktasını birbirine bağlama imkanı doğacak ve bu,

bölge içi insan, mal ve hizmetlerin dolaşımını kolaylaştıracaktır [Şekil 2.4]. Bu ise, bölgesel bütünleşme sürecini daha fazla kolaylaştırarak hızlanmasına neden olacaktır. Çünkü bu alanın tüm kolları, zincirleme bir reaksiyon gibi birbirini etkilemekte, birinin yarattığı fırsatlar diğerinin gelişmesine yol açmaktadır. Bu yüzden, bölgesel ulaştırma ve taşımacılığın kapsamlı bir şekilde geliştirilmesi ve bir bütün olarak tek vücuda dönüşmesi için, bölge ülkeleri arasındaki gümrük ve sınır geçiş problemlerinin çözülmesi ve engellerin kaldırılması gerekmektedir. Bu meselenin tam başarıya ulaşması için ise yine bölge ülkelerinin birliği ve bütünleşmesine ihtiyaç vardır.

Ekonomik alandaki en önemli iç meselelerden bir diğeri de bölgesel kaynakların paylaşımı, kullanımı ve yönetilmesi meselesidir. Bu meseleye yanlış yaklaşıldığında büyük problem ve çatışmalara sebep olabilirken, doğru bir şekilde değerlendirildiğinde, bölgenin müreffeh geleceği ve bütünleşmesine yönelik muazzam bir potansiyel oluşturmasının yanı sıra, bölgesel iş birliği konusunda da çok büyük fırsatlar sunacaktır. Bölge kaynaklarından enerji, su ve insan kaynakları önde gelmektedir. Bu kaynaklar, bölge üzerinde eşit yayılmadığı için birbirini tamamlayıcı konumundadır. Örneğin, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan, petrol, doğalgaz, uranyum gibi enerji kaynaklarına sahipken, Kırgızistan ve Tacikistan, kömür ve hidroelektrik enerji kaynaklarını topraklarında barındırmaktadır [Şekil 2.3 / Tablo 2.3] (Karimov ve Kayumova, 2021:28, 53, 100). Yani Orta Asya, bölge olarak enerji bakımından kendi kendine yetmektedir. Ancak bu meseleyi ülkeler bazında değerlendirdiğimizde, bu kaynakların verimli kullanımı için ciddi bir bölgesel iş birliği ihtiyacı doğmaktadır. Aynı şekilde, bölgenin hayati öneme sahip olan su kaynaklarının neredeyse tamamı Kırgızistan ve Tacikistan topraklarında oluşurken, bu konuda da bölge ülkelerinin birliği ve beraberliği çok önemli rol oynamaktadır. Bölgenin insan gücü kaynağının doğru yönlendirilmesi ve verimli kullanılması, diğer kaynaklar gibi tüm Orta Asya ülkelerinin karşılıklı çıkara dayalı bölgesel iş birliği kapsamında değerlendirilmelidir. Bütün bunlar, bir yandan bölge ekonomisinin güçlenmesi için geniş fırsatlar sağlarken, diğer yandan bölge çapında ekonomik bütünleşmeye yönelik önemli potansiyelleri barındırmaktadır.

Ekonomik alanın üretim dalını ele alacak olursak, genel olarak bu sahanın sanayi, tarım ve hizmetler olarak üç bölümden oluştuğunu görebiliriz. Bu üçü de bu alanın birleştirici potansiyellerine sahip bulunmaktadır. Bölgede sanayinin geliştirilmesi ve kaliteli üretimin artırılması için, Orta Asya ülkeleri bilgi ve deneyim alışverişinde bulunarak rasyonel ve verimli bir üretim ağı oluşturabilirler. Tarım konusunda ise bölge ülkeleri, kaliteli ürünler yetiştirme konusunda uzmanların eğitilmesi, bilgi ve deneyim paylaşımı, sulama, ilaçlama, gübreleme,

depolama ve işleme süreçlerinin bölgesel çapta analiz edilerek sistemli bir şekilde uygulanması gibi pek çok alanda bölgesel iş birliğinin geliştirilmesini sağlayabilirler. Hizmetler meselesine gelince, bölgenin bu yöndeki kabiliyet ve kapasitelerinin iyileştirilmesi ve artırılması, hizmetlerin yüksek kalitede sunulması gibi meselelerde bölge ülkeleri, bu sahanın dünya standartlarına uygun bir şekilde geliştirilmesi için ortak ve koordineli çalışmalar yürütmelidir. Çünkü bu saha da bölgesel ekonominin gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Yukarıda bahsi geçen tüm üretim sahalarının verimli çalışması için kademeli olarak güçlü bir bölgesel iş birliğine ve bütünleşmeye ihtiyaç varken, karşılıklı olarak, bu sahalar çok kritik bir birleştirici ve bütünleştirici fırsat ve potansiyellere sahip bulunmaktadır.

Şekil / Tablo 2.3. Ülkelere Göre Mevcut Enerji Kaynakları

Kaynaklar	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Tacikistan	Türkmenistan
Kömür (Mr.t)	31.3	0.9	3.3	3.6	-
Doğal Gaz (Tn.m ³)	2.4	0.006	1.8	0.006	7.5
Petrol (Mr.v)	30	0.4	0.594	0.01	0.6
Hidro (GW)	20	26	1.7	40	-

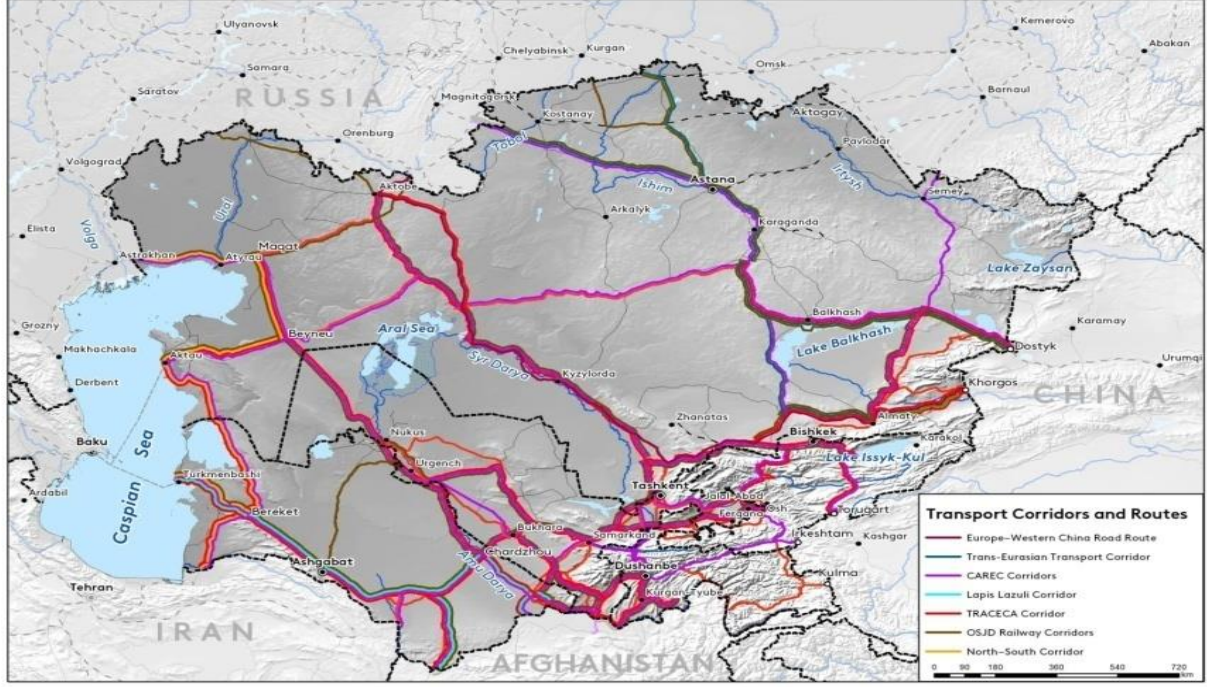
(Mr.t = milyar ton, Tn.m³ = trilyon metreküp, Mr.v = milyar varil, GW = giga watt). *Kaynak: Mehta vd., 2021.

Buraya kadar zikredilen bölge içi ticaret, ulaştırma, kaynaklar ve üretim konuları, Orta Asya'nın ekonomik alanındaki en önemli bölge içi bütünleştirici potansiyellerden olmakla birlikte, bunların haricinde de bu coğrafyanın entegrasyon meselesinde pek çok avantaja sahip olduğu söylenebilir. Yine yukarıda bahsedildiği gibi, Orta Asya'nın dış ticaret, taşımacılık, turizm ve yatırım gibi dış kaynaklı ekonomik imkan ve fırsatları vardır ki, bunlar da bölgesel bütünleşme konusunda önemli potansiyeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya bölgesi, dış pazarlara ihraç edebileceği enerji, otomotiv, sanayi, tarım ve maden ürünleri gibi çok çeşitli

değerli mal ve ürünleri üretmektedir (Axmatova, 2022:957). Özellikle, bölge ülkelerinin tamamı, petrol, doğalgaz, kömür, hidroelektrik ve uranyum gibi enerji kaynakları ve yataklarını topraklarında barındırması bakımından dünyanın en önde gelen ülkeleri arasında yer almaktadır [Şekil 2.3 / Tablo 2.3] (Kafkasyalı, 2012:273, 284-288, 305; Budak, 2013:130). Yine Orta Asya bölgesi, tarım ürünlerinden pamuk ve buğday üretimi konusunda da dünyada en üst sıralarda yer almaktadır (Qayumov, Pardayev, & Islomov, 2015:27-28). Aynı zamanda bu coğrafya, uranyum, altın, bakır, gümüş, demir ve alüminyum gibi çok değerli ve stratejik elementlerin büyük miktarlarda bulunduğu madenlere ev sahipliği yapmasıyla da meşhurdur (Stratejik Ortak, 2019; Bolcheknig.ru, b. t.). Bölgenin bu tür ihracat kabiliyetleri, Orta Asya ülkelerine düşen payın eşit olmaması nedeniyle bu ülkeler, tüm tarafların çıkarlarını gözeterek, dış ticarete yönelik ortak bir pozisyon almaları durumunda bölge ekonomisi için maksimum fayda sağlayacaktır. Yani, dışarıya ihracatın tüm yönleri, bölge ülkelerince birlikte analiz edilerek çıkan ortak sonuca göre değerlendirilmesi, Orta Asya ülkelerine yalnızca fayda sağlamakla kalmaz, aynı zamanda onları birbirine daha da yakınlaştırarak bu alandaki iş birliklerinin güçlenmesine ve derinleşmesine de yol açacaktır. Aynı model, bölge ülkelerinin dışarıdan ithalatlarında da geçerli olacaktır.

Ekonomik alandaki dış kaynaklı konulardan biri de taşımacılık ve transit konusudur. Orta Asya, coğrafi konumu itibarıyla dünya taşımacılık tarihinin en önemli merkezlerinden biri olarak, kadim Büyük İpek Yolu'nun bu bölgeden geçtiği bir noktadır. Deniz yollarının keşfiyle birlikte son çağlarda bölge bu konudaki önemini kaybetmiş olsa da, son zamanlardaki küresel gelişmeler ve ekonomik atılımlar, tekrar Orta Asya'nın ehemmiyetini ciddi bir şekilde artırmaktadır (Karaağaçlı, 2012:166). Zira Orta Asya, Kuzey ve Güney, Doğu ve Batı'nın kesiştiği noktada yer almaktadır. Yani Çin, Rusya, Hindistan, Kafkasya, Ortadoğu ve Avrupa gibi büyük devlet ve bölgeleri birbirine bağlayacak yolların önemli bir kısmı Orta Asya'dan geçmektedir [Şekil 2.4] (Karimov ve Kayumova, 2021:89). Bu yollar üzerinden taşımacılık, transit ve transfer işlemlerinin verimli olarak gerçekleştirilmesi için bölge ülkeleri birbirine çok muhtaçtır. Çünkü bölge ülkeleri, bu sahaya ilişkin altyapılarını iyileştirerek Orta Asya'dan geçecek transit ve transferler için ortak standart ve kuralların uygulanması, istikrar ve güvenliğin sağlanması ve gerekli aksam ve hizmetlerin temin edilmesi konusunda ortak tutum sergileyerek ortak çözümler üretmelidir. Bu, bölgenin taşımacılık ve transit konusunda çekiciliğini artırarak Orta Asya'nın ekonomik kalkınmasına büyük katkılarda bulunacaktır. Aynı zamanda bölge ülkeleri bu meselede bir bütün olarak hareket etmesi kendi mallarının ticareti için komşu ülkelerin topraklarından kolayca geçmesinin sağlanması açısından da çok

önemlidir. Örneğin, bölge ülkeleri dış pazar ve açık denizlere ulaşmak için çoğu zaman birbirlerinin kara, demir, hava ve deniz ulaştırma altyapılarına ihtiyaç duymaktadır. Ek olarak, bölge ülkeleri petrol, doğalgaz, su ve enerji gibi bazı kaynakların transferi için de birbirine muhtaç durumdadır. Demek ki bu mesele, her yönüyle bölge ülkelerini birleştirme konusunda büyük bir potansiyel taşımaktadır.

Şekil 2.4. Orta Asya'nın Uluslararası Taşımacılık Koridor ve Güzergahları

Burada genel olarak Çin-Ortadoğu-Avrupa ve Rusya-Güney Asya ülkeleri arasındaki taşımacılık koridor ve rotalarının bölge üzerinden geçen kısmı gösterilmektedir. *Kaynak: Vinukurov vd., 2022:72.

Bölgesel ekonominin dış kaynaklı sıradaki konusu ise turizm sahasıdır. Orta Asya'nın turizm potansiyelini değerlendiren bölge uzmanı Dr. Abbas Karaağaçlı bir uluslararası konferansta şunları söylemiştir:

Ama esas olarak söz konusu ülkelerin hepsinde önemli bir ticari ve turizm potansiyeli söz konusudur. Özbekistan Semerkant, Buhara, Hiva, Termez, Andijan, Taşkent vb. pek çok tarihi ve turistik kente sahipken Kazakistan Almata, Türk Dünyasının manevi başkenti Türkistan, kuzeyde Kökçetav, Aktöbe gibi güzel yerlere sahipken Kırgızistan muhteşem Tanrı Dağları (Tiyenşan), Narin Nehri kıyısındaki cennet misali vadileri, Issık Göl ve Sarı Çelenk gibi cennet misali gölleri, Oş ve Özgen gibi tarihi kentlere sahipken, Tacikistan gökyüzüne uzanmış muhteşem dağlara ulaşan yolları, vadileri, tarihsel kentleri, Türkmenistan ise Karakum Çölünün kendine özel güzelliği, yine tarihi kentleriyle önemli bir turizm potansiyeline sahip bulunmaktadır...Özellikle bu denli önemli bir tarihi, doğal, kültürel ve egzotik turizm potansiyeline sahip olan söz konusu ülkelerde konaklama yani dünya standartlarında turizm tesislerinin inşası, sevk ve idaresi, turistlerin ulaşım yollarının hazırlanması, havalimanlarının restore edilmesi, kara, deniz ve demir yolunun dünya standartları seviyesine getirilmesi ve turizmin her sahasında uluslararası düzeye çıkarılması doğrultusunda yabancı, dış yatırım ve sermaye, bilgi ve teknolojiye ihtiyaç duyulmaktadır...Turizm ve özellikle uluslararası turizmin faaliyet sahasına giren ülkeler ekonomik kalkınma ve döviz girdisinin yanı sıra istihdam ve ülkenin sosyal yönden gelişmesinde büyük katkı sağlamaktadır. Unutulmaması gereken batılı turistlerin ve tur şirketlerinin bir ülkeye girmesinde turizm alt yapısı ve tesislerin dünya standardında bulunmasının yanı sıra söz konusu ev sahibi ülkenin siyasal istikrarı ve toplumsal barışının bulunması olmazsa olmaz şartlardan biri konumundadır (Karaağaçlı, 2012:166).

Araştırmacı, bölgenin bu konudaki durumunu güzel bir şekilde tasvir ederken, konuyla ilgili önemli tavsiye ve önerilerde bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, bölge ülkelerinin bu konuda koordineli çalışmaları çok önemlidir. Bunun için ise bölgesel ekonominin her yönünde olduğu gibi kapsamlı projeler ortaya konarak sistemli çalışmaların sürdürülmesi çok önemlidir.

Ekonomik alandaki bir diğer önemli konu ise bölgeye dış yatırımların çekilmesi meselesidir. Bölgenin yatırım çekiciliğinin artırılması için, bölge ülkelerinin daha yakın iş birliği içerisinde olarak bölgenin istikrarlı ve güvenli olduğunu göstermesi ve ispat etmesi gerekmektedir. Bunun için, bölge ülkeleri Orta Asya'nın bütünsellik imajını güçlendirmeli ve bu yönde gerekli adımların atılmasını sağlamalıdır. Bu konuda Karaağaçlı (2012:167), "dış yatırımcıya mülkiyet garantisi sağlayacak yasal düzenlemeler ve fiili ortamın hazırlanması, söz konusu uluslararası yatırımcıların güvenini sağlayacak bütün adımların atılması, çalışma ortamlarının oluşturulması, devlet bürokrasisini azaltarak yatırımcıya güvenli bir ortamın sağlanması"nın elzem olduğunu vurgulamaktadır. Tüm bunların başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için ise yine bölgenin bütünleşmesine yönelik fırsat ve imkanların kapsamlı olarak değerlendirilmesi gerekirken, bu yönde bölge ülkelerini birlikte hareket etmeye yönelten potansiyelin de doğması söz konusu olacaktır.

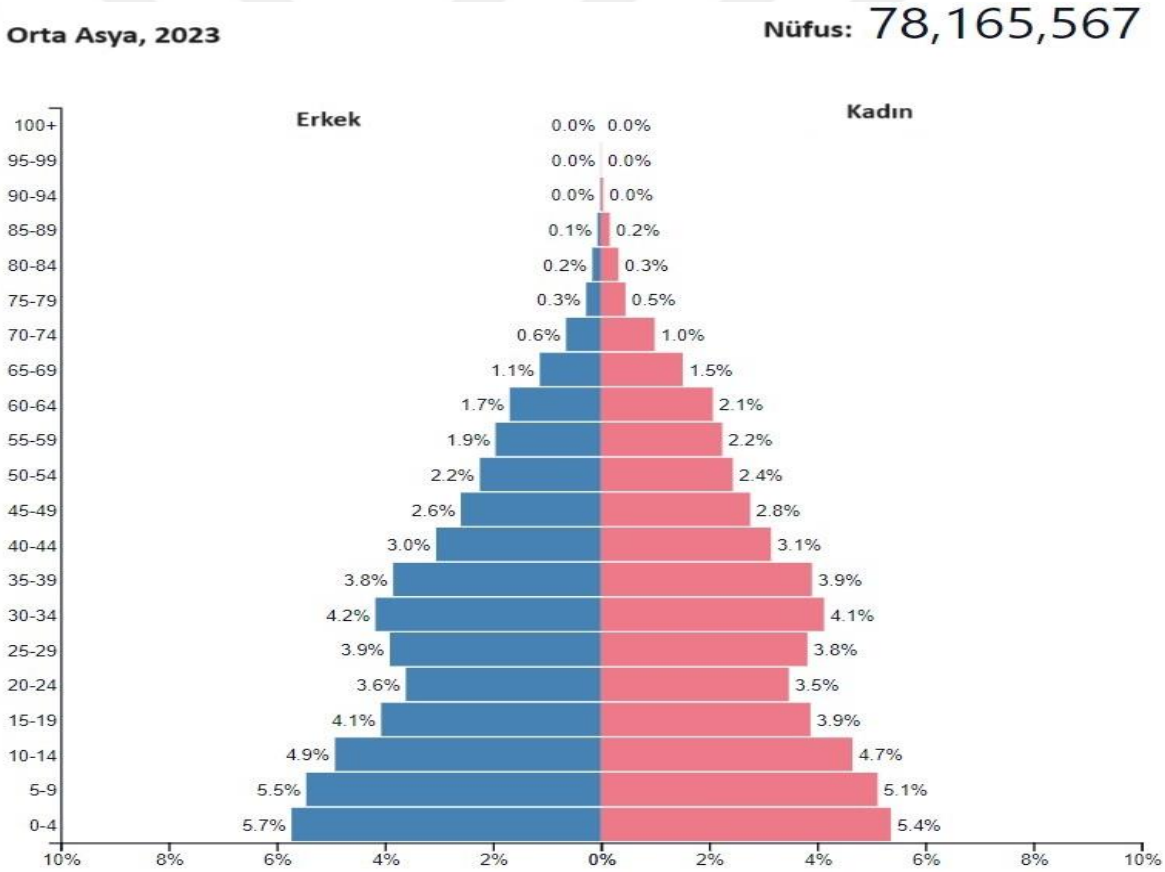
Sonuç olarak, Orta Asya'nın ekonomik açıdan bütünleşmesi için bölge ve bölge ülkelerinin çok önemli fırsat ve potansiyellere sahip olduğunu görebiliriz. Bu potansiyellerin hayata geçirilmesinde siyasi ortamın elverişli olması da çok önemlidir. Uygun siyasi ortam olduğunda, ekonomik entegrasyon süreci hem kolay hem de hızlı bir şekilde ilerleyebilir. Zaten bir bütünleşme sürecinde en kolay ve en elverişli alan ekonomik alandır. Burada Orta Asya ülkelerinin önemli avantajlarından biri, bu konudaki AB, ASEAN, MERCOSUR⁶, NAFTA⁷ gibi örneklerden ve onların tecrübelerinden istifade ederek başarı ve başarısızlıklarından gerekli dersleri çıkarma şansına sahip olmalarıdır. Bu ise, bütünleşme sürecinin yapıcı ve başarılı bir şekilde yürütülmesine ve tamamlanmasına imkan tanıyacaktır. Orta Asya'nın bütünleşmesi bölge halklarının da en büyük arzularından biri olarak, hem onları tarihten gelen bölgesel değerler ve kültürel bağlar bir arada tutacak hem de onların, bu sürecin oluşturacağı tek kimlik çatısı altında yine de güçlü ve mutlu bir millet olmasını sağlayacaktır.

⁶ Güney Amerika Ortak Pazarı (İspanyolca: Mercado Común del Sur).

⁷ Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (North American Free Trade Agreement).

2.3. Sosyal Potansiyeller

Tarihten günümüze kadar her coğrafyanın en önemli unsuru, insan varlığı ve bu varlığın sosyalleşme potansiyelinden doğan güç, güven, huzur, refah ve barış gibi gelişmeye yönelik hayati ihtiyaçlar olmuştur. İnsan varlığının yetersiz olduğu ya da hiç olmadığı bir yerde, koskoca bir kıtanın hatta bütün bir dünyanın pek fazla anlam ve önemi yoktur. Örneğin, Antarktika kıtasının ve Mars gezegeninin büyük oranda insan varlığından yoksun olması, onların anlam ve önemini büyük ölçüde sınırlamaktadır. Günümüzde de bir bölgenin veya ülkenin en belirleyici unsuru, nüfusun niceliği ve niteliğidir. İnsan, sosyal bir varlıktır ve diğer canlılar gibi tek başına yalnız yaşam sürmesi düşünülemez. İnsanlar topluluklar oluşturarak çok çeşitli ve güçlü potansiyellere sahip olabilirler. Bu potansiyellerin bir kısmı lehlerine işlerken bazıları aleyhlerine olabilir. Önemli olan, bu potansiyelleri yüksek verimlilikle kendi yararlarına uygun olarak kullanmaktır.

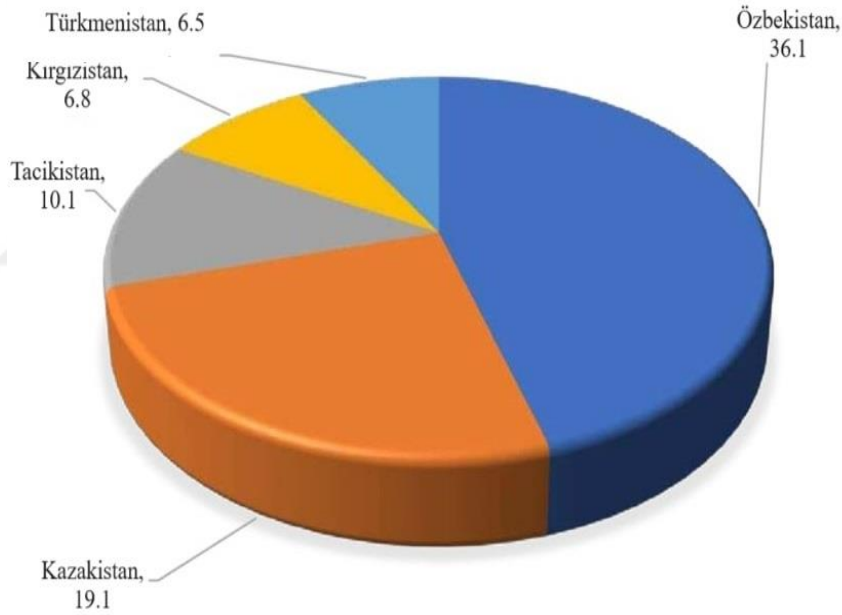
Şekil 2.5. Orta Asya Nüfus Cinsiyeti Payının Yaşa Göre Dağılımı

Burada esasen Orta Asya nüfusunun genç çoğunluklu olduğu ve 35 yaş üzeri ise kadın çoğunluklu olduğunu görebiliriz. *Kaynak:

Population Pyramid.net.

Orta Asya coğrafyası, nüfus bakımından dünya sahnesinde kendine özgü bir yere sahiptir. Bu bölge, günümüzde 4 milyon km² alanda yaklaşık dünya nüfusunun %1'ine denk gelen ~ 80 milyonluk nüfusu barındırmasıyla bölgelere göre Asya'da beşinci sırada yer almaktadır

(Bahadır, 2010:8; Worldometer, b.t.). Bu, Orta Asya’da nüfus yoğunluğunun kilometrekare başına ortalama 20 kişiye denk geldiğini ifade eder [Şekil 2.5 / Tablo 2.1]. Bölge ülkeleri arasında Kazakistan, coğrafi açıdan 2.724,9 bin km²’lik alanıyla en geniş topraklara sahipken, nüfus açısından ise Özbekistan 35 milyonluk nüfusuyla en kalabalık ülke durumundadır (age; Pozdnyak, Kamenskaya ve Drannikova, 2007). 6,5 milyondan fazla nüfusuyla Türkmenistan, bölgede en az nüfusa sahip ülke konumundayken, Tacikistan ise son yıllarda en hızlı nüfus artışını gösteren ülke olarak öne çıkmaktadır [Şekil 2.6.] (Worldometer, b.t.). Bütün bunlar, Orta Asya nüfusunun niceliksel verileri olarak şunu göstermektedir ki, bu coğrafya, başka bölgelere nispetle, genel olarak Kanada ve Rusya’dan sonra geniş bir alanda en düşük nüfus yoğunluğuna sahipken, bölge içi dağılım da birçok nedenle büyük farklılıklar göstermektedir. Bölge nüfusunun niteliksel genellemesine gelince, net bir ölçü ve veri olmamakla birlikte, diğer bölgelere kıyasla eğitim düzeyi, yaşam kalite standardı, ortalama yaşam süresi gibi birçok açıdan iyi durumda olduğu söylenebilir.

Şekil 2.6. Orta Asya Nüfusunun Ülkelere Göre Dağılımı

Bölge ülkeleri içerisinde Özbekistan en kalabalık ülke durumunda iken, Türkmenistan ise en az nüfusa sahip ülke konumundadır. *Kaynak: Juraev, 2023.

Bu nüfus, kendi içinde pek çok konuda çeşitli potansiyellere sahipken, en önemlilerinden biri bölgenin bütünleşmesi konusundaki potansiyellerdir. Bu potansiyellerin bulunduğu sosyal alanın bileşenlerini ortak tarih, ortak dil, ortak kimlik, ortak karakter ve ortak bilgi gibi başlıklar altında ele alabiliriz. Diğer alanlarda olduğu gibi, bu bileşenleri de iç ve dış olmak üzere ikiye ayırmak yerine, her birini çift taraflı olarak değerlendirmek mümkündür. Sadece ortak tehdit ve tehlike konusunu dış kaynaklı bir etken olarak ele almak yerinde olacaktır. Buradaki

bütünleştirici potansiyellere sahip bileşenler, sosyalleşme alanında en önemlileri olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu alan sadece bunlarla sınırlı değildir.

İlk olarak, bölge halklarının ortak tarihinden bahsedecek olursak, bu tarihi içeriden kaynaklı gelişmeler ve dışarıdan yapılan müdahaleler şeklinde iki taraftan ele almak daha faydalı olacaktır. Orta Asya halkları, asırlardır aynı bölgeyi paylaşarak birlikte dostluk ve kardeşlik içinde yaşamaya devam etmektedir. Bu halk nice ortak tarihi anlara tanıklık ederek pek çok konuda ortak kadarı paylaşmıştır. Yani, önceden zikredildiği gibi, Orta Asya bölgesi ve halkları çok eski tarihlere sahip olarak birçok tarihi olay ve gelişmeleri ortak yaşamıştır. Bu durum, bölge halklarını bazı zorlu dönem ve sınavlardan birlikte geçmeye zorlamışsa da, aslında onları birbirine daha da yakınlaştırmış, benzeşmeye ve daha fazla iç içe kaynaşmaya itmiştir. Bu halklar, birlikte büyük başarılar imza atarak Orta Asya bölgesini en muazzam ve gelişmiş merkezlerden biri haline getirmiş ve dünya tarihinin en önemli parçası haline dönüştürmüştür. Nice meşhur alimler bu bölgede yetişmiş, nice büyük devlet ve imparatorluklar burada kurulmuş ve dışarıya yayılmıştır. Örnek olarak, Buhari, Tirmizi, Harezmi, Biruni, İbn-i Sina, Fergani gibi meşhur alimler burada yetişmiş; Hun, Samaniler, Selçuklu, Harezmşahlar, Timurlular gibi büyük devlet ve imparatorluklar burada kurulmuştur. Orta Asya halkları, bu tür iç gelişmelerin yanı sıra, dışarıdan gelen Çin, Helen, Arap, Moğol ve Rus kültürleriyle de yüzleşmiş ve onların medeni zenginlikleriyle harmanlanmıştır. Özellikle son dönemde Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'yı kendi yönetimi altına alması, bölge halklarını daha fazla kaynaşmaya zorlamıştır. Bütün bunlar, bölge halklarının ortak tarihini şekillendirerek onlara birlikte yaşamayı, yürümeyi ve başarmayı öğretmiştir. Ortak tarih ise büyük bir tecrübe kaynağı olarak bölgesel bütünleşme konusunda çok güçlü bir sosyal potansiyel oluşturmaktadır.

Farklı kültürlerin bu coğrafyada bir araya gelerek kaynaşması, bölgedeki dillerin oluşumunda da etkisini göstermiştir. Bölge halkları arasında konuşulan dilleri, yerel ve dışarıdan gelen diller olarak ikiye ayırabiliriz. Yerel diller, bir taraftan Türk dilinin muhtelif lehçelerini içerirken, diğer taraftan Fars kökenli dilleri de barındırmaktadır. Genel olarak, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da Türk lehçeleri konuşulurken, Tacikistan'da Fars kökenli dil konuşulmaktadır. Ancak bu iki dil kümesini konuşan bölge halkı, bugünkü siyasi sınırların içinde değil, bölgenin pek çok noktasında aynı yer ve ortamı paylaşarak yaşam sürdürmektedir. Yani, bölge içi sınırlar sonradan Sovyetler tarafından şekillendirildiği için, ulusların yaşam coğrafyasına uygun belirlenmemiş ve aynı millete mensup kişiler birkaç bölge ülkesinde yaşamaktadır. Örneğin, bölge halklarından Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Tacikler ve Türkmenler kendi ülkeleri dışında, bölgenin diğer tüm ülkelerinde de yaşamlarını

sürdürmektedir. Bu yüzden, Türk ve Fars dili, bölgenin hem en eski hem de yerel dilleri olarak, bölge halklarının en önemli manevi zenginlikleri olması yanında, onlar arasındaki en mühim iletişim araçlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bunların yanı sıra, yabancı dillerden Arapça ve Rusça da bölge halklarının hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Arapça, eskiden bölge edebiyatı ve sanatında en önemli dillerden biriydi. Ancak Rusların bölgeye gelişiyle Rusça, özellikle Sovyetler döneminde, baskın bir dil haline gelmiş ve esas ortak iletişim dili olmuştur (Kafkasyalı, 2012:56-57). Tüm bölge ülkelerinin alfabeleri 1941 yılında Rus alfabesi olan Kiril alfabesine çevrilmiş ve bölgenin Arap dili ve alfabesiyle ilişkileri tamamen kesilmiştir (Osman, 2021:91-94). Dolayısıyla bölgenin yerel dilleri ve Rusça, günümüzde en önemli ortak sosyalleşme araçlarından biri haline gelmiştir. Ayrıca, bölge halkları eskiden medrese ve okullarda ortak Arap alfabesini kullanırken, Sovyetler döneminde ise tüm okur-yazarlık Rus alfabesine dayandırılmıştır. Kısacası, bölge halkları eski çağlardan günümüze dek hep ortak diller ve alfabeler aracılığıyla birbiriyle yakın ilişkilerde bulunma şansını yakalamıştır. Bu da bölgenin bütünleşme sürecine yönelik sosyal açıdan benzersiz bir potansiyel teşkil etmektedir.

Orta Asya halkları, ortak kimliklere aidiyet konusunda da oldukça şanslıdır. Bu kimliklerin birçoğu yerel oluşumlardan kaynaklanırken, bazıları dışarıdan yapay olarak oluşturulmuştur. Eskiden, Orta Asya'daki nüfusu, genel olarak kabile ve kavmiyetin ötesinde, yerel otoritelere tabi olarak tek bir millet oluşturuyordu. Sonradan ortaya çıkan ulusalcılık kavramının yaygınlaşmasıyla, 20. yüzyılın başlarında, pek çok yerde olduğu gibi Orta Asya'da da ulus-devletler oluşmaya başlamıştır. Bu oluşum, tabandan değil tavandan kaynaklanmış ve normalde bir olan milleti bir nevi parçalamıştır. Günümüzde, Orta Asya esasen beş ulus-devlet olarak şekillenmiş olsa da, aslında bölge halklarını birleştirici ulus üstü ortak kimlikler hâlâ varlığını korumaktadır. Bunlardan en önemlisi, din kimliği, özellikle Müslüman kimliğidir (Köksal, 2020:29). Burada din, bir kültür meselesinden ziyade, bölge halklarını birbirine bağlayan en güçlü sosyal bağlardan biridir. Bu konuda, bir başka ulus üstü ortak kimlik ise Türk kimliğidir (age:36). Orta Asya halklarından Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen, aynı Türk soyundan geldikleri için bu da bölgede İslam kimliğinden sonra en güçlü ikinci sosyal bağdır. Tacikler, görünürde bu kimliğin dışında kalmış gibi olsalar da, aslında onlar da bu kimliğin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü Tacikler de Türkler kadar her açıdan bölgenin asıl sahipleri olarak, aynı yerde yüzyıllardır Türklerle iç içe ve kardeşçe yaşamaya devam etmektedir. Bu iki halk arasında dil farklılığı dışında kayda değer bir fark bulunmamaktadır. Özellikle, eskiden beri söylenen “Özbek ve Tacik - et ile tırnaktır” söylemi, bu halkların ne kadar ayrılmaz dost, kardeş ve tek millet olduğunu gösteren bir ifadedir. Bu iki ortak kimlik, bölgeye ait bir unsur

olarak dururken, bunların yanı sıra, bölge dışından yapay olarak oluşturulmuş bir diğer ulus üstü ortak kimlik ise “Sovyet” kimliğidir (age:38). Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bu kimlik ortadan kalkmış gibi görünse de, onun bölge ve halk üzerindeki etkileri tamamen yok olmamıştır. Bu yüzden, bu kimlik de birer sosyal bağ olarak etkili olmaya devam etmektedir. Tüm bunlar, bölge halklarının ortak kimliklerini oluşturarak bütünleşme meselesinde çok etkili bir potansiyeli ortaya koymaktadır.

Orta Asya halkları, genel olarak, kendine özgü çalışkanlık, cömertlik, vatanseverlik ve misafirperverlik gibi ortak sıfatlar ve karakterleriyle diğer halklardan ayrılmaktadır. Yani bu halkların, yüzyıllardır şekillenen ortak karakterleri ve benzer yaşam tarzları vardır. Bunun üzerine, son yıllarda Rusların bölgeye gelmesi, özellikle Sovyetlerin bölge halkları üzerinde uyguladığı sosyal politikalar, Orta Asya halklarının birbirine daha fazla yakınlaşmasına, kaynaşmasına ve benzeşmesine olanak tanıyarak daha tipik bir toplumun oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, bölge halkları arasında sistematik bir yaşam tarzını şekillendirerek, davranış ve tutumlarında ortak karakterlerin gelişmesine yol açmıştır. Bölge halklarının kazandığı bu ortak karakterler, bölgenin sosyal entegrasyon sürecine yönelik muazzam bir potansiyel sunmaktadır.

Yukarıda, bölge halklarının Sovyetler döneminde Rusların ezici dil ve eğitim politikalarına maruz kaldığından bahsedilmişti. Neticede, bölge halkları benzer dil ve alfabeyi kullanmak zorunda kalmış ve bu durum, Rusçanın ortak dil olarak yaygınlaşması ve uluslararası Rus eğitim sisteminin olgunlaşmasında büyük yansımalar oluşturmuştur. Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, yavaşça Rus Kiril alfabesini terk edip Latin alfabesine geçmeye başlamışlardır (Demirci, 2011). Halihazırda Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan, Latin alfabesini resmi olarak kullanan ülkeler arasında yer almaktadır. Kırgızistan ve Tacikistan ise eski Kiril alfabesini kullanmaya devam etmektedir. Ancak, beş Orta Asya ülkesinin eğitim sistemleri birbirine çok benzemektedir. Bu nedenle, her yıl binlerce öğrenci Orta Asya’nın diğer ülkelerinde eğitim görmekte ve öğrenci değişim sayısı her geçen yıl artmaktadır. Bu durum, bölge genelinde deneyim ve bilgi alışverişinin güçlenmesine, bölge ülkeleri ve halklarının daha da yakınlaşmasına ve bölgesel eğitim ve bilim kültürünün gelişmesine yardımcı olacaktır. Başka bir deyişle, bölgenin eğitim sisteminin benzer olması, Orta Asya ülkeleri arasında öğrenci değişimini kolaylaştıracak, bölge halkları arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasını ve Orta Asya’nın bütünleşmesi yönünde sosyal bilincin artma potansiyelini meydana getirecektir.

Son olarak, bölgenin bütünleşmesi konusunda sosyal potansiyellerden biri olan, Orta Asya topluluğunun bölgesel tehdit ve tehlikelere karşı birleşme potansiyelini değerlendirirsek, bunun

esasen dış etkenler sebebiyle oluştuğunu görebiliriz. Eğer bir toplumun tehlike ve problemi ortak olursa, birleşme potansiyeli de çok yüksek olacaktır. Genellikle bu ortak tehdit, tehlike veya problem dış kaynaklı olabilir. Çünkü toplumun yaşadığı bölge içinde oluşan tehlike ve problemler, çoğu zaman onları tam olarak birlikte hareket etmeye mecbur bırakmayabilir. Bunun en bariz örneği, II. Dünya Savaşı'nda görülmüştü. O dönemde, savaşa yönelik ülkelerin teşvik ve politikalarının dışında, Orta Asya halkları içinde de Alman saldırılarına karşı birlik duygusu oluşmuştur. Aynı şekilde, bu savaştan önce Rusların Orta Asya bölgesine müdahalesi sırasında da bölge toplumunda benzer bir durumun hakim olduğu bilinmektedir. Günümüzde ise, o kadar büyük tehdit ve tehlikeler olmasa da, en azından Rusya ve Çin gibi büyük devletlerin Orta Asya için bir tehdit ve problem oluşturma potansiyelinin güçlü olduğunun bilincinde olmak, bölge halklarını birbirine yakınlaştırarak, bölgesel entegrasyonun gerçekleşmesine yönelik tam destek sağlamakla büyük bir sosyal potansiyel oluşturabilir.

Sonuç olarak, Orta Asya halkları, eskiden olduğu gibi, yüzyıllardır aynı coğrafya, aynı kader ve aynı değerleri paylaşarak bugünlere gelmiş ve yarınlarını da birlikte kurma, birlikte görme ve birlikte yürüme arzularını hiç kaybetmemiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi, eğer bütünleşme sürecini yürüten bir araca benzetirsek, bu sürecin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel boyutları onun dört ayağı konumundadır. Bu dört boyut, aynı mekanizmanın temel parçaları olarak birbirini doğrudan etkilemekte ve tetiklemektedir. Dolayısıyla, Orta Asya entegrasyonu sürecinde sosyal boyut da siyasi ve ekonomik boyutlar kadar önemli rol oynamaktadır. Çünkü bölge halkları arasındaki güçlü bağ ve ilişkilerin şekillenmesi ve gelişmesi, bölgesel bütünleşmeyi derinleştirerek gerçek bir birliği vücuda getirecektir. Bu yüzden, yukarıda bahsedilen ve edilmeyen bölgenin birleştirici sosyal potansiyellerinden verimli bir şekilde istifade etmek çok önemlidir. Neticede, Orta Asya halkları, tek kimlik çatısı altında, her yönüyle güçlü bir toplum meydana getirerek ortak geleceğe yönelik somut adımlar atmış olacaktır.

2.4. Kültürel Potansiyeller

Her toplum, yaşam biçimi ve düşünüş tarzını yansıtan kendine özgü bir kültürel aidiyete sahiptir. Kültür, uzak bir geçmişten günümüze kadar katlanarak zenginleşmesiyle sanat, inanç, örf, adet, anlayış ve davranış bakımından yansıttığı topluma bir kimlik kazandıran ve o toplumda dayanışma ve birlik duygusunu aşılayarak düzen ve nizamı sağlayan maddi ve manevi değerlerin bütünüdür (Kültür ve Turizm Bakanlığı, b.t./a). Kısacası, her kültür, temsil ettiği toplumun ortak mirası olarak onun kimliğini oluşturma sürecinde çok güçlü maddi ve manevi birleştirici ve bütünleştirici potansiyellere sahiptir. Bu potansiyelden verimli bir şekilde istifade etmek ise toplumun bu mirası nasıl değerlendirdiğine, bu konudaki bilgi ve tecrübe seviyesine

ve bunların kullanımındaki kabiliyet ve kapasitesine bağlıdır. Bu nedenle, her toplumun bu alandaki başarı oranları farklılık göstermektedir.

Orta Asya bölgesinin binlerce yıldır şekillenen zengin kültürel yapısı vardır. Bölge halkları, bu kültürün oluşturduğu ortak kimliğin izlerini üzerinde taşımaktadır. Ancak, bu konuda toplumsal farkındalığın yeterli olmaması, kadim Orta Asya kültürünün birleştirici ve bütünleştirici potansiyellerinden yeterince faydalanılmadığının bir göstergesidir. Bu nedenle, bölge ülkelerinin bu alanda güçlü bir iş birliğine ihtiyaçları vardır. Orta Asya halklarının bu potansiyelleri iyi değerlendirmesi, bu konudaki bilgi ve tecrübe seviyesinin yükselmesi ve bunlardan verimli bir şekilde istifade etmesi için bölge ülkeleri, sahip oldukları tüm imkan ve avantajlarla bu sürece öncülük etmelidir. Böylece, bu potansiyeller bir yandan bütünleşme sürecinin dördüncü ayağı olan kültürel alanda da bölge ülkeleri arasında karşılıklı olarak derin iş birliğinin gelişmesine ve bölge halklarının daha fazla kaynaşmasına katkı sağlayacak, diğer yandan güçlü bir Orta Asya kimliğinin şekillenmesini mümkün kılacaktır.

Orta Asya entegrasyonuna yönelik bölgenin kültürel değerleri, çok önemli birleştirici potansiyelleri bünyesinde barındırmaktadır. Bölge halklarının ortak değerlerinden en önemlilerini sıralayacak olursak, tarih, dil, din, örf-adet, sanat ve edebiyat gibi kültürel değerler karşımıza çıkmaktadır. Bu değerlerin bütünleştirici potansiyellerini değerlendirmede, diğer alanlarda olduğu gibi, iç ve dış etkenler açısından ele alabiliriz. Ancak burada, bu kültürel değerlerin şekillenmesinde bölge içi faktörlerin esas rol oynadığını, yalnızca son dönemlerde Rus etkisinin bu süreçte güçlü bir şekilde hissedildiğini belirtmekte fayda vardır. Çünkü bu alandaki bütünleştirici potansiyeller de bu duruma göre ortaya çıkmaktadır. Yani, bu potansiyelleri bir nevi bölge içi ve bölge dışı olarak ikiye ayırdığımızda, bölge dışı olanlardan kasıt tamamen Rus etkisi altında oluşan potansiyeller veya bunların ortaya çıkmasında Rus faktörünün etkileridir.

Bölgenin tarihi değerlerine gelecek olursak, nice devletler, imparatorluklar, hanedanlıklar ve tarihe yön veren hakanlar, sultanlar, emirler gibi tarihi şahsiyetler, bugün bölge halklarının kültürel mirasına dönüşmüştür. Yukarıdaki bölümlerde bahsedildiği gibi, Orta Asya tarih açısından çok eski bir geçmişe sahiptir ve insanlığın ilk yerleşim yerlerinden biri olarak kabul edilir. Bu bağlamda, bölgenin bugüne dek ne kadar muazzam tarihi değerlere sahip olduğunu tasavvur etmek zor değildir. Orta Çağlara gelindiğinde ise Orta Asya, en gelişmiş medeniyet merkezlerinden biri haline gelmiş ve kültürel zenginlik açısından benzeri görülmemiş bir seviyeye ulaşmıştır. Özellikle İslam'ın bölgeye gelişiyle Orta Asya, altın çağını yaşamaya başlamıştır. İslam öncesi dönemde biriken kültürel zenginlikler ve İslam sonrası dönemlerdeki

medeni gelişmeler, Orta Asya'nın medeniyetlerin kesiştiği, buluştuğu ve kaynaştığı bir havuza dönüşmesine yol açmıştır. Örneğin, göçebe halkların, Hintlilerin, Çinlilerin, Helenlerin, Farsların ve Arapların bölgeye getirdiği medeniyetler birbiriyle etkileşime girerek daha güçlü ve köklü bir medeniyetin oluşumunu mümkün kılmıştır. Bu gelişmelerden kaynaklanan tarihi eser ve kalıntılar, bugüne kadar bölge halklarına en değerli miraslar olarak ulaşmıştır. Örneğin, Samani ve Timurlu imparatorlukları, onların İsmail Samani ve Emir Timur gibi önderleri ve onların inşa ettiği Buhara, Semerkant, Harezm gibi kentler, bugün tüm Orta Asya halklarının gurur duyduğu ortak tarihi değerlerden sadece birkaçıdır. Bu değerlere, Rusların yarattığı ortak tarihi ortamı da ekleyebiliriz. Bu tarihi değerler, bölge halkları arasında daha güçlü bağların yaratılmasında ve ilişkilerin güçlendirilmesinde çok önemli potansiyellere sahiptir.

Bölgenin kültürel alanındaki bir diğer önemli unsur, dil unsurudur. Orta Asya halkları arasında konuşulan en eski diller Türk ve Fars dilleridir ve bu iki dil hala konuşulmaya devam etmektedir. İslam'ın bölgeye gelişiyle birlikte Arap dili de bu coğrafyada yayılmaya ve Türk ve Fars dillerini etkilemeye başlamıştır. Bugün bölgede Arap dili yaygın olarak konuşulmasa da, yakın zamana kadar devlet yönetimi ve bölge edebiyatının önemli dillerinden biri olduğu için, Türk ve Fars dilleri içerisinde büyük ölçüde Arapça kelimeler bulunmaktadır. Son dönemlerde ise Rusların bölgeye yönelik baskın politikaları neticesinde, Rus dili en çok konuşulan yabancı dil olarak bölge halkları arasında kendine yer bulmayı başarmıştır. Dolayısıyla bugün, Türkçe, Farsça, Arapça ve Rusça, Orta Asya halklarının en temel iletişim unsurları arasında yer almaktadır. Bu ortak diller, halk nezdinde hem önemli kültürel değerler olarak görülmekte hem de onları birbirine yakınlaştıran en güçlü bağları oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, kültürel anlamda Orta Asya dilleri, toplumu bir arada tutmak, aralarındaki derin ilişkileri sağlamak ve sosyal açıdan bölgenin bütünleşmesini kapsamlı bir şekilde gerçekleştirmek için güçlü potansiyelleri bünyesinde barındırmaktadır.

Dinler, her toplumda büyük önem taşıdığı gibi Orta Asya halklarının hayatında da geçmişten günümüze kadar birkaç din önemli yer edinmiştir. Orta Asya'ya İslam gelmeden önce, esasen Şamanizm ve Zerdüştlük dinleri bölgeye hakim konumdaydı. Ancak İslam'ın bölgeye yerleşmesiyle, diğer dinler büyük ölçüde ortadan kalkmış ve Orta Asya toplumu dini aidiyet açısından neredeyse tamamen homojenleşmiştir (Köksal, 2020:29; Bahadır, 2010:8-9). Bin seneden uzun süredir bölge halkı aynı dini paylaşarak ortak kültürel yapıya ve kimliğe sahip olmuştur. Günümüzde de Orta Asya nüfusunun %90'ından fazlası kendini Müslüman olarak görmektedir [Tablo 2.4.] (Islam in Asia, 2024). Hatta Orta Asya Müslüman toplumunun neredeyse tamamının, İslam dininin Sünni mezhebine mensup olduğu bilinmektedir. Bir

toplumun aynı din ve aynı mezhebi paylaşması, her yerde rastlanan bir durum değildir ve Orta Asya toplumu bu konuda çok şanslıdır. Sadece Sovyetler döneminde, Orta Asya toplumu başka kültürel değerlerde olduğu gibi İslam dininden de uzaklaştırılmaya çalışılmış, yerine SSCB'nin ateizme dayalı komünist ilke ve ideolojileri bölge halkına sindirilmeye gayret gösterilmiştir. Bu dönemde halk İslam'dan bir hayli uzaklaşmış olsa da, homojen yapısını kaybetmemiştir. Çünkü tüm Orta Asya halkları bu dönemlerde benzer durumları tecrübe etmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bölge halkları, kendi özlerine dönmeye başlamıştır. Böylece İslam kültürü, bölgeye tekrar hakim olmuş ve bölge halkları, eski ortak kimliklerine kavuşma şansını yakalamıştır. Kısacası, bu durumlar göz önüne alındığında, bölge halklarının İslam kimliği altında güçlü bir birlik ve bütünlük oluşturma potansiyelinin çok kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 2.4. Orta Asya Ülkelerindeki Müslüman Nüfus Oranı

Ülke	Toplam nüfus	Müslüman Yüzdesi	Müslüman Nüfus
 Kazakistan	18.744.548	%70,2	13.158.672
 Kırgızistan	6.019.480	%90,6	5.194.811
 Tacikistan	8.734.951	%98,0	8.560.251
 Türkmenistan	5.851.466	%96,1	5.459.417
 Özbekistan	32.653.900	%96,5	31.511.013
Orta Asya	72.004.345	%90,6	66.884.164

Bölge ülkelerinin tamamında Müslüman nüfus oranı çok yüksektir. Yani, Orta Asya bölgesi nüfusun İslam dinine aidiyeti açısından çok homojen topluma sahip bulunmaktadır. *Kaynak: İslam in Asia, 2024.

Her toplumun kendine özgü örf ve adetleri olduğu gibi, Orta Asya halklarının da kendilerine has örf ve adetleri bulunmaktadır. Bu halkları ortak noktada buluşturan ve tek toplum yapan unsurlardan biri, örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Bu benzerliğin asıl nedenlerinden biri, bölge halkının çok uzun yıllardır aynı bölgede bir arada yaşamasıdır. Bu nedenle, uzun yıllar boyunca benzer gelenek ve görenekler şekillenmiştir. Bölgeye İslam'ın gelişiyle, mevcut geleneklerin pek çoğu İslam'la uyumlu hale gelmiş ve bölge çapında yeni bir homojen örf ve adetler ortaya çıkmaya başlamıştır. Yani, bin yıldan uzun süre boyunca İslam diniyle iç içe yaşayan Orta Asya toplumu, hızla daha ortak ve benzer geleneklere sahip olmuştur. Bu geleneklerin bariz bir şekilde benzer olduğunu, Orta Asya toplumunun misafirperverliğinde, düğünlerinde, cenaze törenlerinde ve Ramazan ile Kurban bayramlarını kutlamalarında net bir şekilde görebiliriz. Son dönemlerde, Rusların bölgeyi işgal etmesiyle birlikte, bazı modern örf

ve adetler de şekillenmiştir. Yine de, bu örf ve adetler, iyi ya da kötü, bölge halkları arasında geleneksel benzerliğe yol açmıştır. Dolayısıyla, Orta Asya halklarının benzer örf ve adetlere sahip olması, bölgenin çok önemli ortak kültürel değerlerinden birini oluşturmakta ve toplum içinde birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirme konusunda ciddi potansiyelleri ortaya çıkarmaktadır.

Orta Asya'nın kültürel değerlerinden biri de sanattır. Sanat geniş bir kavram olduğu için, burada onun toplumu ortak noktada birleştirme potansiyeline sahip en önemli dallarından bazılarını ele alabiliriz. Bunlardan ilk olarak bölgenin mimarlık sanatından bahsetmek mümkündür. Çünkü Orta Asya mimarlık sanatı çok eski tarihlere dayanmaktadır. Günümüzde de bölgenin pek çok yerinde tarihten miras kalan mimari eserlere rastlamak mümkündür. Bu eserler, eski kaleler, camiler, medreseler ve türbeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya toplumunun ortak mirası ve gururu olan bu tür tarihi abideler, başta Buhara, Semerkant, Tirmiz, Harezmi, Hücent ve Türkistan olmak üzere bölgenin neredeyse tüm şehirlerinde yer almaktadır. Ayrıca, en önemli sanat dallarından biri olarak yemek sanatını da gösterebiliriz. Orta Asya'nın yemek sanatı, çevresindeki Çin, Hint, Ortadoğu, Avrupa ve Rus yemek sanatlarından tamamen farklıdır ve bölgeye özgü bir içerik ve yapıya sahiptir. Orta Asya'daki bir diğer sanat dalı ise spor sanatıdır. Bu konuda da Orta Asya toplumu, *Ulak*, *Güreş* ve *Çevgan* gibi milli spor dallarına sahiptir. Başka bir deyişle, yukarıda bahsi geçen ve geçmeyen birçok sanat dalı vardır ki, bunlar bölge halklarının ortak kültürel mirası, ortak yaşam lezzeti ve ortak eğlence kaynağı olarak onların birbirine ne kadar yakın, benzer ve kardeş olduklarının en belirgin kanıtlarıdır. Hasılı, sanat sahasında da bölge halklarını birleştirme ve bütünleştirmeye yönelik çok etkili potansiyellerin mevcudiyetini hafife almamak gerekir.

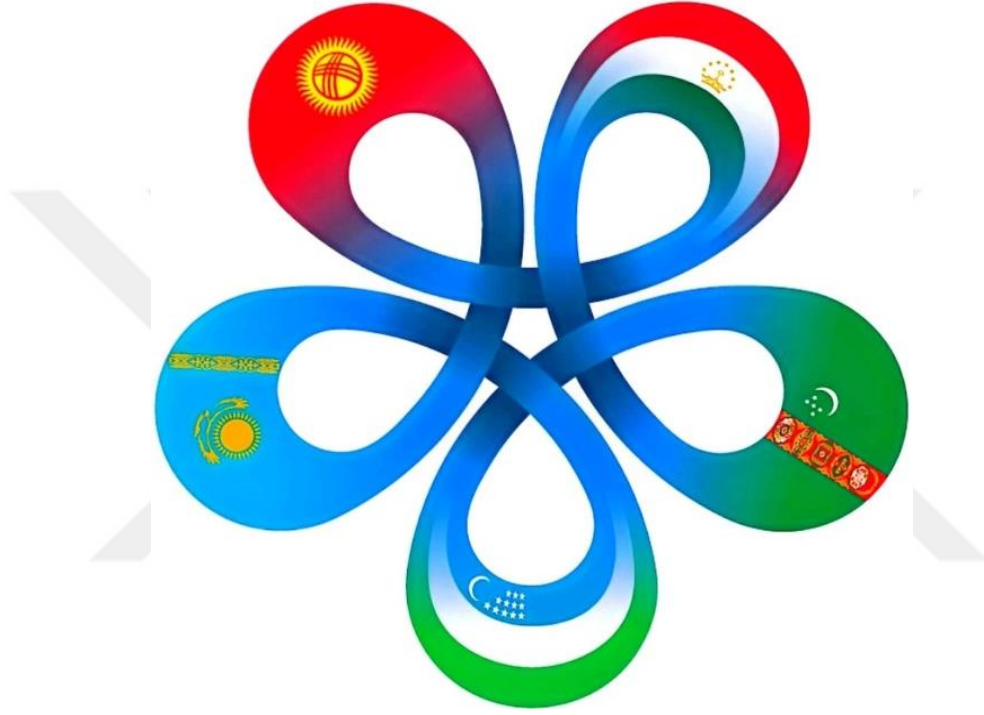
Kültürel değerlerden bir diğer önemli saha ise bölgenin edebiyat sahasıdır. Orta Asya'nın bu sahası o kadar meşhurdur ki, Orta Asya edebiyatının muazzam başarıları tüm dünya tarafından takdir edilmektedir. Orta Asya coğrafyasında yetişen onlarca meşhur bilim adamı, şair ve yazar ile onların yüzlerce küresel çapta bilinen eserlerinden bahsetmek mümkündür. Orta Asya'nın dünyaca bilinen alimlerinden, din ve dünya bilimlerinin çeşitli alanlarında öncülük eden Buhari, Ebu Hanife, Harezmi, Tirmizi, İbn-i Sina, Fergani, Semerkandi, Biruni ve Uluğ Bey gibi alimler örnek gösterilebilir. Şairlerden ise Ebu'l Kasım Firdavsi, Sa'dı-i Şirazi, Abdurrahman Cami, Alişir Nevai, Mahtumkulu Firaki ve Abay gibi şiir dünyasının sultanlarını sayabiliriz. Ayrıca, eskiden günümüze kadar ulaşan halk sanatlarından, birçok halk destanı, halk dansı, halk çalgısı, halk müziği, halk oyunu ve halk güreşi gibi değerli eserler de bölgenin edebi zenginliğini ortaya koymaktadır. Kısacası, Orta Asya toplumu, zengin ve gurur verici bir edebi mirasa sahip olma

açısından çok şanslıdır. Bu edebi miras, bölge halklarının en önemli ortak kültürel değerlerinden biri olup, onları bir arada tutma, birbirine yakınlaştırma ve ortak kimlik oluşturma bakımından çok büyük bir potansiyel oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Orta Asya bölgesi, çok eski medeniyet beşiklerinden biri olarak, muhteşem kültürel zenginlik ve birikimlere ev sahipliği yapmaktadır. Bu durum, bölge toplumunu derinden etkileyerek aralarında tarih, dil, din, örf, sanat ve edebiyat gibi ortak değerlerin oluşmasını sağlamıştır. Bu ortak kültürel değerler, bölge halkları arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirme ve farklılıkları en aza indirme potansiyeline sahiptir. Bölge toplumunda yerleşim yeri, tarihi gelişim süreci ve yaşam tarzına bağlı olarak bazı mikro kültürel farklılıklar görülebilir. Ancak, makro düzeydeki bu kültürel değerlerin, pek çok açıdan bölge halklarını ortak noktada buluşturan genel niteliklere ve benzer yönlerle sahip olduğunu söyleyebiliriz. Önemli olan, bu tür kültürel değerlerin bölgesel entegrasyon sürecine yönelik yarattığı çok güçlü potansiyellerden verimli bir şekilde istifade ederek, gerekli neticelere ulaşmaktır. Sonuçta geleceğe doğru yola çıkılan aracın o dört ayağından biri olan kültürel alanda da ortak noktaların tespit edilmesi ve toplumun birlik ve beraberliğine hizmet etmesi çok önemlidir. Yani Orta Asya'nın bütünleşme sürecine yönelik tek kimliğin oluşturulması ve ortak geleceğin inşası için siyasi, ekonomik ve sosyal alanlar kadar kültürel alanda da birlik ve bütünlüğün sağlanması bir o kadar mühimdir. Bunun için ise bu dört alanın sunduğu tüm imkan ve potansiyellerin bölge ülkeleri tarafından birlikte değerlendirilmesi ve zaman kaybetmeden yerine göre kapsamlı bir şekilde hayata geçirilmesi büyük önem taşımaktadır.

3. LİDERLER İSTİŞARE BULUŞMALARI VE DEĞERLENDİRMELER

20. yüzyılın sonuna doğru bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya devletleri, yeni yüzyılın getirdiği zorluklara ve avantajlara uyum sağlamaya çalışırken, 30 yılı aşkın süre içerisinde bölgesel ve ulusal çapta birçok genel ve özel süreci yaşamıştır. Sonuç olarak, son yıllarda bölge ülkelerinin bölgesel bütünleşme yönünde eğilim gösterdikleri gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, bölge liderlerinin düzenli olarak İstişare Buluşmaları dizisini başlatmasıyla, Orta Asya'da yeni bir sürecin başladığı söylenebilir.

Şekil 3.1. Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının Resmi Logosu

*Kaynak: IICA, 2023.

Bu sürecin önemli göstergelerinden biri olan İstişare Buluşmaları fikri, ilk kez Özbekistan'ın ikinci Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev tarafından 2017 yılında ortaya atılmıştır (Uzlidep.uz, 2018). Mirziyoyev, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nun 72. oturumunda yaptığı konuşmada, Özbekistan'ın dış politikasının Orta Asya'yı öncelikli hale getireceğini belirterek, bölgedeki yeni siyasi ortamın liderlerin düzenli buluşmalarına olanak sağlayacağına inandığını ifade etmiştir (President.uz, 2017). Ardından, Mirziyoyev'in Semerkant'ta düzenlenen “Orta Asya: Tek Tarih ve Ortak Gelecek, Sürdürülebilir Kalkınma ve İlerleme Yönünde İşbirliği” konulu uluslararası konferansta sunduğu bölgesel İstişare Buluşmaları teklifi, bölgedeki tüm ülkeler ve uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenmiş ve Kazakistan'ın o zamanki Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, ilk buluşmanın Astana'da düzenlenmesini önermiştir.

Böylece 2018'den beri Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmaları düzenli olarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Aslında, bu buluşmaların düzenlenmesine yol açan pek çok etken vardır. Bunların başında, ortak sorunların ortak hedefler doğurması gelir. Bu bağlamda, Orta Asya ülkelerinin bazı ciddi ortak sorunları olduğu ve bu sorunları çözmek için birbirlerine ihtiyaç duydukları görülmektedir. Bölgesel güvenlik, iklim değişikliği, su ve enerji sorunları gibi meseleler, ortak hedefleri oluşturan temel unsurlardır. Bu gibi kritik meselelerin çözümü, dışarıdan değil, yalnızca içeriden ve birlikte hareket edilerek mümkün olabilir. Bu durum, bölge ülkelerini iş birliğine doğru iterek, bu yönde baskı yapmaya başlamıştır. Nitekim Nazarbayev ilk buluşmada, bölgesel sorunların dışarıdan çözülemeyeceğini, bu tür sorunların içeriden çözülmesi gerektiğini vurgulayarak, İstişare Buluşmalarının ana amacının da bu olduğunu ifade etmiştir (Allaberdiyev, 2018).

Genel olarak, bölgesel iş birliğine sebep olan etkenleri iç ve dış olmak kaydıyla iki gruba ayırarak kategorize edebiliriz. Önce bazı önemli iç etkenlerden bahsedecek olursak, bölgenin ortak tarihi ve kültürü, geniş çaplı iş birliği için bölge ülkelerine, çok muazzam fırsatlar sunuyor. Böyle bir fırsat her ittifak ve birlikte bulunan bir avantaj değildir. Sonra, bölgesel kalkınmaya yönelik ekonomik atılımların gerçekleştirilme zarureti, bölge ülkelerini iş birliğine iten diğer iç sebeplerden biridir. Yine, bölge ülkelerinin güvenlik ve istikrarına tehdit olarak görülen terörizm, aşırıcılık, uyuşturucu kaçakçılığı ve organize suçlar gibi unsurlar da bölgesel güvenlik konusunda iş birliğine sebep olan başka bir iç etken olarak görülebilir.

Dış etkenlere gelince, günümüz küresel ve bölgesel konjonktürüne göre, bölge ülkelerinin birlikte var olma endişesi oldukça güçlüdür ve bu, onları bölgesel güvenlik konusunda iş birliği yapmaya itmektedir. Orta Asya ülkeleri, Rusya, Çin, Hindistan ve İran gibi küresel ve bölgesel güçlere karşı tek başlarına oldukça zayıf durumdadır. Birlikte hareket ettiklerinde, bu devletler kadar güçlü olamasalar da, ortak bir duruş sergileyerek bunların karşısında daha güçlü bir direniş gösterebilirler. Ayrıca, bölge ülkelerinin çoğu, uluslararası kuruluşlar ve ittifakların eşit üyeleridir. Bu durum, bir yandan bölge ülkelerini dolaylı olarak entegre ederken, diğer yandan gerçek anlamda bir bölgesel birlik oluşturma fikrine doğru götürebilir.

Sonuç olarak, yukarıda belirtilen ve başka nedenlerden dolayı, Orta Asya liderleri İstişare Buluşmalarını düzenli olarak gerçekleştirme kararı almıştır. Bu kapsamda, Birinci Buluşma 15 Mart 2018'de Kazakistan'ın başkenti Astana'da, İkinci Buluşma 29 Kasım 2019'da Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te, Üçüncü Buluşma 6 Ağustos 2021'de Türkmenistan'ın Türkmenbaşı şehrinde, Dördüncü Buluşma 21 Temmuz 2022'de Kırgızistan'ın Çolpan-Ata

şehrinde ve Beşinci Buluşma 14 Eylül 2023'te Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de düzenlenmiştir. Böylece, bugüne kadar her ülkede bir kere düzenlenmesi kaydıyla bir döngüyü tamamlayan bu buluşmalar dizisi ileride ortaya çıkması muhtemel olan Orta Asya Birliği'ne dair genel bir düşünce sunması bakımından büyük önem taşımaktadır.⁸

3.1. Birinci Buluşma ve Değerlendirme

Birinci Orta Asya Liderleri İstişare Buluşması, 15 Mart 2018 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Astana şehrinde gerçekleştirilmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, bu buluşmanın düzenlenmesi fikri ilk kez Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev tarafından ortaya atılmış ve ardından Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, ilk buluşmanın Astana'da düzenlenmesini önermiştir (O'rozov, 2018).

Şekil 3.2. Kazakistan Cumhuriyetinin Siyasi Haritası

*Kaynak: Paintmaps, b.t./a.

Buluşmaya Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman cumhurbaşkanlığı seviyesinde katılırken, Türkmenistan adına ise Meclis Başkanı Akja Nurberdiyeva katılmıştır (CIS, 2018). Buluşmada, esasen bölgedeki siyasi-güvenlik, ticari-ekonomik, transit-taşımacılık, ulaştırma-iletişim, su-enerji, kültürel-insani ve istikrar-kalkınma gibi pek çok konuda iş birliği meseleleri ele alınmıştır.

⁸ Bu bölümde bugüne kadar düzenlenen her bir Liderler Buluşması sırasında bölge ülkeleri devlet başkanlarının konuşmaları dikkatlice özetlenerek, gerekli değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Çünkü Liderler Buluşmaları, orada konuşulanlar, tartışmalar, müzakereler, varılan mutabakatlar, alınan kararlar, ortak bildiriler, anlaşmalar ve elde edilen sonuçlar, hepsi birer esas delil ve kanıt niteliğinde olarak, bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Toplantının açılışını yapan Nursultan Nazarbayev, bölgeye ait birçok önemli konuyu değerlendirmiştir. Kültürel anlamda, bölgenin ortak mirası olan Nevruz Bayramı arifesinde düzenlenen bu toplantının sembolik bir anlam taşıdığına dikkat çeken Nazarbayev, katılımcıların temel görevinin bölgede yaşayan tüm halkların refahını artırmak olduğunu belirtmiştir (Akorda.kz, 2018). Nazarbayev, Kazakistan'ın, ortak tarih, kültür, dünya görüşü ve tutumuna sahip olan Orta Asya ülkeleri ile her zaman yakın ekonomik iş birliği içinde olmaya gayret gösterdiğini ifade etmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı, son yıllarda ülkesinin bölge ülkelerinin her birine ihracatının %35'e ulaştığını dile getirirken, Kazakistan ile diğer Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine yönelik hükümetlerarası komisyon toplantılarının yapılması, sınırlarda yeni kontrol noktalarının açılması, pasaport kontrolünün basitleştirilmesi, yeni yollar ve köprülerin inşa edilmesi, sınırlar üzerinde anlaşmaya varılması, ulaşım bağlantılarının iyileştirilmesi, yeni uçuşlar ve hızlı trenlerin devreye sokulması gibi pek çok faaliyetlerde önemli ilerlemeler kaydedildiğini belirtmiştir.

Nursultan Nazarbayev, bu tür istişare toplantılarının en üst düzeyde gerçekleşmesinin önemine ve avantajlarına değinirken, bölge ülkelerinin potansiyellerinin birleştirilmesi, bölge içi ticaret hacminin artırılması, bölgesel güvenliğin sağlanması ve bölge halklarının birbirine yakınlaştırılmasının son derece önemli olduğunu vurgulamıştır (Akorda.kz, 2018). Ayrıca, bölgedeki sorunların çözümünde üçüncü bir tarafa ihtiyaç olmadığını, bu sorunların bölge ülkeleri tarafından halledilebileceğini kaydeden Nazarbayev, İstişare Buluşması'nın esas nedeninin de bu olduğunu belirtmiştir (Allaberdiyev, 2018). Ancak, bölge için kilit pozisyonda olan Rusya ve Çin ile ilişkilerin de göz ardı edilmemesi gerektiğini hatırlatmıştır (Akorda.kz, 2018).

Toplantıda konuşan Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, bölgede iyi komşuluğa, karşılıklı çıkara dayalı iş birliğine ve halkların birbiriyle yaklaşmasına yönelik arzularını dile getirirken, "Bugün Astana'da mevcut durum ve bölgesel iş birliği umutları hakkında görüş alışverişinde bulunmak için iyi bir fırsat var" demiştir (President.kg, 2018). Ceenbekov, bu tür toplantıların, Orta Asya ülkelerinin karşılıklı bütünleşmesinin yanı sıra, bölgenin dünyadaki rolü ve yerinin güçlenmesine de hizmet edeceğini belirtmiştir. Daha sonra, bölge ülkelerinin stratejik çıkarlarının örtüştüğünü, halkların dostluk ve iyi komşuluk koşullarında birlikte gelişebileceğini ve daha yakın kültürel ve ekonomik bağların her ülkenin kalkınmasına katkıda bulunacağını ifade ederek, Orta Asya'nın her zaman dini hoşgörü ve etnik gruplar arası müsamaha bölgesi olduğunu vurgulamıştır.

Ceenbekov ayrıca, ülkesinin bölgesel güvenlik, barış ve istikrarın korunması konusunda ortak eylemlerden yana olduğunu belirtmiş, bunun yanında ticaret ve ekonomik iş birliği alanında da bölgenin mevcut tüm imkanlarından maksimum düzeyde faydalanılmasının önemine dikkat çekmiştir (President.kg, 2018). Bölgedeki lojistik, ulaştırma ve taşımacılık konusundaki mevcut sorunların çözülerek iyileştirilmesini öneren Kırgız lider, su ve enerji meselelerindeki iş birliğinin bölge için önemine de değinmiş, bu konuda karşılıklı yarar sağlayan iş birliğinden yana olduklarını ifade etmiştir. Son olarak, Ceenbekov, bölge liderlerinin düzenli olarak buluşacaklarını umduğunu ifade ederken, bu tür toplantıların temel amacının bölgenin entegre olmasını ve geniş çaplı kalkınmasını sağlamak olacağını vurgulamıştır.

Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, toplantıdaki konuşmasında, bölge halkları arasında yüzyıllardır süregelen iyi komşuluk ilişkileri tarihinde yeni bir sayfa açıldığını belirterek, Özbekistan ile komşu ülkeler arasındaki iş birliğinin sürekli olarak geliştiğini ifade etmiştir (President.uz, 2018). Ş. Mirziyoyev, bölgede barışın, güvenliğin ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası iş birliğinin genişletilmesinde Orta Asya ülkeleri arasındaki karşılıklı anlayışa dayalı ilişkilerin çok önemli rol oynadığını vurgulamıştır (O'rozov, 2018). Ona göre, bölgenin enerji potansiyeli, doğal zenginlikleri, ulaşım ve iletişim kabiliyetleri, Orta Asya'nın jeopolitik açıdan ne kadar büyük önem taşıdığının bir göstergesi olduğu gibi, bölgedeki süreçlerin tüm Avrasya kıtasının istikrarını etkileyecek niteliktedir. Ayrıca, ilgili konularda düzenli bir diyalog platformunun oluşturulması ve bölgesel sorunlara ortak çözüm üretilmesi amacıyla bölge liderlerinin, bu tür istişare buluşmalarının yapılmasını artık bir gelenek haline getirmesi gerektiğini vurgulayan Mirziyoyev, bir sonraki istişare buluşmasının 2019 yılında Nevruz arifesinde Taşkent'te yapılmasını teklif etmiştir.

Özbekistan Cumhurbaşkanı, bölgesel iş birliği alanında esas meselelerin çözümüne yönelik bazı önerilerde bulunmuş, öncelikle bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlanması konusunda etkili bölgesel iş birliğinin genişletilmesine dair yeni rezervler ve güçlü mekanizmaların aranması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, ortak ticaret, ekonomi, inovasyon, yatırım, ulaştırma, iletişim, bankacılık, finans, su, enerji, kültür ve insani yardım alanlarında yol haritaları belirlenerek özel projelerin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamış, hem de bölgesel ve küresel meseleler hakkında geniş bir görüş alışverişinde bulunularak ortak tutumlar üzerinde anlaşmaya varılması ve bunların BM, BDT, ŞİÖ gibi uluslararası örgütlerin platformlarında daha fazla tanıtılması gerektiğini öne sürmüştür (O'zMTRK, 2018). Son olarak, Mirziyoyev, Özbekistan'ın bölge ülkeleriyle şeffaf ve karşılıklı çıkara dayalı yakın iş birliğini genişletmeye ve derinleştirmeye

hazır olduğunu bir kez daha teyit ederek, ülkesinin dış politikasındaki temel önceliğin bu olduğunun altını çizmiştir.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, yaptığı konuşmada, genel olarak, bölgesel güvenlik, ulaştırma, taşımacılık, doğal kaynaklar, ticaret, ekonomi, su, enerji, kültür ve insani yardım gibi meseleler üzerinde durarak, bu konularda kapsamlı iş birliğinin yapılmasının bölgenin kalkınması ve refahı için son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Bölgedeki önemli meselelerden biri olan terörizm, aşırılık, uyuşturucu kaçakçılığı, ulus ötesi organize suçlar ve dini radikalizm gibi bölgesel güvenliğe yönelik artan zorluk ve tehditlere karşı alınması gereken önlemler üzerinde duran İ. Rahman, bu yöndeki iş birliğini güçlendirmek için tüm imkanları kullanmaya hazır olduğunu belirtmiştir (CIS, 2018). Bölgenin, ortak çıkarlara dayalı ticari ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi için kullanılmamış büyük fırsatlara sahip olduğunu belirten Tacikistan Cumhurbaşkanı, bölgede serbest dolaşım ile emek ve sermaye değişiminin kolayca sağlanması için uygun önlemlerin alınması gerektiğini, hem de ulaştırma, iletişim ve transit kapasitelerinin verimli bir şekilde kullanılması gerektiğini vurgulamıştır.

Sonra Rahman, coğrafyanın su ve enerji meselelerine değinerek, bu kaynakların tüm tarafların çıkarları dikkate alınarak doğru ve akıllıca kullanıldığında, bölgenin ilerlemesi ve sürdürülebilir kalkınmasının temel faktörlerinden biri olacağını belirtmiştir (President.tj, 2018). Tacikistan'ın su meselesi konusunda hiçbir zaman sorun yaratmadığını ve yaratmayacağını, hem de komşularını asla susuz bırakmayacağını altını çizen Tacikistan Cumhurbaşkanı, su kaynaklarının verimli ve akılcı kullanımı konusunda bölgesel iş birliğinin geliştirilmesine ilgi duyduğunu bildirmiştir. Ayrıca, kültürel, insani, bilimsel ve teknik konulardaki iş birliğinin genişletilmesi ve güçlendirilmesinin bölge ülkeleri ve halklarının birbirine yakınlaşmasında ciddi bir etken olduğunu belirtmiştir. Bölgesel iş birliğini zamanın koşulsuz bir zorunluluğu olarak nitelendiren Tacikistan lideri, bu yöndeki son olumlu değişikliklerden duyduğu memnuniyeti ifade ederek, bölge ülkelerinin kalkınması için iş birliği fırsatlarından yararlanmaya ilişkin tüm gayret ve girişimlere güçlü desteğini beyan etmiştir (CIS, 2018). Son olarak, İ. Rahman, bu buluşmadan elde edilecek sonuçların bölge sakinlerinin refah seviyesinin artmasında güçlü bir etken olacağını ümit ederek konuşmasını tamamlamıştır.

Buluşmaya katılan Türkmenistan Meclis Başkanı Akja Nurberdiyeva, buluşma katılımcılarına Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov'un yolladığı konuşma metnini okumuştur. Bu metinde Berdimuhammedov, Orta Asya'daki en yakın komşularıyla iş birliği yapmanın Türkmenistan'ın dış politika stratejisinin öncelikli yönlerinden biri olduğunu ve

ülkesinin bölge ülkeleriyle mümkün olan en geniş etkileşimi sağlamaya kararlı olduğunu, hem de ikili ve çok taraflı formatta tüm alanlarda eşit ve güvene dayalı bir diyalogu teşvik etmek için mümkün olan her şeyi yaptığını kaydetmiştir (Altyn asyr, 2018). Ayrıca, Berdimuhammedov, ülkesinin, tarafsızlık ilkeleri çerçevesinde bölgenin ortak çıkarlarına dayalı tüm iş birliğine her zaman açık olduğunu belirtmiştir.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı, yolladığı metinde, bölgesel güvenlik meselelerine değinmiş, bu konuda barışçıl ve istikrarlı kalkınmanın sağlanması, çatışmaların önlenmesi, iyi komşuluğun güçlendirilmesi ve ortak çıkarlara saygı gösterilmesi yönünde etkili mekanizmaların oluşturulması gerektiğini vurgulamıştır (Altyn asyr, 2018). Daha sonra Berdimuhammedov, zirve katılımcılarına bölgesel enerji, ulaştırma, iletişim ve ticaret projelerine ilişkin önemli teklifler sunmuş, bunların bölge ekonomisine sağlayacağı katkı ve kazançlardan bahsetmiştir. Ardından, bölgesel ekoloji ve akılcı su kullanımı konularını ele alan Türkmen lider, bu meselelerde de bölgesel etkileşim ve iş birliğinin güçlendirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıca, bölgede çevre ve gıda güvenliğinin sağlanması, entegre enerji sisteminin oluşturulması ve iklim değişikliğine karşı uyum sağlanmasına yönelik gerekli önerilerde bulunmuştur.

Buluşmadan sonra düzenlenen basın toplantısında, Nazarbayev Liderler Buluşmasını özetlerken, Orta Asya ülkelerinin Rusya Federasyonu ile ilişkileri; Afganistan meseleleri; bölge ülkelerinin güvenlik konseyleri arasında bir istişare mekanizmasının kurulmasına yönelik öneriler; bölgedeki sınır meseleleri; ticaret ve ekonomik alanlarda iş birliği; yenilikçi bir dijital platforma geçiş; tarife politikasının optimize edilmesi; transit ve taşımacılık prosedürlerinin basitleştirilmesi; sınır aşan su kaynaklarının kullanımı; bölgede ekonomik iş birliğini teşvik etme amaçlı başbakan yardımcıları düzeyinde beş taraflı bir çalışma komisyonu oluşturma önerisi; bölge içi finansman kaynaklarının yaratılması; kültürel ve insani bağların güçlendirilmesi bağlamında bilim, eğitim, spor ve turizm alanlarında etkileşimin geliştirilmesi gibi pek çok konuda ortaya atılan görüşler, yapılan müzakereler, varılan mutabakatlar ve alınan kararlar doğrultusunda gazetecileri bilgilendirmiştir (CIS, 2018).

Sonuç olarak, bu buluşmanın sonunda birkaç konu üzerinde ortak bildiri ve açıklamalar yapılmıştır. Öncelikle, bölge liderleri, bu formatta toplantının her yıl düzenli olarak Nevruz Bayramı'ndan önce yapılması konusunda karar almışlar ve bir sonraki istişare buluşmasının, Şevket Mirziyoyev'in daveti üzerine Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te gerçekleştirilmesi yönünde mutabakata varmışlardır (Allaberdiyev, 2018). Ayrıca, toplantı sonunda uluslararası Nevruz Bayramı'nın kutlanmasına dair Ortak Bildiri kabul edilmiştir (President.tj, 2018b). Bu Ortak Bildiride, bölge liderleri, bölgenin güvenlik, istikrar ve sürdürülebilir kalkınmasını

sağlamak için bölgesel iş birliği, karşılıklı destek ve acil sorunlara beraber çözüm üretilmesi gibi meseleleri kaydetmişlerdir. Ayrıca, ticari-ekonomik ve yatırım iş birliği, bölgesel transit taşımacılık altyapısının genişletilmesi, su, enerji ve gıda potansiyelinin verimli kullanılması ve sanayinin geliştirilmesinin bölge halklarının refahı ve büyümesine katkıda bulunacağı ifade edilmiştir. Bu bildiride, halklar arasında karşılıklı saygı, dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin korunması ve güçlendirilmesinin altı çizilmiş, bu nedenle kültür ve sanat, eğitim ve bilim, turizm ve spor alanlarındaki iş birliğinin derinleştirilmesine yönelik gayret gösterileceği de önemle vurgulanmıştır.

Önceden de belirtildiği gibi, bölge liderleri geçmişte birkaç kez benzer bütünleşme girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak bu girişimlerin hiçbiri başarılı olamamıştır. Örneğin, bu konudaki ilk girişimin temelleri Aşkabat'ta atılmışsa da esas adım, 1993'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın OAET'yi kurmasıyla atılmıştır (Saipov, 2021). 1998'de Tacikistan'ın da katılımıyla OAET genişlemiş ve 2002'de bu topluluğun adı Orta Asya İşbirliği Örgütü (OAİÖ) olarak değiştirilmiştir. Ancak, 2004 yılında Rusya'nın da OAİÖ'ye katılımıyla örgüt, bölgesel kimliğini kaybetmiştir. Çünkü Rusya'nın katılımı dengeleri değiştirerek, örgütü bölgesel boyuttan çıkarmıştır. 2005 yılına gelindiğinde, Özbekistan'da yaşanan “Andican Vakası”nın⁹ etkisi ve bu örgütün tüm üyelerinin Rusya'nın başını çektiği EurAsEC'e de üye olmaları sebebiyle OAİÖ'nün faaliyetleri durdurulmuştur (Umarova & Tolipov, 2021). Bu durum, bölge liderlerini coğrafyaya özel bir entegre kurum veya birlik yerine, ABD, Rusya, Çin ve Japonya gibi güçlü devletlerin Orta Asya'ya yönelik buluşmaları veya BM, AB, BDT ve ŞİÖ gibi uluslararası örgütler çerçevesinde bir araya gelmeyi daha makul görmeye yöneltmiştir (Saipov, 2021).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazansalar da eski dönemin miras bıraktığı esaret ve etkilerin bir anda giderilemeyeceği için, en azından kendi aralarında bir müddet birbirine bağlı kalmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, ilk 15 yıl içerisinde bazı bölgesel entegrasyon girişimlerinde bulunmuşlardır. Daha sonra, yani 2005-2006'lara gelindiğinde ise her ülke kendi içerisindeki siyasi ve sosyoekonomik sistemi az çok şekillendirmişti ve artık bir süre bölgesel bir birliğe ihtiyacı yoktu. Çünkü uzun yıllar Rusların müstemlekesi altında kalarak, yeni bağımsızlıklarını kazanan bölge ülkeleri hala gerçek manada egemenlik havasına doyamamış ve tam olarak tadını

⁹ 13 Mayıs 2005'te Özbekistan'ın Andican şehrinde yaşanan kanlı olay (Kanlıdere, 2014).

çıkaramamıştı. Yani, bölge ülkelerinin bağımsızlığa doyunma zamanı 30 yıla yakın bir süreye ihtiyacı vardı.

Bu süreçte, bölge ülkeleri kendi iç sorunlarını çözmeye ve yatıştırmaya odaklanırken, diğer yandan birbirlerine olan şüpheleri gidermeye ve kalıcı güven ve samimiyeti tesis etmeye gayret göstermişlerdir. Burada, Orta Asya'nın kalbinde yer alan ve tüm bölge ülkeleriyle komşu olan Özbekistan'ın birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un kişiliği ve bunun tüm bölgeye etkisi dikkate alınmazsa, bugün geline noktanın birçok yönü anlaşılamayabilir. Yaklaşık 30 yıl boyunca Özbekistan'ı yöneten Kerimov, son yıllarında ülkesini dışarıdaki siyasi ve ekonomik çıkarlara bağımlı kılmamayı amaçlayan, dışa kapalı ve içe dönük bir siyaset yürütmüştür. Bu tutumun temel sebepleri arasında, bazı çevre ülkelerdeki iç istikrarsızlıklar, 2001'de Afganistan savaşının başlaması ve 2005'te yaşanan Andican vakası gibi olaylar sayılabilir. Son yıllarda, Özbekistan Cumhuriyeti kimilerine göre neredeyse Orta Asya'nın "Kuzey Kore"si gibi olmuştu. Bu durum, tüm bölgeyi siyasi ve sosyoekonomik açıdan olumsuz etkileyerek, bölge ülkeleri arasında şüphe ve güvensizliği artırmıştır.

2016 yılının sonlarına doğru İslam Kerimov'un vefatından sonra göreve gelen Özbekistan'ın yeni Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, kısa sürede ülkenin içinde ve dışında geniş çaplı reformları başlatmıştır. İktidara gelir gelmez, tüm bölge ülkelerine resmi ziyaretlerde bulunarak, aradaki buzları eritmeye çalışmıştır. Özellikle, Kırgızistan ile sınır sorunlarının büyük bir kısmını ortak çözüme kavuşturarak, Tacikistan ile su, enerji ve ulaştırma alanlarındaki acil çözülmesi gereken sorunları gidermede oldukça başarılı olmuştur. Kısacası, dış politika önceliği olarak Orta Asya'yı belirleyen Mirziyoyev, "tüm komşularla sıfır sorun" politikasını uygulamaya koymuştur. Bu nedenle, Orta Asya ülkelerini tekrar bir araya getirmeyi amaçlayan Özbekistan Cumhurbaşkanı, İstişare Buluşmalarının düzenlenmesi yönünde güçlü bir teşebbüste bulunmuş ve gerekli yapıcı adımları atmıştır. Sonuç olarak, tüm bölge ülkeleri bu teşebbüsü olumlu ve yerinde bulmuşlardır. Çünkü Orta Asya'nın bir birliğe ve bütünleşmeye yönelik ihtiyacının her geçen gün giderek artmakta olduğu artık inkar edilemez bir hakikatti ve artık bu tür buluşmaların zamanı gelmişti.

Böylece, Birinci Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmasını bu şekilde hayata geçiren bölge liderleri, üçüncü bir tarafa ihtiyaç duymadan, kendi aralarında rahatça konuşabilecekleri bir platform oluşturmuş oldular. Bu buluşmada, cumhurbaşkanları genel olarak, yıllardır birikmiş ve çözüm bekleyen en önemli konuları ele almıştır. Bu konuları genel bir sınıflandırmaya tabi tutacak olursak, bölgesel güvenlik ve istikrar, ulaştırma ve iletişim, ekonomi ve ticaret, kültür ve insani yardım konuları ön plana çıkmaktadır. Bunların haricinde liderler, ülkelerinin kendine

özgü durum ve kabiliyetlerinden kaynaklı sorun ve önceliklerini de dile getirmişlerdir. Örneğin, Kazakistan için ekonomi ve ticaret, Kırgızistan için güvenlik ve istikrar, Özbekistan için barış ve karşılıklı anlayış, Tacikistan için su ve enerji, Türkmenistan için ise enerji ve ulaştırma konuları en önemli meselelerin başında gelmektedir. Ancak liderler, bölgesel kalkınmaya yönelik halkların refahı, iyi komşuluk, karşılıklı güven ve ortak çıkarlar konusunda hemfikir olarak ortak bir noktada buluşmuşlardır. Bunun yanı sıra, bölge ülkelerinin ekonomi ve ticaret ile ulaştırma ve taşımacılık alanlarında bölgesel iş birliğine yönelik oldukça istekli oldukları açıkça görülmektedir.

Bu buluşmanın pek çok açıdan kendi çapında bir ilk olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bölge ülkelerinin bazı konulara endişeli veya temkinli yaklaşımları oldukça normaldir. Çünkü bölge ülkeleri arasındaki buzların erimesi biraz zaman alacağı gibi, ülkelerin birbirlerini yeniden tanıması, ortak bir dilin oluşması ve güvensizliğin yerini samimiyetin alması için de zamana ihtiyaç olduğu açıktır. Bu nedenle, liderler zirvesi, temkinli bir şekilde “İstişare Buluşması” olarak adlandırılmıştır. Yani, şimdilik bölge ülkeleri, bu gelişmeyi kapsamlı bir bütünleşme girişimi süsü vermemek adına böyle bir tedbir almış, hem iç sorunların üst düzeyde tartışılarak çözümler aranması hem de dış güçlerin, özellikle Rusya ve Çin’in dikkatini fazla çekmemek için, oldukça yerinde bir adım atmışlardır.

Sonuç olarak, bölge ülkeleri arasındaki yıllardır biriken gerginliğe rağmen, bölge ülkeleri kapsamlı iş birliği yönünde oldukça olumlu ve umut verici söylemleri dile getirerek, bu konuda istekli olduklarını göstermişlerdir. Bu buluşma, uzun yıllardan sonra bölgesel çapta bir ilk olmuştur. Yalnız, Türkmenistan Cumhurbaşkanı’nın doğrudan katılmaması biraz endişe verici olsa da, en azından önemli kişilerden oluşan bir delege grubu aracılığıyla yollanan kendi konuşma metniyle katılım sağlanmıştır. Hülasa, buluşmada üzerinde anlaşılan en önemli ortak nokta, bölgesel barış ve istikrarın korunması ve sürdürülebilir kalkınma ile refahın sağlanması olmuştur.

3.2. İkinci Buluşma ve Değerlendirme

İkinci Orta Asya Liderleri İstişare Buluşması, 29 Kasım 2019 tarihinde Özbekistan’ın başkenti Taşkent’te gerçekleştirilmiştir (Thomson & Turkstra, 2019). 2018 yılının Mart ayında Astana’da düzenlenen Birinci Liderler Buluşması sırasında, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev’in teklifi üzerine düzenlenen bu toplantıya, Kazakistan’ın eski Cumhurbaşkanı ve Elbaşı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooranbay Ceenbekov, Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli

Berdimuhammedov katılmıştır (Mfa.uz, 2019). Buluşmada genel olarak ticaret, yatırım, kültür, güvenlik, iklim değişikliği, enerji, doğal kaynaklar, su, turizm, ulaştırma ve iletişim gibi meselelerde bölgesel iş birliğinin genişletilmesi ve derinleştirilmesi üzerinde durulmuş ve bölgesel kalkınmaya yönelik ortak hareket etme çabaları hakkında görüş alışverişinde bulunulmuştur.

Şekil 3.3. Özbekistan Cumhuriyetinin Siyasi Haritası

*Kaynak: Paintmaps, b.t./b.

Toplantı açılışını yapan Şevket Mirziyoyev, bu buluşma bölge ülkelerinin ortak çıkarlara dayalı açık diyaloga hazır olduklarının ve bölgesel kalkınmaya ilgili gerekli kararların alınması gerektiğinin açık bir göstergesi olduğunu bildirerek, bölge liderleriyle, gelişen iyi komşuluk ve ortaklık ilişkilerinin daha da güçlenmesi gerektiği konusunda ortak bir görüşe ulaştıklarını beyan etmiştir (Uza.uz, 2019). Mirziyoyev, Orta Asya'nın jeostratejik konumuna değinerek, bölgenin zengin kültürel ve tarihi mirasıyla Avrupa ve Orta Doğu'yu Güney ve Doğu Asya'ya bağlayan eşsiz bir köprü görevi gördüğünü, dünya medeniyetlerinin gelişimine paha biçilemez katkılarda bulunan seçkin bilim adamları, düşünürler ve şairlerin bu topraklarda yetiştiğini belirtmiştir. Ayrıca, bölgenin muazzam doğal kaynaklar ve insan potansiyeline sahip olduğunu ve bu coğrafyanın, eskiden olduğu gibi bugün de önde gelen dünya güçlerinin çıkarlarının kesiştiği bir nokta olarak önemini koruduğunu vurgulamıştır. Küresel ve bölgesel çapta güvenliği etkileyen istikrarsızlıklara değinen Mirziyoyev, Orta Asya'nın istikrarı, bölge ülkelerinin karşılaştığı zorluklar ve riskler ile bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi konularında birlikte çalışmanın önemine dikkat çekmiştir.

Mirziyoyev, Orta Asya ülkelerinin, bölgede istikrar ve refahın sağlanması konusunda gösterdikleri siyasi irade ve pratik adımlar sayesinde daha yüksek bir etkileşim seviyesine ulaştığını belirtmiştir (Uza.uz, 2019). Son yıllarda ticaret, sınır geçişleri, vize işlemleri, ulaşım,

kültür ve insani yardım konularında önemli gelişmeler yaşandığını ifade eden Mirziyoyev, ortak bir gelecek için bölge ülkelerinin bağımsız rolü ve sorumluluğunun daha da güçlendirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Özbekistan Cumhurbaşkanı, genişleyen bölgesel iş birliğinin önceliklerini ele alarak beş maddelik bir öneri paketi sunmuştur (Uza.uz, 2019). İlk olarak, ticaret, ekonomi, yatırım, ulaştırma, iletişim ve enerji gibi alanlarda pratik uygulamalar çerçevesinde Orta Asya Forumu ve bölge ülkelerinin Ticaret ve Sanayi Odalarının ilk toplantısının düzenlenmesi, ulaştırma ve iletişim için bölgesel bir konsey oluşturulması ve “Tek tur - tüm bölge” ilkesine dayalı uluslararası bir konferansın organize edilmesi gerektiğini önermiştir. İkinci olarak, başbakan yardımcıları ve dışişleri bakanlarının düzenli olarak çok taraflı toplantılar yapmasının yanı sıra, bölge ülkeleri arasında parlamentolar arası bir dostluk grubunun kurulmasını teklif etmiştir. Üçüncü olarak, “Orta Asya - tek geçmiş, ortak gelecek” adlı kültürel ve insani alışveriş platformunun oluşturulması kapsamında bilim, kültür ve sanat alanında üstün başarıları ödüllendiren bir Orta Asya Ödülü verilmesini ve üniversite forumları ile bölgesel spor oyunlarının düzenlenmesini önermiştir. Dördüncü olarak, bölgesel su ve çevre sorunlarının çözümü çerçevesinde yenilikçi teknolojilerin kullanılması, “yeşil ekonomi” ilkelerinin hayata geçirilmesi, çölleşmenin önlenmesi gibi konularda BM’nin Aral Gölü’ne yönelik oluşturulan Çok Taraflı Güven Fonu’nun etkin şekilde kullanılmasını teklif etmiştir. Son olarak, bölgede istikrar ve güvenliğin sağlanmasına yönelik olarak Afganistan meseleleri dahil olmak üzere modern zorluklar ve tehditlere karşı bölge ülkelerinin kolluk kuvvetleri ve istihbarat servisleri arasında operasyonel etkileşim mekanizmalarının oluşturulması gerektiğini belirtmiştir.

Kazakistan’ın Birinci Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kazakistan’da başlayan bu buluşmanın Orta Asya tarihinde yeni bir sayfa açtığını vurgulamış ve bu tür temasların her düzeyde yoğunlaştırılması gerektiğini ifade etmiştir (Nazarbayev.kz, 2019). Bölgede yaşayan tüm halkların refahını artırmak amacıyla, bölge ülkelerinin potansiyellerini birleştirmesi gerektiğine dikkat çekmiş ve “21. Yüzyılda Orta Asya’nın Kalkınması İçin İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalanmasını önermiştir. Bu anlaşmanın, bölge ülkelerinin egemenliği, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne karşılıklı saygıyı içerecek hükümler taşıyacağını ifade etmiştir. Ayrıca, bölge güvenliğinin güçlendirilmesi amacıyla, gelecek yıl Orta Asya devletlerinin Güvenlik Konseyi Sekreterleri Toplantısı düzenlenmesini önermiştir.

Nursultan Nazarbayev, bölge içi ticaret, yatırım, ulaştırma ve iletişim gibi konulara değinerek, “engelsiz bir Orta Asya” yaratılması gerektiğini vurgulamış ve malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımının önemini ifade etmiştir (Nazarbayev.kz, 2019). Ayrıca,

Kazakistan’ın en iyi üniversitelerinde eğitim görmek üzere her ülkeden öğrencilere 10’ar burs tahsis edilmesi yönünde bir teklif sunmuştur.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov toplantıdaki konuşmasında, ülkesinin Orta Asya devletleri ile iş birliğinin güçlendirilmesine büyük önem verdiğini beyan ederken, “başarılı bölgesel iş birliği mevcut problemlerin çözümünde somut sonuçlar elde etmemize ve halklarımızın refahını artırmamıza olanak tanıyacaktır” – diyerek, dostluk ve iyi komşuluk temelinde istikrarlı, şeffaf ve etkin bir gelişme için gerekli tüm ön koşullara [bölgece] sahip olduklarına inandığını belirtmiştir (President.kg, 2019). Orta Asya devletlerinin, BM, BDT, KGAÖ, AEB ve ŞİÖ gibi çeşitli yapılar içerisinde benzer pozisyonlarda yer aldıklarından duyduğu memnuniyetini dile getiren S. Ceenbekov, karşılıklı güven ve desteğe dayanarak uluslararası ve bölgesel örgütlerde bölgenin çıkarlarının ortaklaşa savunulması gerektiğini vurgulamıştır. Sonra o, bölge ülkeleri arasında mevcut iş birliği mekanizmasının yeniden düzenlenmesine yönelik kalıcı bir platformun oluşmaya başladığını belirterek, bu tür toplantılarda bölgesel iş birliğinin tüm taraflarına değinilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı, ekonomik potansiyellerin başarılı bir şekilde hayata geçirilmesi için Orta Asya entegrasyonu büyük önem taşıdığına dikkat çekerek sermaye, mal, hizmet ve insanların serbest dolaşımı önündeki engellerin kaldırılması, karşılıklı ticaret için uygun koşulların yaratılması ve ticaret hacmini artırmaya ve serbest ticaret rejimini sağlamaya yönelik tedbirlerin alınması gerektiğini önemle vurgulamıştır (President.kg, 2019). Bölge içi ticaretin yine de gelişmesi için daha düşük tarifeler ve vergiler, gümrük işlemlerinin basitleştirilmesi, sınır geçişlerinin kolaylaştırılması, engelsiz geçişin sağlanması ve lojistiğin iyileştirilmesi gibi önemli meselelere değinen Kırgız lider, çeşitli olarak girişimler ve ticari kuruluşlarla bölge ülkeleri arasındaki iş birliğinin geliştirilmesinin önemli olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca o, ülkesinin ticari ve ekonomik alanda bölge ülkelerine öncelik tanıdığını ve tüm yatırım projelerine açık olan Kırgızistan’ın bölge ülkelerinden yatırım çekmeye çalıştığını dile getirmiştir. Sonra Ceenbekov, iklim değişikliği ve ardından oluşacak çevresel, ekolojik, ekonomik ve sosyal felaketlere karşı uyarıda bulunurken, bölge ülkelerini bu meselede de geniş ve derin iş birliğine çağırarak, bölge dağlarındaki buzulların korunması, su ve enerji iş birliği, hem de su kaynaklarının verimli kullanımına ilgili karşılıklı yarar sağlayan tazminat mekanizmalarının geliştirilmesi ve uygulanmasına yönelik ortak çabaları birleştirmeyi önermiştir. Yene Kırgızistan Cumhurbaşkanı, ulaştırma, iletişim, lojistik ve transit konularını ele alırken, özellikle kadim Büyük İpek Yolu kapsamında, bu alanlarda altyapıların

iyileştirilmesi ve genişletilmesi için bölge ülkelerinin bu konudaki iş birliğini güçlendirmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Sooronbay Ceenbekov bölge ülkeleri arasındaki kültür, insani ve eğitim ilişkilerine değinirken, etnik gruplar arası kültürel diyalogu, kültür günleri düzenlemeyi ve kültürel festivaller, sergiler ve bilimsel araştırmalara karşılıklı katılımı sağlamayı teşvik etmenin önemli olduğunu belirterek, bunun Orta Asya halkları insani mirasının korunması ve gelişmesine yardımcı olacağının üzerinde durmuştur (President.kg, 2019). Bölgesel güvenlik, Afganistan ve Ortadoğu meseleleri hakkında konuşan Kırgızistan Cumhurbaşkanı, terörizm ve aşırıcılığa karşı ortak çabalarla önlem alınabileceğini ve ülkesinin bölgesel güvenliğin sağlanmasına yönelik kararlı olduğunu belirtmiştir. Sınırlarda, karşılıklı anlayış ve güvenlik düzeyinin artırılması, yasal tescillerinin tamamlanması, istikrarın korunması ve karşılıklı güvenin daha da güçlendirilmesi gibi meselelerin üzerinde duran Kırgız devlet başkanı, bölge ülkelerini, sınır ve gümrük yapıları, bölgesel güvenlik ve içişleri kurumları ve yerel yönetimler arasındaki iş birliğini derinleştirmeye çağırmıştır. Son olarak o, bir sonraki İstişare Buluşmasını 2020 yılında Kırgızistan'da düzenlenmesine ülkece hazır olduklarını beyan ederek konuşmasına son vermiştir.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman kendi konuşmasında, bölge halkalarının refahını daha da arttırma amaçlı, karşılıklı yarar sağlayan bölgesel iş birliğine teşvik için daha somut adımların atılmasına işaret ederek, bu konuda Tacikistan'ın her zaman bölge devletleriyle kapsamlı ortaklık ilişkilerinin güçlendirilmesi ve geliştirilmesini savunduğunu vurgulamıştır (President.tj, 2019). Bölgesel ticaret ve ekonomik iş birliği konusuna değinen Rahman, ülkesinin değer bölge ülkeleriyle karşılıklı ticaretinin büyüdüğünü, ama yine de bu alanda, bölgede tam olarak değerlendirilmemiş önemli potansiyellerin mevcudiyetini beyan etmiştir. Bu bağlamda, malların, hizmetlerin, emek ve sermayenin serbest dolaşımı için daha elverişli koşulların yaratılmasının elzem olduğunu dile getiren Tacik lider, bölge ülkelerinin gerçek iş birliği ve ekonomik büyümelerinin hızlanması için, ortak yatırım projelerin geliştirilerek uygulanması ve bunları finanse etmek için ise bir Orta Asya Yatırım Fonunun oluşturulması gerektiğini belirtmiştir.

İmamali Rahman, tarım ve çeşitli sanayi sektörlerindeki iş birliğinin geliştirilmesi, ulaşım ve transit potansiyellerinin bölge halkalarının yararına kullanılması ve ulaştırma ve iletişim altyapısının iyileştirilmesi meselelerini ele alırken, bu konuda Tacikistan'ın bölgesel ulaşım ve transit koridorlarının yenilenmesi ve restorasyonuna özel önem verdiğini belirterek, bölge ülkelerinin çabalarını da bu meseleye yönlendirilmesi gerektiğini önermiştir (Tvt.tj, 2019).

Yine o, ulaştırma güvenliği, esnek tarife politikası ve gümrük prosedürleri konusunda da bazı iyileştirmelerin yapılması gerektiğini belirterek, ulaştırma ve transit iş birliğine yönelik bölgesel bir mekanizmayı daha da geliştirmek için, uygun bir, çok taraflı anlaşmanın imzalanmasına hazırlanmak gerektiğini dile getirmiştir. Bölgesel su ve enerji, hem de iklim değişikliği problemlerinin önemine dikkat çeken Tacikistan Cumhurbaşkanı, bu konularda da bölge ülkeleriyle koordineli çalışma ve iş birliğine ciddi ihtiyaç olduğunu beyan ederek, ülkesinin bu alanda da karşılıklı olarak kabul edilebilir ve rasyonel çözümler bulmak için açık bir diyaloga hazır olduğunu ifade etmiştir. Bölgenin su kaynaklarının verimli kullanımı çerçevesinde Aral Gölü meselesi, iklim değişikliğinin çevresel sorunları, özellikle, bölgenin %60 su rezervinin bulunduğu Tacikistan dağlarındaki buzulların hızla erimeye başlaması gibi, birçok önemli problemler için ortaklaşa çözüm üretilmesi konusunda konuşan Rahman, bölge ülkeleriyle birlikte gerekli önlemlerin alınması ve projelerin hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulayarak gerekli önerilerde bulunmuştur.

Tacikistan Cumhurbaşkanı, ortak acil durum müdahalesi, kültürel ve insani, bilim ve eğitim, sanat, turizm ve spor konularında bölgesel iş birliğinin güçlendirilmesi meselesinin önemine dikkat çekmiştir (President.tj, 2019). Bölgesel güvenlik meselelerine değinen Rahman, güvenliğin sağlanması, sürdürülebilir kalkınmada kilit bir rol oynayacağını belirtmiştir. Bu konuda Tacikistan Cumhurbaşkanı, Afganistan meselesi, terörizm, aşırıcılık, uyuşturucu kaçakçılığı, ulus ötesi organize suçlar, siber saldırı, insan kaçakçılığı ve dini radikalizm gibi bölgesel güvenliğe dair önemli konuları detaylıca ele alarak, bu meselede bölge ülkelerinin doğal müttefik olduklarını ve bu tür problemlere karşı birlikte mücadele edilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov, bölgenin istikrarlı kalkınması ve bölge ülkeleri arasında güçlü bir iş birliği araçlarının yaratılmasını amaçlayan bu buluşmanın önemine dikkat çekerek, bu tür st düzey toplantılarda ortak hedeflere yönelik fikir alışverişi yapma ve endişe veya yanlış anlaşmalara karşın doğrudan ve açık bir şekilde konuşabilme imkanı olmasının avantajlarına değinmiştir (Altyn asyr, 2019). Bölgedeki barış, güvenlik ve istikrarın daimi olması büyük hedeflere ulaşmanın anahtarı olduğunu belirten Türkmenistan Lideri, bölge lkelerinin Dışışleri Bakanlığı başkanları düzeyinde düzenli siyasi iştişare araçlarının geliştirildiğini dile getirerek, bu tür iştişarelerin uluslararası örgütler bünyesinde daha yakın ve koordineli eylemleriyle güçlendirilebileceğini beyan etmiştir. Bölgesel güvenlik bağlamında terörizm, aşırılık, organize suç ve Afganistan konularında söz yürüten Berdimuhammedov, bu meselelerde bölge ülkelerinin her zaman dik durması ve barış ve

istikrarın sağlanması konusunda üzerine düşen sorumluluk ve güveni ortaya koyması gerektiğini vurgulamıştır. Özellikle, Afganistan meselesini detaylıca ele alan Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bu ülkede güvenlik ve istikrarın sağlanması, ekonomik ve sosyal yönden toparlanması ve bölgesel ve küresel ekonomik meselelere entegre olması konusunda kendi ülkesinin sürekli çalıştığını ve bu meselede birçok projenin devam ettiğini belirterek, diğer bölge ülkelerini de bu çalışmalara katılmaya çağırmıştır.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bölgenin hızla dünyanın önde gelen enerji ve ulaşım merkezlerinden birine dönüşüyor olduğunu belirtirken, gelecekte Orta Asya'nın büyük yabancı şirketler, yatırım fonları ve bazı ülkeler için ekonomik çekiciliğinin daha da artacağına inandığını dile getirerek, bölge ülkelerinin görevi, sağlıklı ekonomik rekabet, hem de eşit ve etkili iş birliğinin geliştirilmesiyle küresel ekonomiye entegre olmak olduğunu beyan etmiştir (Altyn asyr, 2019). Bunun için Orta Asya ülkeleri bölgede modern enerji ve ulaşım altyapılarını oluşturması ve bölgeye büyük yabancı yatırımcıları çekmesi gerektiğini söyleyen Türkmen Lider, bölge ülkelerinin dış ortaklarla uzun vadeli stratejik ortaklıklar kurmasının önemli olduğunu vurgulamıştır. Son dönemlerdeki, Orta Asya devletlerinin AB, ABD, Rusya ve Japonya gibi birlik ve devletlerle 5+ tipi etkileşimlerin önemine değinen Berdimuhamedov, bu tür görüşmelerdeki en önemli konuların ekonomi, enerji, ulaştırma ve lojistik olduğunu belirtmiştir. Ancak, Orta Asya'nın bu konularda, özellikle, ulaşım ve taşımacılık konusundaki potansiyellerin tam olarak hayata geçirilmediğini belirtilen Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bölge ülkelerinin buna dair projelerle yakından ilgilenmesi ve ulaştırma koridorları ve lojistiğini geliştirme çabalarını birleştirmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Bölgenin kalkınması için yenilikçi teknolojiler alandaki iş birliğinin önemine dikkat çeken Berdimuhamedov, genel anlamda, ticaret, ekonomi, enerji, ulaştırma, lojistik ve inovasyon alanlarında bölgesel iş birliğine yönelik beş yönlü bir iş konseyinin oluşturulmasının değerlendirilmesini önermiştir.

Türkmenistan devlet başkanı, Aral Gölü'nü kurtarma çalışmaları ve su kaynaklarının korunması ve kullanılması meselelerini detaylıca ele alarak, bu konuda uzun vadeli gelecek için tek bir bölgesel eylem stratejisinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Altyn asyr, 2019). Sonra, bölgenin ortak kültür ve tarihi devletlerarası ilişkileri güçlendirdiğini ve bölge halkları arasındaki yakınlığın önemli bir koşulu olduğunu dile getiren Berdimuhamedov, bu konuda da bölgece yapılması gereken işler ve iş birliğine yönelik önemli önerilerde bulunmuştur. Son olarak Türkmenistan Cumhurbaşkanı, ülkesinin tüm Orta Asya ülkeleriyle kardeşlik ve iyi komşuluk ilişkilerinin daha da geliştirilmesini ve güçlendirilmesini güçlü bir şekilde takip ettiğini belirterek, genel anlamda, siyaset, güvenlik, ekonomi, ticaret, ekoloji, bilim, kültür ve

eğitim gibi alanlardaki bölgesel iş birliği potansiyeli ve geleceğinin net ve parlak olduğunu beyan etmiştir.

Toplantının ardından bölge liderleri 12 maddeden oluşan Ortak Bildiriye imza atmışlardır (UzDaily, 2019). Bu Ortak Bildiri, genel olarak, toplantıda ortaya konulan tüm görüşler, öneriler, endişeler ve tekliflerin neredeyse tamamını ifade eden metinden oluşmakta olup, her madde detaylıca açıklanmıştır.

Bu buluşmanın aslında Nevruz Bayramı'ndan önce yapılması planlanmış olmasına rağmen, 2019 yılının sonlarına doğru gerçekleştirilmiştir. Bu gecikmenin esas nedeni, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in 19 Mart 2019'da aniden kendi yetkilerinden istifa etme kararı olarak görülmektedir (Saipov, 2021). Buna rağmen, Kazakistan'ın cumhurbaşkanı değişse de, ikinci buluşmaya Nazarbayev'in kendisi katılmıştır. İkinci liderler buluşması, birinci buluşmada alınan kararların bir sonucu olarak bir yıl sonra gerçekleştirilmiş ve böylece süreklilik sağlanmıştır. Bu durum, Orta Asya liderlerinin bölgesel iş birliği ve bütünleşme yönündeki istek ve samimiyetlerini kanıtlar niteliktedir. Birinci buluşmadan bu yana kısa bir süre geçmesine rağmen, bölgesel ticaret, gümrük, ulaşım, iletişim ve turizm alanlarında kayda değer ilerlemeler kaydedilmiştir.

İkinci buluşma, ilk buluşmaya kıyasla daha yoğun ve daha yapıcı geçmiştir. Bu buluşmadaki en önemli gelişmelerden biri, dış politikada “tarafsız” olmaya çalışan Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın bu zirveye katılması olmuştur. Bu önemli gelişme, bir yandan bölgesel kristalleşmenin bir göstergesi olarak görülürken, diğer yandan Orta Asya'nın uluslararası toplumda bütünsellik imajının güçlenmesine neden olmuştur. Orta Asya liderlerinin bir araya gelerek bölgesel ve uluslararası meselelerde yüz yüze konuşabilmesi, sorunların çözülmesi ve kapsamlı projelerin hayata geçirilmesi için en önemli aşamalardan ve kilit noktalardan biridir. Bu buluşmalar, liderlerin kişilik ve karakterlerinin yönetim ve ilişkilerde ne kadar etkili olduğunu da gözler önüne sermektedir. Örneğin, İslam Kerimov'un kişiliğinin sadece ülkede değil, tüm bölgede nasıl olumsuz etki yarattığı daha önce belirtilmişti. Bu nedenle, bu ve diğer liderler buluşmaları değerlendirilirken bu ince noktanın da göz ardı edilmemesi, doğru sonuçlara ulaşmada kritik rol oynayacaktır.

Bölge liderlerinin şimdilik “istişare buluşmaları” olarak adlandırdıkları bu tür toplantıların düzenlenmesine ve gelecekte bir bütünleşme sürecinin başlatılmasına yönelik hem temkinli hem de istekli davrandıkları ortaya çıkmaktadır. Bu durum, bölge içi ve dışarıdaki etkenler

çerçevesinde değerlendirildiğinde, liderlerin temkinli olmalarını gerektiren iç etkenlerin başında çıkar çatışmaları, karşılıklı güvensizlik, bağımsızlık meseleleri ve kişisel tutum ve münasebetler gibi nedenler yer almaktadır. Örneğin, sınır sorunları, su ve enerji kaynaklarının kullanımı, ülkeler arası rekabet, yakın geçmişin sancılı mirası, bağımsızlığa doygunluk ve liderler arasındaki kişisel ilişkiler bu temkinli yaklaşıma örnek olarak gösterilebilir. Bölge liderlerini yakınlaşma ve iş birliğine iten iç etkenler ise ekonomik zorluklar, coğrafi konum, orantısız kaynaklar ve ortak kültür gibi nedenlerden oluşmaktadır. Geniş ticari ve ekonomik potansiyellerin kullanılması, ulaştırma ve iletişim, deniz yollarına erişim ve dış pazarlara açılım imkanlarının sağlanması, su ve enerji kaynaklarının paylaşılması ve halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarının güçlendirilmesi gibi konularda bölge ülkelerinin yalnız iş birliği yaparak ve birlikte hareket ederek başarıya ulaşabileceklerini anlayan liderler, bu tür buluşmalar aracılığıyla ortak bir gelecek yaratmaya çalışmaktadırlar.

Orta Asya liderlerinin endişe ve isteklerinde bölge dışı etkenler de önemli bir rol oynamaktadır. Dışarıdaki bazı büyük güçlerin çıkar ve istekleriyle bu girişimlerin amaçlarının çelişmesi, bölge liderlerinin temkinli yaklaşımlarına neden olmaktadır. Örneğin, geçen toplantıda Kazakistan Cumhurbaşkanı, bir yandan bölge içi meseleleri çözmede üçüncü tarafa ihtiyaç olmadığını belirtirken, diğer yandan Orta Asya'da önemli bir pozisyona sahip olan Rusya ve Çin ile ilişkilerin de göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir (Akorda.kz, 2018).

Bölge liderlerinin iş birliği ve bütünleşmeye yönelik isteklerini güçlendiren dış kaynaklı etkenler arasında ise bölgesel güvenlik, ekonomik kalkınma ve kültürel bütünlük gibi konular yer almaktadır. Zayıf ve güçsüz olan bölge ülkeleri, dış tehdit ve baskılara karşı durabilmek, bölge ekonomisini güçlendirerek dış yatırımları çekmek, turizm için uygun koşulları yaratmak, dış pazarlara açılmak ve bölge halklarını tek bir kültür ve kimlik çatısı altında birleştirerek dışarıdan gelen bölücü fitne ve kültürel baskılara karşı dayanışma içerisinde olabilmek için iş birliği yapmak zorundadırlar. Bu durumun farkında olan bölge liderleri, yavaş da olsa ortak hedef ve geleceğe doğru ilerlemeye devam etmektedir.

İkinci istişare buluşmasında, bölge liderleri genel olarak ekonomi, siyaset, sosyal, güvenlik, kültür, çevre, kaynaklar ve ulaştırma alanlarına ilişkin konuları ele almış ve her alanda çözüm ve iş birliği imkanlarını tartışmıştır. Bir önceki toplantıya göre liderler, meseleleri daha geniş ve detaylı bir şekilde değerlendirerek güçlü teklif ve önerilerde bulunmuştur. Liderlerin endişeleri ve istekleri birbirine çok yakın ve benzer olmakla birlikte, neredeyse tüm konularda ortak görüşe sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Elbette, bölge ülkeleri arasında birçok sorun ve anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Ancak bu sorunlar, başka bölgelerde olduğu gibi Orta Asya

için çok derin, hayati ve çözülemez değildir. Bu da Orta Asya'nın geleceği için büyük bir avantaj sağlamaktadır.

Her bütünleşme sürecinde olduğu gibi, burada da ortaya atılan konuları sırasıyla ekonomi, güvenlik ve kültür gibi üç sınıfa ayırabiliriz. Bunlardan ilki, bölgesel ekonomi ile ilgili konulardır ve yukarıda bahsedilen sekiz genel konudan üçü – ekonomi, ulaştırma ve kaynaklar – bu sınıfa aittir. Diğer üçü – güvenlik, siyaset ve çevre sorunları – bölgesel güvenlik sınıfı içerisinde yer almaktadır. Kalan iki konu, yani sosyal ve kültürel konular ise bölgesel kültür sınıfına dahil olmaktadır.

Bölge liderleri, bu üç sınıftan özellikle bölgesel ekonomi konusunda geniş görüş alışverişinde bulunmuş ve bu alanın dallarından olan ticaret, ekonomi, yatırım, bankacılık, tarım, sanayi, inovasyon, ulaştırma, iletişim, taşımacılık, transit, su, enerji ve yeraltı zenginlikleri konularında ortak çıkarlara dayalı iş birliğine olumlu yaklaşmışlardır. Bu alanlarda ortak noktada buluşmak hem kolay hem de risksizdir. Bu alandaki iş birliği ve entegrasyon girişimleri, bir taraftan en barışçıl eylemler olarak kabul görürken, diğer taraftan dış aktörler için endişe yaratmamaktadır.

Bölgesel güvenlik meseleleri, bu girişimin ekonomik boyutundan da önemli olmasına rağmen, bölge liderleri bu konuda temkinli davranmaktadır. Güvenlik meseleleri karmaşık olduğundan, önce ekonomik meseleleri konuşmak ve bu alanda iş birliği yapmak, ülkeler arasındaki güven ve samimiyeti güçlendirmeye hizmet edecektir. Genellikle güvenlik ve istikrarın olmadığı yerde ekonomik gelişme ve kültürel zenginleşmeden bahsedilemez. Ancak Orta Asya ülkeleri birçok güvenlik sorunuyla karşı karşıya olsa da, asıl durum pek endişe verici değildir. Lakin, Rusya-Ukrayna savaşı, Ortadoğu'daki çatışmalar ve Afganistan'daki belirsiz durum gibi dünya genelinde güvensizlik krizlerinin artması, Orta Asya ülkelerinin birbirine daha da yaklaşarak iş birliği yapmaya zorlanmasına neden olmaktadır. Bu, aslında en doğru ve en faydalı seçimdir. Çünkü bölge ülkelerinin bu konuda tek başına üstesinden gelmesi veya güçlü bir aktörün şemsiyesi altına girerek kendini kurtarması gibi düşünceler pek mantıklı değildir.

Liderler zirvesinde ele alınan üçüncü konu, sosyokültürel meselelerdir. Bu konuda ortak noktada buluşmak ve iş birliği yapmak, bölge ülkeleri için güvenlik ve ekonomik meselelere nazaran daha kolay olsa da, bu girişimin sonuçları uzun vadede görülecektir. Nihai hedef, tek bir bölgesel kimlik yaratmaktır. Ancak bu hedefe ulaşmanın yolu, önce bölgesel ekonomi ve güvenlik meselelerinde başarılı olmaktan geçmektedir.

3.3. Üçüncü Buluşma ve Değerlendirme

Üçüncü Orta Asya Liderleri İstişare Buluşması, 6 Ağustos 2021 tarihinde Türkmenistan'ın Türkmenbaşy kentindeki “Avaza” Ulusal Turizm Bölgesi'nde düzenlenmiştir (CIS, 2021). Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov'un başkanlığında gerçekleştirilen bu zirveye, Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman ve BM Genel Sekreterinin Orta Asya Özel Temsilcisi Natalya German katılmıştır (Uza.uz, 2021). Toplantıda genel olarak ticaret, ekonomi, enerji, ulaştırma, iletişim, kültür, insani yardım, güvenlik, Afganistan'daki son durum ve koronavirüs salgınına karşı ortak mücadele gibi meseleler ele alınmış; ilgili alanlarda bölgesel iş birliğinin güncel konuları tartışılarak, bölgesel istikrar ve kalkınmaya yönelik acil sorunlar doğrultusunda görüş alışverişinde bulunulmuştur (CIS, 2021).

Şekil 3.4. Türkmenistan'ın Siyasi Haritası

*Kaynak: Paintmaps, b.t./c.

Zirve açılışını yapan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov, bölge liderlerinin desteğiyle gerçekleştiriliyor olan bu toplantıların bölge kalkınmasına ilgili sorunların tartışılmasına olanak tanıdığını dile getirirken, yüksek düzeydeki bu yeni iletişim şeklinin kalıcı bir platform haline gelmesinin önemine dikkat çekerek, bu sayede, en acil konularda, karşılıklı yarar sağlayan makul ve ortak kararların alınmasının mümkün olduğunu belirtmiştir (Turkmenistan.ru, 2021). Bu ise, siyasi, ekonomik, sosyal ve diğer alanlarda bölge ülkelerinin etkileşimi için yararlı olduğunu belirten Türkmen Lider, önceki buluşmaların sonuçları, bölge devletlerinin koordineli ve yapıcı faaliyetlerini olumlu etkilediğini bildirerek, bunların, siyasi ve diplomatik temasların yoğunlaşmasına, ortak ekonomik projelerin

uygulanmasına ve halkların insanı bağlarının genişlemesine yansımakta olduğunu beyan etmiştir. Bu toplantılar sırasında kabul edilen belgelerin bir analizi yapılarak, önceden varılmış anlaşmaların uygulanmasına yönelik orta vadeli bir “Yol Haritası”nın, değerlendirilmek üzere, bölge ülkeleri başkanlarına sunulması gerektiğini öneren Berdimuhammedov, ortak faaliyetlerin önceliklerini belirleyecek işbu yol haritasının bir an önce sonuçlandırılıp, hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Altyn asyr, 2021a).

Türkmenistan Cumhurbaşkanı, enerji, Orta Asya devletleri ekonomisinin en önemli bir bileşeni olduğunu vurgulayarak, bölge içi enerji talebinin karşılanması ve uluslararası transit koridorlarından dünya enerji pazarlarına erişilmesi konusunda güvenli ve sürdürülebilir bir enerji ortaklığı için bölgede uygun siyasi, hukuki ve ekonomik koşulların yaratılması yolunda önemle ilerlemeler kaydediliyor olduğunu belirtmiştir (Turkmenistan.ru, 2021). Bölge devletlerini enerji sektöründe de aktif iş birliğine çağıran Türkmen Lider, bölge içi ve çevresinde güçlü bir enerji altyapısının oluşturulması gerektiğini vurgulayarak, Türkmenistan’ın bölge ülkelerine ve toprakları üzerinden dış pazarlara, uygun koşullarla, doğalgaz tedarikini önemli ölçüde artırmaya hazır olduğunu bildirmiştir. Elektrik sektöründeki iş birliğine de değinen Berdimuhammedov, ülkesinin yüksek elektrik üretim kapasitesi, bölge elektrik arzını önemli ölçüde artırabileceğine, bu bölgenin ekonomik büyümesine ivme kazandıracağına ve Orta Asya’da bir enerji alanının oluşması için ön koşulların yaratılabileceğine inandığını belirterek, bu alanda sistematik ve uygulamalı iş birliğini önermiştir. Ardından ulaştırma konusunu ele alan Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bu alandaki iş birliğinin önemi, bölgede taşımacılık koşullarının yaratılması, mevcut hatların etkin işleyişi, yeni ulaşım ve transit koridorlarının oluşturulması, entegre bir ulaştırma sisteminin planlanması ve Hazar denizi limanlarının tüm bölge ülkelerince kullanılması gibi meseleleri değerlendirerek, Hazar ve Karadeniz üzerinden Orta Asya-Doğu Avrupa ve Orta Asya-Orta Doğu yönünde yeni ulaşım ve iletişim imkanlarını incelemek üzere, beş taraflı bir çalışma grubunun oluşturulmasını önermiştir. Sonra, bölgesel ticaret ve ekonomik ilişkileri değerlendiren Berdimuhammedov, kapsamlı bir ticaretin şekillenmesi için, uyumlu vergi ve harç, norm ve kurallar, tek tip transit tarifeleri, hem de gümrük ve göç prosedürlerinin basitleştirilmesi gibi meseleleri ele alarak, bu alandaki sorunların sistematik çözümü için beş taraflı bir çalışma organına ihtiyaç olduğunu belirtmesinin yanı sıra, ekonomik ve girişimci faaliyetleri teşvik etmek için bir “İş Konseyi” kurulmasının değerlendirilmesini de önermiştir.

Berdimuhammedov, bölgesel güvenlik ve istikrar konusunda Afganistan’daki belirsizlik ve çevre bölgelerdeki çatışmalara değinirken, bu konularda bölgenin sorumlu ve dengeli

siyasetinden bahsederek, Orta Asya'nın güçlü ve istikrarlı olması için barışın, iyi komşuluğun ve karşılıklı anlayışın güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Turkmenistan.ru, 2021). Yine o, COVID-19¹⁰ salgınına karşı mücadele konusunu detaylıca ele alarak, bu konuda bazı önemli tavsiye ve önerilerde bulunmuştur. Bölgedeki çevresel durumun iyileştirilmesine yönelik meselelerde bölgesel iş birliğinin önemi doğrultusunda söz yürüten Türkmen Lider, Aral Gölü'nün kurtarılması, arazi bozulması, çölleşme, buzulların korunması ve su kaynaklarının kullanımı gibi problemlere karşı mücadelelere yönelik yaşanan güzel gelişmeler ve alınan kararlardan bahsederek, bu konularda da gerekli tavsiye ve teklifleri ileri sürmüştür.

Liderler zirvesinde konuşan Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, önceki buluşmalar sonucunda bölge ülkelerinin yakınlaşma sürecinin istikrarlı, tutarlı ve geri dönülemez bir boyuta ulaştığını vurgularken, bu tür toplantıların bölgesel iş birliğinin güçlenmesinde kilit rol oynadığını belirtmiştir (Akorda.kz, 2021). Tokayev, geçen toplantılar neticesinde bölgede, ekonomik bağların güçlenmesi, ortak girişimlerin artması, sanayi, enerji ve tarım gibi pek çok alanda büyük projelerin hayata geçirilmesi, ticaret engellerinin kaldırılması, sınırlarda yeni kontrol noktaları, yeni uçuşlar ve yeni demiryolu güzergahların açılması gibi pek çok işlemlerin pratik olarak gerçekleşiyor olduğunu memnuniyetle dile getirirken, bu işlemlere dair birkaç istatistiksel verileri paylaşarak, bu konularda sistematik diyalog ve koordineli eylemlerin önemine dikkat çekmiştir. Ancak bu gelişmelerin bölgenin ekonomik kabiliyet ve ticaret potansiyeli ile örtüşmediğini belirten Tokayev, bu konuda Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın bir iş konseyi oluşturulması yönündeki önerisini desteklediğini beyan etmiştir. Bölgenin bu alandaki potansiyellerinin verimli kullanımı için Kazakistan Cumhurbaşkanı, ticaret yapılanmasının iyileştirilmesi, bölge içi ticaretin arttırılması ve birleşik bir ürün dağıtım ağının oluşturulması gibi çözümleri önererek, bu konuda Özbekistan ile bir çalışmanın devam ettiğini ve Kırgızistan'la da benzer çalışmaları başlatma olasılığının araştırılıyor olduğunu belirtmiştir. Hidroelektrik, sanayi, madencilik, tarım, ulaştırma ve iletişim gibi bölgenin önemli ekonomik sektörlerine yatırım çekmek için birlikte hareket etmeye çağırarak Kazak lider, Astana Uluslararası Finans Merkezi (AUFM), yatırımların yapılandırılması için büyük fırsatlar sunduğunu belirterek, bunun bir bölgesel yatırım merkezi olarak kullanılmasını tavsiye etmiştir. Bölgesel kalkınmada, ulusal ekonomilerin inovasyon-dijital platforma aktarılmasının çok önem arz ettiğini vurgulayan Kazakistan Cumhurbaşkanı, Orta Asya ve ülkelerinin rekabet gücünün arttırılması için yapay zeka, büyük veri analizi ve çevrimiçi ticaret alanlarında ortak projelerin uygulanmasını önermiştir.

¹⁰ Yeni Koronavirüs Hastalığı 2019 (Coronavirus Disease-19).

Kasım C. Tokayev, çevre bölgelerini bağlayan en kısa yolların bu coğrafyadan geçtiğini bildirirken, bölgede her yıl yük trafiği hacminin artması nedeniyle mevcut demiryolların iyileştirilmesi, yeni yolların inşa edilmesi ve limanların verimli kullanılması için, bölgesel ulaşım ve iletişimin güçlendirilmesinde ortak çıkara dayalı iş birliğine çağırarak, Orta Asya'nın muazzam ulaşım bağlantısının ortaklaşa artırılması ve transit koşullarının iyileştirilmesi, tüm bölge ülkeleri Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla'sının (GSYH) %15 büyümesini sağlayabileceğini belirtmiştir (Akorda.kz, 2021). Bölgede artmakta olan enerji ihtiyacı ve bunun ekonomideki rolüne değinen Kazakistan Lideri, yenilenebilir ve çevre dostu enerji türlerinin geliştirilmesi, bu sektörün sürdürülebilir olması, yeniliklerin sistematik uygulanması ve son teknolojilerle çalışabilecek personellerin yetiştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Sonra, bölgedeki su kaynaklarının sağlanması, biyolojik ekosistemlerin korunması, küresel ısınmanın sonuçları ve Aral Gölü gibi meseleleri ele alan Tokayev, sınır aşan nehirlerin ortak yönetimi için, tüm tarafların çıkarları ve yükümlülükleri dikkate alınarak, konsolide bir su politikasının geliştirilmesi, su dağıtım sistemlerinin dijitalleştirilmesi ve böylece su tasarrufunun sağlanması gibi önemli tavsiyelerde bulunmasının yanı sıra, bu konuda ilgili anlaşmalar çerçevesinde iş birliğinin sürdürülmesi, bakan yardımcıları düzeyinde özel bir çalışma grubu ve Orta Asya ülkelerarası su ve enerji konsorsiyumunun oluşturulması ve Uluslararası Aral Gölünü Kurtarma Fonu (UAGKF) yapısı ve yasal çerçevesinin iyileştirilmesi meselelerinde gerekli önerilerde bulunmuştur.

Kazakistan Cumhurbaşkanı, güvenlik, çatışmalar, ekonomik kriz, çevresel sorunlar, Afganistan ve küresel salgın gibi küresel ve bölgesel meselelere değinerek, etraftaki bunun gibi problemlere ve bu aşamada Orta Asya'nın sürdürülebilir kalkınmasının sağlanmasına yönelik bölge ülkelerinin birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır (Akorda.kz, 2021). Terörizm, dini aşırılık, uyuşturucu kaçakçılığı ve sınır aşan suçlar gibi sorunların, bölgenin sürdürülebilir kalkınmasına ciddi zorluklar yarattığını ve buna karşı bölgesel birliğin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulayan Tokayev, bu bağlamda "21. Yüzyılda Orta Asya Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması"nın imzalanmasının büyük önem taşıdığını beyan etmiştir (age; CIS, 2021). Bölge halklarının yine de yakınlaşmasında, kültürel ve insani etkileşimin rolünü değerlendiren Tokayev, bu konuda da, bölgenin tarihi ve kültürel mirasının araştırılması, eğitim alanında iş birliğinin artırılması, gençler arasındaki temasların geliştirilmesi, öğrenci değişiminin genişletilmesi ve ileri düzeyde bilgi edinme isteklerinin desteklenmesi gibi gerekli adımların atılması gerektiğinin altını çizmiştir.

Liderler buluşmasındaki yaptığı konuşmasında Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, kültürel ve insani bağların geliştirilmesinin önemine değinerek, bu bağların daha da geliştirilmesinde bölgenin ortak kültürü, dili ve tarihi kolaylaştırıcı bir etken olduğunu belirtmiştir (Kabar, 2021). Orta Asya'nın büyük ölçüde enerji kaynaklarına sahip olduğunu ve çevre dostu enerji üretim potansiyelinin de çok yüksek olduğunu kaydeden Kırgızistan Cumhurbaşkanı, bölgenin sürdürülebilir kalkınmasındaki temel unsurun su ve enerji kaynaklarının entegre ve verimli kullanılması olduğunu belirterek, bu konuda ülkesinin, çevre dostu bir enerji kaynağı olan hidroelektrik santrallerinin inşasını ve yenilenebilir enerji kaynaklarının aktif olarak geliştirilmesini planladığını bildirmiştir. Ayrıca Caparov, ülkesinin, bölge ülkeleri arasında akaryakıt ve enerji alanında da iş birliğinin güçlendirilmesinin ve doğalgaz, elektrik ve sıvılaştırılmış gaz tedariki konusunda yararlı anlaşmalara varılmasının gerekli olduğunun altını çizmiştir (President.kg, 2021a). Bölgesel demiryollarının inşasına yönelik projeler ve bölge üzerinden geçen önemli ulaşım koridorları hakkında önemli bilgiler veren Kırgız lider, dünya okyanuslarına erişimi olmayan Orta Asya ülkelerini deniz limanlarına ulaşma imkanını sağlayacak mevcut ulaşım koridorlar verimliliğinin artırılması ve yenilerini oluşturmaya yönelik ortak çalışmaların güçlendirilmesi gerektiğini kaydederek, bu bağlamda, uluslararası kara ve demiryollarının genişletilmesi, lojistik merkezleri ve ulaşım terminallerinin oluşturulması, kara yolu taşımacılığının geliştirilmesi ve ulaşım maliyetlerinin azaltılması ile bölgeden geçen ulaşım koridorlarının rekabet gücünün artırılabilceğini söylemiştir (President.kg, 2021a). Ayrıca, bölge ülkelerini uluslararası taşımacılık için uygun koşullar yaratmaya, ülkeler arası kargo akışında gecikmeleri önlemeye ve ülkeler arası sınır geçiş ve transit prosedürlerini kolaylaştırmaya çağırmıştır.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı, bölgesel ekonomi ve ticaret meselelerini detaylıca ele alırken, bu alanda bölge ülkelerinin daha entegre olması, bir bütün olarak uyumlu hareket etmesi, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik ulusal stratejilerinin birbiriyle uyumlu hale getirilmesi ve tüm ülke yeteneklerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulayarak, bölgede ticari iş birliğini yoğunlaştırmak amacıyla beş taraflı hükümetlerarası bir komisyonun oluşturulması konusunun değerlendirilmesini önermiştir (Kabar, 2021; President.kg, 2021a). Son olarak Sadır Caparov, COVID-19 salgınına karşı mücadele ve aşılama konularında bölge ülkeleri arasındaki etkileşimi geliştirmeye yönelik bir dizi öneri ve tavsiyelerde bulunarak, konuşması sonunda, Kırgız tarafının bir sonraki İstişare Buluşmasının 2022 yılında Kırgızistan'da düzenlenmesine hazır olduğunu bildirmiştir (President.kg, 2021b).

Zirvedeki konuşmasında Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, bölgede yeni bir siyasi atmosferin oluşmasında Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının kritik rol oynadığını vurgulamış, bu tür düzenli buluşmaların, bölgenin eşsiz potansiyellerini tam anlamıyla hayata geçirmesine vesile olduğunu beyan etmiştir (President.uz, 2021). Toplantıda ortaya atılan diğer görüş ve önerilerin güncel ve istekli olduğunu belirten Mirziyoyev, ülkesinin bölgesel iş birliği vizyonunu ve önerilerini altı ana başlık altında özetlemiştir. İlk olarak, bölge içi ticaretin artırılması ve mevcut engellerin kaldırılması amacıyla yeni bir iş birliği modelinin oluşturulması gerektiğini vurgulayarak, bu bağlamda endüstriyel işbirliklerinin, inovasyonun ve dijital teknolojilerin geliştirilmesiyle katma değer zincirlerinin yaratılmasını önermiştir. Ayrıca, girişimcilerle bölge ülkeleri arasında iş temaslarının teşvik edilmesi ve düzenli olarak yatırım ve sanayi fuarlarının düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. İkinci olarak, Orta Asya'nın ulaşım ve transit potansiyelinin etkin kullanılması ve bölgenin Avrasya kıtasında önemli bir geçiş merkezi haline getirilmesi gerektiğine dikkat çekmiş; bu doğrultuda, Hazar Denizi limanları ve Trans-Afgan koridoru gibi stratejik ulaşım altyapılarının geliştirilmesini önermiştir. Üçüncü olarak, "yeşil" enerji ve enerji tasarruflu teknolojilerin tanıtılmasına yönelik iş birliğinin genişletilmesi ve Orta Asya Ülkeleri Elektrik Enerjisi Koordinasyon Konseyi'nin görev ve yetkilerinin artırılması gerektiğini ifade etmiştir. Dördüncü olarak, bölge ülkeleri arasında tarım alanında iş birliğinin genişletilmesi, gıda güvenliğinin izlenmesi ve gıda üretiminin artırılması gerektiğini dile getirmiştir. Beşinci olarak, salgınlarla mücadelede test sonuçları ve aşı sertifikalarının tanınmasına yönelik birleşik bir bilgi sisteminin kurulmasını ve sağlık alanında iş birliğinin güçlendirilmesini önermiştir. Son olarak, Aral Gölü felaketinin sonuçlarının hafifletilmesi ve iklim değişikliğine karşı bölgesel bir "Yeşil Gündem" programının geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Özbekistan Cumhurbaşkanı, Afganistan meselesini ele alırken, bölge güvenliği ve kalkınması Afganistan'daki siyasi çözüme bağlı olduğunu belirterek, bu ülkede ateşkes ve uzlaşmanın sağlanması ve tahrip olan ekonomisinin yeniden canlandırılması için, ulaşım, iletişim ve enerji projelerinin uygulanması ve insani yardımların sağlanmasına devam edilmesinin bölge ülkelerinin öncelikli hedefi olması gerektiğini kaydetmiştir (President.uz, 2021). Yine, bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturan gençlerin bölge ülkelerinin kalkınmasına yönelik oynadığı önemli rolüne dikkat çeken Mirziyoyev, geleceğin nesli gençlerin vatansever, hem de milli ve evrensel değerlere saygı duyma ruhuyla yetiştirilmesi gerektiğini vurgulayarak, Orta Asya Gençlik Forumu'nun gelecek yıl Özbekistan'da düzenlenmesini önermiştir. Kültürel ve insani bağların geliştirilmesi meselesine değinen Özbek Lider, bölgenin kültürel mirasına ilgili

festivaller, kültür ve sinema günlerinin düzenlenmesi ve bu hakta kitapların yayınlanmasının arttığını bildirmesinin yanı sıra, bu konuda turizmin de bir diğer önemli faktör olduğunu belirterek, artık “Tek tür - tüm bölge” ortak programının pratik uygulamasına geçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Son olarak, bölgesel iş birliği sürecinin temel yönlerine ilgili söz yürüten Mirziyoyev, bu sürecin sürdürülebilir ve geri dönülemez bir nitelik kazanması için, kamu diplomasisi kaynaklarından daha fazla yararlanma, hem de parlamentolarla medyayı bu sürece dahil etmenin faydalarından bahsederek, bu bağlamda, Taşkent’te bir Bölgesel Parlamento Formu’nun düzenlenmesini önermiştir.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, buluşmada yaptığı konuşmada, bölge ülkelerinin siyasi, ticari, ekonomik, kültürel, insani ve diğer alanlarda istikrarlı ve olumlu bir etkileşim dinamiği inşa ettiğini belirtmiş ve bu bağların güçlendirilmesi için ortak çabaların sarf edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Novosti Tadjikistana, 2021). Özellikle Rahman, turizm, gıda, ulaşım, enerji, ticaret, üretim, ekonomi, inovasyon ve yüksek teknoloji alanlarında yakın iş birliğine hazır olduklarını belirterek, altı ana başlık altında toplanan önerilerini liderlerle paylaşmıştır. İlk olarak, sanayi ve enerji dahil olmak üzere ticari ve ekonomik bağların genişletilmesi ve bölge çapında bir pazarın oluşturulması gerekliliğini vurgulamıştır. İkinci olarak, bölge ülkeleri arasında ulaştırma ve iletişim sektöründe daha aktif iş birliğinin geliştirilmesini ve salgına karşı korunma şartlarına uygun olarak hava ve demiryolu iletişiminin yeniden başlatılmasını önermiştir. Üçüncü olarak, bölgedeki toprak ve su kaynaklarının akılcı kullanılması ve modern teknolojilerin uygulanmasıyla tarımsal sanayi sektörünün geliştirilmesi için bir “Tarım Bakanları Konseyi” oluşturulmasını tavsiye etmiştir. Dördüncü olarak, kültürel ve insani bağların güçlendirilmesi, turizmde ortak projelerin hayata geçirilmesi ve eğitim ve araştırma kurumları arasındaki iş birliğinin artırılması gerektiğini belirtmiştir. Beşinci olarak, sağlık sektöründe iş birliğinin güçlendirilmesi, tehlikeli bulaşıcı hastalıklara karşı bilgi alışverişinin sağlanması ve tedavi yöntemlerinin paylaşılması üzerinde durmuştur. Son olarak ise, bölgesel güvenlik tehditlerine karşı ortak mücadelede iş birliğinin güçlendirilmesi, özellikle terörizm, aşırıçılık, radikalizm ve sınır ötesi organize suçlarla mücadele ve Afganistan’ın barışçıl bir devlete dönüşmesi için birlikte hareket edilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Tacikistan Cumhurbaşkanı, iklim değişikliği sonuçlarına, özellikle, buzulların hızla erimesine dikkat çekerken, ülkesinin, 2025 yılını “Uluslararası Buzulların Korunması Yılı” olarak ilan edeceğini bildirerek, özel bir “Uluslararası Buzulların Korunması Fonu”nun oluşturulması teklifinde bulunmuştur (Novosti Tadjikistana, 2021). Yine o, UAGKF’nun faaliyetleri bölge açısından büyük önem taşıdığını belirterek, bu konuda da bölge ülkelerinin yakın etkileşimini

beklediğini ifade etmiştir. Sonra bu zirvede, İstişare Buluşmaları “Tek Sembolü”nün onaylanmasını bölge ülkelerinin önemli bir başarısı olarak kaydeden İmamali Rahman, bir sonraki buluşmanın 2022 yılında Tacikistan’da düzenlenmesine hazır olduğunu belirterek, ülkesinin her zaman, geniş bölgesel iş birliğinin güçlü bir destekçisi olduğunu ve olmaya devam edeceğini vurgulamıştır.

Şekil 3.5. Liderler İstişare Buluşmalarının Yeni Logosu

Bu logo eski logonun yerine kullanılması için yeniden tasarlanarak Üçüncü Liderler Buluşması sırasında onaylanmıştır. *Kaynak: Mfa.tj, 2023.

Toplantının ardından yapılan müzakerelerin sonuçlarına dair bölge liderleri, bu tür düzenli İstişare Buluşmalarının güncel konuların tartışılmasına ve önerilerde bulunulmasına imkan sağladığını bir kez daha teyit ederek, 28 maddeden oluşan bir Ortak Bildiri’ni imzalamışlardır (Altyn asyr, 2021b).

Üçüncü liderler buluşması, başlangıçta 2020 yılında Kırgızistan’da düzenlenmesi planlanmışken, COVID-19 salgını ve Kırgızistan’daki bazı siyasi meseleler nedeniyle süresiz bir zamana kadar ertelenmişti (TRT Avaz, 2021; Umarova & Tolipov, 2021). Ancak, bu buluşmanın 2021’de Türkmenistan’da yapılmasına karar verildiği ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, bölgesel entegrasyon açısından kritik öneme sahip iki temel noktayı ön plana çıkarmaktadır: siyasi kararlılık ve siyasi samimiyet. Dünyaya yayılan koronavirüs krizi ve bunun yol açtığı zorluklara rağmen, bölge liderleri bu tür buluşma girişimlerini yeni başlatmalarına rağmen

yılmadan, kararlılıkla siyasi iradelerini ortaya koyarak Üçüncü Liderler Buluşmasını başarıyla gerçekleştirmiştir. Ayrıca, tarafsızlık ilkesine dayalı dış politika izleyen Türkmenistan'ın bu tür bölgesel bütünleşme girişimlerinde giderek daha aktif bir rol üstlenmesi ve üçüncü buluşmanın bu ülkede düzenlenmesi, bölge ülkeleri arasındaki siyasi samimiyetin de güçlendiğini ortaya koymaktadır.

Önce geçen buluşmanın sonuçlarını kısaca ele alacak olursak, o buluşmanın Ortak Bildirisinde, Orta Asya liderleri Afganistan, ekonomi, ticaret, enerji, ulaştırma, transit, çevre, güvenlik, kültür, eğitim ve turizm gibi konularda bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi ve derinleştirilmesi konusunda mutabakata varmışlardı (UzDaily, 2019). Bunların yanı sıra, liderler, Orta Asya devlet başkanları arasında düzenli istişare buluşmaları düzenlenmesi, bu bağlamda, düzenli dışişleri bakanları ve uzmanlar düzeyinde toplantıların yapılmasını da içeren, Orta Asya Devlet Başkanları İstişare Toplantılarının düzenlenmesine ilişkin “Usul Kuralları”nın kabul edilmesi ve bir sonraki İstişare Buluşmasının 2020 yılında Kırgız Cumhuriyeti’nde düzenlenmesi konusunda da anlaşmışlardı. Özbekistan’da düzenlenen liderler zirvesinden sonra üçüncü toplantıya kadar, bölge ülkeleri bu istişare buluşmaları çerçevesi dışında, çoğunlukla ikili görüşmelerde bulunarak konuları bu şekilde ele almıştır. Çünkü kısa bir zaman dilimi içerisinde ciddi değişiklikler ve gelişmeler yaşanmasına rağmen, bir yandan liderlerin istişare buluşmaları tam anlamıyla sistematik bir şekilde kurumsallaşamamıştır. Öte yandan, ortaya çıkan pandemi, yapılan planların gecikmesine ve bazılarının iptal olmasına sebep olmuştur. Yine de, bölgesel iş birliğine yönelik hazırlıkların yapıldığı ve sırasıyla gerekli adımların atılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu ikili görüşmeler sırasında öne çıkan konular ise sınır anlaşmaları, salgına karşı önlemler ve Afganistan meseleleri olarak sıralanabilir.

İstişare buluşmaları çerçevesinde olmasa da, bölge ülkeleri 5+ tipi Orta Asya ve AB, ABD, Çin, Japonya, Kore, Rusya gibi başkanlık ve bakanlıklar düzeyinde birçok buluşmayı gerçekleştirmiştir. Ayrıca, bölge ülkeleri başka dış aktörlerle ve bazen de kendi aralarında Afganistan’daki durum ve sorunların çözümü, iklim değişikliği sonuçları, su problemleri ve Aral Gölü meselesine yönelik toplantılar düzenlemiştir. Bunların yanı sıra, bir sonraki istişare buluşmasının düzenlenmesine yönelik olarak, bölge ülkelerinin ilgili kadro ve uzmanları düzeyinde birkaç sanal toplantı da yapılmıştır (Mfa.uz, 2020a; Mfa.uz, 2020b). Bir başka önemli gelişme ise, 2020 yılının sonuna doğru Kırgızistan’da yaşanan siyasi düzensizliklere ilişkin dört Orta Asya ülkesinin birlikte endişelerini ifade eden ve bölgenin ortak geleceği için dostluk, kardeşlik, huzur ve barışa çağıran bir ortak açıklamada bulunmuş olmasıdır (Akorda.kz, 2020). Son olarak, üçüncü buluşmanın yapılmasına az kala, 15 Temmuz 2021’de

Taşkent’te bölge ülkelerinin dışişleri bakanları bir araya gelerek Türkmenistan’da düzenlenecek olan buluşmaya yönelik hazırlık konularını ele almış ve ‘Uluslararası Orta Asya Enstitüsü’nün açılışını gerçekleştirmiştir (Mfa.tj, 2021; Mfa.uz, 2021).

İkinci buluşmanın sonunda Ortak Bildiride ele alınan konuların birçoğu, ikili, üçlü veya toplu olarak takip edilmeye çalışılmışsa da, kısa bir zaman dilimi içerisinde tamamının planlandığı gibi hayata geçirilmesi her zaman pek mümkün olamamaktadır. Özellikle bu dönemde salgının ortaya çıkması, ekstra zorluk ve tehditleri de beraberinde getirmiştir. Bunca zorluk ve engellere rağmen, bölge liderleri kararlı bir şekilde başladıkları işi devam ettirmeye çalışmıştır. Önemli olan, liderlerin bu girişimi yavaşça sistematik bir düzene oturtmasıyla, bölgesel birliğin kurumsallaşması yönünde daha da ilerleyerek gerekli başarıya ulaşmasıdır. Aslında bölge liderleri, etrafta yaşanmakta olan kriz ve zorlukların, bir yandan birlik ve beraberlik konusunda bazı önemli fırsatlar doğuracağını da farkındadırlar. Bu yüzden liderler mümkün kadar ortadaki şüphe ve güvensizlikleri samimiyet ve dostluğa çevirerek tüm konularda dayanışma içerisinde olmaya çalışmasıyla her geçen gün bölgesel durumun az olsa da bir öncesine göre iyileşmekte olduğuna şahit olmaktadır.

Gerçekleştirilen Üçüncü Buluşmaya gelecek olursak, önceki buluşmalarla kıyaslandığında, konuların kapsamı ve yaklaşımların ciddiyetinin belirgin oranda arttığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, liderlerin gündeminde küresel salgından dolayı sağlık sorunları, bulaşıcı hastalıklar, ilaç sektörü, aşılama gibi yeni konular da yer almıştır. Buluşmada beş Orta Asya liderinin dile getirdiği meselelerin neredeyse aynı ve çok benzer konulardan ibaret olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, bazı konuların bazı Orta Asya ülkeleri için daha fazla öneme sahip olduğunu görebiliriz. Örneğin, Kırgızistan ve Tacikistan için su, enerji, sınır ve güvenlik meseleleri ön planda gelirken, Türkmenistan için enerji kaynakları, ulaşım, iletişim ve taşımacılık gibi konular öncelikli olmaktadır. Aynı şekilde, Kazakistan ve Özbekistan için de kendi durum ve kabiliyetlerine göre ekonomi, güvenlik, çevre ve su kaynakları gibi meseleler ön plana çıkmaktadır. Bunların içinde bölge ülkelerinin en ortak meselesi ise bölgesel güvenlik ve Afganistan konuları olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Buluşma sonunda imzalanan Ortak Bildiride, bölge liderlerinin kültürel ve insani yardım konusunda birleşik bir platform olarak “Orta Asya - tek geçmiş, ortak gelecek” adlı Orta Asya Kültürel Diyalog Forumu’nun oluşturulması, 2022-2024 yıllarında bölgesel iş birliğinin geliştirilmesine yönelik taslak “Yol Haritası” üzerinde anlaşmaya varılması yönündeki çalışmaların tamamlanması, bir sonraki buluşmaya kadar “21. Yüzyılda Orta Asya’nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması”nın imzalanmaya hazırlanması,

liderler zirvesinde “Tek Sembol”ün kullanılmasına karar verilmesi, “Orta Asya Devlet Başkanları Onur Nişanı”nın oluşturulması ve Dördüncü Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmasının tarihi ve yeri konusunda tekliflerin hazırlanması ve zirve için bir gündem oluşturulması gibi gelecekte atılması gereken önemli adımlar konusunda mutabakata vardıkları görülmektedir (Altyn asyr, 2021b). Ayrıca, bu buluşmanın gerçekleştirildiği sıralarda Türkmenistan’da, Orta Asya Ülkeleri Kadınlar Diyalog Forumu, Orta Asya Ülkeleri Ekonomik Forumu, Orta Asya Ülkeleri Uluslararası Ulusal Ürünler Sergisi, Orta Asya Ülkeleri Uluslararası Mutfak Festivali ve Orta Asya Ülkeleri Kültür ve Sanat Ustalarının Gala Konseri gibi birçok bölgesel etkinlik ve etkileşim girişimleri de düzenlenmiştir (CIS, 2021; Altyn asyr, 2021b). İstişare buluşmaları çerçevesinde hayata geçirilen ve gerçekleştirilmesi planlanan bu tür girişimleri, liderlerin bölgesel bütünleşme konusunda ne kadar samimi ve ciddi olduklarının bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Sonuç olarak, Üçüncü Buluşmanın gerçekleştirilmesiyle bölge ülkeleri, bütünleşmeye yönelik sıradaki adımı atarak ortak hedefe doğru bir adım daha yaklaşmış oldular. Buluşmaların sayısı arttıkça, bölgesel konular üzerinde müzakere ve diyalogların yapılması sonucu, hedefe giden yol daha da aydınlanmakta ve ilgili girişimlerin gittikçe sistematik bir düzene oturmaya başladığı görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, bu bütünleşme girişimlerinin siyasi, ekonomik ve sosyal olmak üzere üç ayrı boyuttan oluştuğu varsayılırsa, tüm bölgesel entegrasyon süreçlerinde olduğu gibi, burada da liderlerin girişimlerinin en önemli ayaklarından biri olan siyasi boyut altındaki bölgesel güvenlik, barış, huzur ve istikrar meseleleri öne çıkmaktadır. Çünkü güvenlik ve istikrarın olmadığı yerde başka gelişmelerden bahsetmek mümkün değildir. Ancak, siyasi boyutu güçlendirmek için önce ekonomik boyuttaki ilişkilerin geliştirilmesi ve derinleştirilmesi, hem kolay hem de diğer boyutların birbirine bağlanması bakımından oldukça faydalıdır. Bu girişimin üçüncü ayağı olan sosyal boyut ise ortak kültür ve tek bölgesel kimlik oluşturma açısından en nihai hedefler arasında yer almaktadır.

3.4. Dördüncü Buluşma ve Değerlendirme

Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının dördüncü zirvesi, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın ardından, 21 Temmuz 2022 yılında Kırgızistan’ın Çolpan-Ata şehrinde gerçekleştirilmiştir (UzReport, 2022). Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sadır Caparov başkanlığında düzenlenen bu zirveye Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhammedov katılmıştır. Zirvede liderler,

önceki buluşmada ortaya atılan görüş ve önerilere yönelik müzakereler, varılan mutabakatlar ve alınan kararların sonuçlarını değerlendirerek, devam eden bölgesel iş birliği konuları ve atılması gereken yeni adımlar doğrultusunda görüş alışverişinde bulunmuşlardır.

Şekil 3.6. Kırgız Cumhuriyetinin Siyasi Haritası

*Kaynak: Paintmaps, b.t./d.

Toplantı açılışını yapan Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, genel olarak, ilgili bölgesel ve küresel meseleler çerçevesinde güvenlik, ekonomi, su, enerji, inovasyon, ulaştırma, turizm ve kültür gibi konuları ele almıştır (President.kg, 2022). Bölgesel bütünlük ve güvenliğin korunması, kalkınma ve refahın sağlanması için bölgenin yeterli fırsat ve kaynaklara sahip olduğunu belirten Caparov, ülkesinin, siyasi, ticari, ekonomik, kültürel, insani ve bazı küresel meselelerde bölgesel iş birliğini amaçlayan bu buluşma formatına desteğinin tam olduğunu vurgulamıştır. Uluslararası durum ve küresel krizlere değinen Kırgız lider, bu bağlamda Afganistan'daki belirsizlik ve Taliban'ın iktidara gelmesi gibi konularda duyduğu endişeyi ifade ederek, bu meselede de bölgesel bir ortak davranış ve tutumun önemli olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca, bölgede sosyoekonomik, etnik gruplar arası, dini ve diğer güvenlik krizlerinin önlenmesi için birlikte hareket etmeye çağıran Caparov, bölge ülkeleri arasındaki tartışmalı sınırların belirlenmesi, özellikle Fergana Vadisi'ndeki anlaşmazlıkların giderilmesi için karşılıklı yarar sağlayan müzakerelerin tamamlanmasına yönelik siyasi iradenin ortaya konulması gerektiğini vurgulamıştır.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı, koronavirüs salgınından etkilenen bölgesel ekonominin iyileştirilmesi, gıda ve enerji güvenliğinin sağlanması ve sosyal istikrarın korunması için koordineli çalışmalara ihtiyaç olduğunu belirterek, bölgede gıda güvenliği ve tarımsal kalkınmayı artıracak her alanda iş birliğinin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (President.kg, 2022). İklim değişikliği nedeniyle azalan su rezervlerinin korunması, yönetimi

ve kullanımına ilişkin mevcut mekanizmaların yetersizliğine dikkat çeken Caparov, bu konuda ilgili sorunların çözülmesi için gerekli önerilerde bulunarak, bölgesel enerji yeterliliği ve güvenliğini artırmak için hidroelektrik inşası konusunda iş birliğinin genişletilmesi ve Orta Asya Birleşik Enerji Sistemi güvenliğinin güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ardından Kırgız devlet başkanı, serbest ticaret ve yatırım, ulaşım ve transit altyapılarının geliştirilmesi ve dijitalleştirilmesi, sınırlarda makul olmayan engellerin tamamen kaldırılması ve bu konularda entegrasyon düzeyinin artırılmasının elzem olduğunu dile getirerek, bu bağlamda Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolu inşasının önemli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Kırgız lider, ortak turizm sahasının geliştirilmesi, bölgenin manevi-kültürel bağlarının güçlendirilmesi ve gençlerin gelişimine yönelik yatırımların yapılması için gerekli adımların atılması gerektiğini belirterek, bölgede ortak bir televizyon kanalının oluşturulmasını önermiştir.

Toplantıda konuşan Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, 2018'den beri gerçekleştirilen buluşmalar sonucunda bölgesel iş birliğinin her alanda istikrarlı bir şekilde güçlenmekte olduğunu ifade etmiştir (Akorda.kz, 2022). Salgının getirdiği zorluklara rağmen bölgesel ticaret ve ekonomik iş birliğinin giderek arttığını belirten Tokayev, konuşmasında tarihten gelen kültürel ve insani bağların bölgesel iş birliği ve dayanışmadaki rolüne değinerek, zirve sonunda imzalanacak olan “Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması”nın tarihi önem taşıdığını vurgulamıştır. Sonra Kazak lider, bölgesel temel sorunlara yönelik çözüm yollarını detaylandırarak çeşitli önerilerde bulunmuştur. İlk olarak, bölgesel güvenlik ve diplomasi alanında iş birliğinin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulayan Tokayev, bölgesel tehditlere karşı ortak kararların alınabilmesi için Güvenlik Konseyi Sekreterlerinin düzenli istişareler yapmasını ve bölge ülkeleri dışişleri bakanlarının en az altı ayda bir düzenli olarak buluşmalarını önermiştir. İkinci olarak, bölgedeki tartışmalı sınırların yasal tesciline yönelik, deneyimli hukukçular, haritacılar, sınır muhafızları ve diğer ilgili uzmanların katılımıyla bir platformun oluşturulmasının önemini dile getirmiştir. Üçüncü olarak, bölgesel ticaret ve ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla yapısal ve altyapısal kısıtlamaların ortadan kaldırılması gerektiğini belirten Kazak başkan, bölgesel birleşik emtia dağıtım sistemlerinin daha da geliştirilmesi için sınır ötesi ticaret ve ekonomik merkezler ağının kurulmasını ve yatırım çekmeye yönelik tedbirlerin alınmasını önermiştir. Dördüncü olarak, bölgenin ulaşım bağlantılarının artırılması ve transit koşullarının sürekli iyileştirilmesi gerektiğine dikkat çeken Kazakistan Cumhurbaşkanı, bu bağlamda bölge ülkelerince tarife politikalarının optimize edilmesi ve transit taşımacılığa ilişkin idari prosedürlerin basitleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Son olarak, iklim değişikliği nedeniyle azalan su ve enerji kaynaklarına artan taleplerin

karşılanması ve Aral Gölü çevresindeki problemlere karşı kararlı önlemler alınması gerektiğini belirten Tokayev, çevrenin korunması ve iklim değişikliği konusunda koordineli çalışmalar yapmak amacıyla bölgesel bir “proje ofisi”nin oluşturulmasını ve UAGKF çerçevesinde bölgesel etkileşimin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ardından Kazakistan Cumhurbaşkanı, bölgesel iş birliği ve halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarının pekiştirilmesinde ortak tarih ve kültürün önemli rolüne değinerek, bu bağlamda bölgesel bir TV kanalı veya çevrimiçi bir haber sitesinin oluşturulması ve bölgeyi tek bir kültürel alan olarak konumlandırmak için her yıl Orta Asya’nın kültür başkentinin seçilmesi gibi önerilerde bulunmuştur (Akorda.kz, 2022). Son olarak, bilim ve eğitim alanındaki gelişmeleri detaylıca ele alarak bu konularda gerekli tavsiye ve önerilerini sunmuştur.

Zirvede konuşan Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, düzenlenmekte olan buluşmaların bölgede dostluk, iyi komşuluk ve yapıcı iş birliği bağlarını güçlendirdiğini belirterek, bu zamana kadar başarılı önemli çalışmaları dile getirmiştir (President.uz, 2022). Orta Asya’yı da etkileyen uluslararası siyasi, ekonomik ve sosyal krizlere değinen Mirziyoyev, bu tür krizlere karşı bölgesel anlamda alınacak tedbirler hakkında konuşmuş ve istişare buluşmaları yoluyla çok taraflı iş birliği koordinasyonunun ve etkinliğinin artırılması gerektiğini vurgulamıştır.

Ardından Özbekistan Cumhurbaşkanı, çok taraflı ilişkilerin güçlendirilmesi ve pratik bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi amacıyla altı temel yönde önerilerde bulunmuştur (President.uz, 2022). Ekonomik yönde, karşılıklı ticaretin teşvik edilmesi, sanayi projelerinin desteklenmesi, ticaret bölgelerinin kolaylaştırılması ve bölgenin yatırım çekiciliğinin artırılması gerektiğini vurgulamıştır. Ekolojik açıdan, ekonominin karbondioksitten arındırılması, alternatif enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve su kaynaklarının verimli kullanılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Medeni yöne ilgili, kültür, eğitim, spor ve turizm alanlarında iş birliğinin güçlendirilmesi ve Orta Asya Kültür, Sanat ve Film Festivallerinin düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Turistik açıdan, bölge içi turizmin teşvik edilmesi ve turizm akışlarının artırılmasına yönelik bir uzman grubunun oluşturulmasını önermiştir. Gençlik yönünde, Orta Asya gençlerinin yenilikçi girişimlerinin desteklenmesi ve gençlik politikasına dair çok taraflı bir anlaşmanın hazırlanması gerektiğini ifade etmiştir. Son olarak Özbek lider, güvenlik yönünde, terörizm, aşırıçılık ve organize suçlarla mücadelede iş birliğinin güçlendirilmesi ve Afganistan'da barış sürecinin desteklenmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, bu zirvenin düzenli olarak gerçekleştirilmesinin çok önemli olduğunu belirterek, tarihi dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerine dayalı bölgesel iş

birliğinin daha ileri seviyeye çıkarılmasının önemini vurgulamıştır (President.tj, 2022). Bölgesel güvenlik meselelerini kapsamlı bir şekilde ele alan Rahman, terörizm, aşırılık, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, siber suçlar ve diğer sınır ötesi organize suların artan tehditlerine dikkat çekerek, dini radikalizm, uluslararası terörizm ve aşırılık ideolojilerinin bölgeye yerleşme eğilimlerinin güvenlik için ciddi tehdit oluşturduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Afganistan'daki güncel süreçler ve bunların bölge üzerindeki olumsuz etkilerine değinen Tacik lider, bölgesel güvenliğe dair zorluk ve tehditlere karşı ortak mücadele mekanizmalarını oluşturmak amacıyla, özel hizmetler aracılığıyla bölgesel koordinasyonun güçlendirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

İmamali Rahman, bölgenin sosyoekonomik kalkınmasına yönelik ortak faaliyetler hakkında söz yürütürken, ticaretin genişletilmesi, yakın iş birliği ilişkilerinin güçlendirilmesi, bölge ulaşım ve transit kapasitelerinin geliştirilmesi ve ulaşım koridorlarının iyileştirilmesi için uygun koşulların yaratılması gerektiğini vurgulamıştır (President.tj, 2022). Ardından, bölgesel kültür ve insani yardım meselelerine değinen Tacikistan Cumhurbaşkanı, bu konuda, ortak bir kültürel ve insani alanın geliştirilmesi, uygulamalı disiplinlerin genişletilmesi, kltrlr arası diyalogun daha da derinleştirilmesi ve bölge halklarının kültürel ve doğal mirasının dünyada ortak tanıtımına yönelik, bölge ülkelerinin bilimsel araştırma kurumları arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Son olarak İmamali Rahman, bir sonraki İştişare Buluşmasının 14-15 Eylül 2023 tarihleri arasında UAGKF kurucu başkanları Konseyi'nin bir sonraki toplantısıyla aynı zamanda Tacikistan'da gerçekleştirilmesini önermiştir (Sadoi Dushanbe, 2022).

Liderler zirvesinde konuşan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhammedov, son yıllarda küresel ve bölgesel çapta zorluk ve tehditlerin arttığını belirterek, bölgede siyasi istikrarsızlaştırma girişimleri, aşırılık, radikalizm, terör, uyuşturucu kaçakçılığı ve yasa dışı eylem unsurlarının bölgeye sızma teşebbüsleri, çevredeki çatışmaların bölge üzerindeki olası olumsuz etkileri ve bölgeye tarihi ulusal gelenek ve değerlere aykırı tutum ve fikirlerin aşılanması gibi bölgesel ana tehditleri sıralamıştır (Altyn asyr, 2022). Sonra, Afganistan'daki istikrarsızlık konusuna değinen Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bu ülkede barışın tesis edilmesi için gerekli ortak adımların atılmasının elzem olduğunu belirtmiştir. Yene Türkmen lider, yukarıda belirtilen bölgesel güvenlik sorunlarına karşı ortak etkili önlemlerin alınması ve bölgenin istikrarlı ve mreffe kalmasının sağlanması için birlikte hareket edilmesi gerektiğini vurgulayarak, bu konuda hayata geçirilmesi gereken bir dizi projeyi önermiştir.

Bölgesel ekonomik kalkınma meselesini değerlendiren Serdar Berdimuhammedov, bölgedeki ticaret, ekonomik ve yatırım iş birliğinin stratejik bir yönelim kazanması ve Orta Asya'nın bir jeoekonomik bölge haline gelmesi gerektiğinin altını çizmiştir (Altyn asyr, 2022). Ardından, bölgesel taşımacılık ve lojistiğin stratejik önemine dikkat çeken Türkmen lider, Orta Asya üzerinden Çin ve Avrupa'ya kadar bölge içi ve dışarısında kargo taşıma akışlarının artma olasılığını görüşmek üzere, bölge ülkeleri ulaştırma başkanları tarafından bir toplantı yapılmasını önermiştir. Bu toplantıda, büyük İpek Yolu'nun yeniden canlandırılmasının tartışılabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, enerji ve üretim meselelerine değinen Berdimuhammedov, bölgenin bu konudaki kabiliyet ve kapasitesi ve bölge ülkelerinin bu alandaki derin iş birliği imkanlarını detaylıca ele alarak, bir önceki zirvede dile getirilen Orta Asya Ticari İşbirliği Konseyi'nin oluşturulması fikrinin değerlendirilmesi gerektiğini önermiştir.

Sonra Türkmenistan Cumhurbaşkanı, kültürel ve insani yardım alanlarındaki bölgesel iş birliğinden bahsederek, bu konuda bölgede tek bir kültürel alanın yaratılması, bölge halklarının zengin manevi ve tarihi mirası ile edebiyat, sanat ve sinema alanındaki modern başarılarının yaygınlaştırılması ve yaratıcı aydınlar arasında gelişmiş temasların teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Altyn asyr, 2022). Ayrıca Berdimuhammedov, bir Orta Asya Kültürel Diyalog Forumu programı oluşturularak düzenli hale getirilmesini, bu alandaki başarıları ödüllendirmek amacıyla bir Orta Asya Ülkeleri Başkanları Ödülü'nün oluşturulmasını ve bölge tarihi mirasının korunması için UNESCO¹¹ ile ortak çalışmaların yoğunlaştırılmasını öne süren bir dizi tekliflerde bulunmuştur.

Toplantının ardından "21. Yüzyılda Orta Asya'nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması," Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhurbaşkanları tarafından imzalanmıştır (CIS, 2022). Bu anlaşmayı, Tacikistan ve Türkmenistan Cumhurbaşkanları ise ülkelerindeki iç prosedürlerin tamamlanmasının ardından imzalayacaklarını bildirmiştir. Ayrıca, bölge liderleri, Orta Asya ülkeleri arasındaki çok taraflı etkileşim konseptini, Orta Asya için bölgesel "yeşil gündem" programını ve 2022-2024 yılları arasında bölgesel iş birliğinin geliştirilmesine yönelik "yol haritası"nı onaylamaya karar vermiştir. Son olarak, bölge liderleri yapılan müzakerelerin sonuçlarına dayanarak 34 maddeden oluşan bir Ortak Bildiriyi açıklamıştır.

¹¹ Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization).

Önceki buluşmadan dördüncü liderler buluşmasının düzenlenmesine kadar, bölge içi ve çevresinde önemli siyasi ve sosyal gelişmeler yaşanmıştır. Bunları kronolojik sıraya göre inceleyecek olursak, önce 15 Ağustos 2021’de Taliban Afganistan’da yönetimi ele geçirmiş ve 30 Ağustos’ta ABD bu ülkeden tamamen çekildiğini ilan etmiştir (Aparı, 2021). 2 Ocak 2022’de ise Kazakistan’da hükümete karşı geniş çaplı halk protestoları baş göstermiş ve ülkenin birkaç bölgesinde olağanüstü hal OHAL¹² ilan edilmiştir (Doğruhaber, 2022). Ardından, 24 Şubat 2022’de Rusya, Ukrayna topraklarına yönelik işgal girişimlerini başlatmış ve bu iki post-Sovyet ülkesi arasında şiddetli bir savaş patlak vermiştir (Akgül, 2023). Sonrasında, 1 Temmuz 2022’de Özbekistan’ın özerk cumhuriyeti Karakalpakistan’da halk isyanı çıkmış ve burada da bir aylık OHAL ilan edilmiştir (ÖOF Tarih, 2023). Orta Asya’yı derinden etkileyen bu gelişmeler, liderler buluşmasına olan ihtiyacı daha da güçlendirmiştir. Böylece dördüncü buluşma da aksatılmadan, önceden belirlenen tarihte gerçekleştirilmiştir.

Geçen buluşmadan bu yana varılan mutabakatlar ve alınan kararlar doğrultusunda bölge ülkeleri, ikili ve toplu olarak çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin en önemli konuları arasında ekonomi, ticaret, yatırım, ulaştırma, transit ve güvenlik gibi meseleler yer alırken, Afganistan meselesi her yönüyle ön plana çıkmıştır. Bölge içi meselelerde ise Orta Asya ülkeleri, sınır tescili, ulaştırma, transit, ticaret ve enerji konularına yoğunlaşırken, özellikle karşılıklı güveni güçlendirmek adına iyi komşuluk ve stratejik ortaklık ilkelerine dayalı ilişkilerin derinleştirilmesine özen göstermiştir. Ancak, geçen toplantının Ortak Bildirisi’nde beyan edilen birçok uzlaşma ve mutabakatın akıbeti bilinmemekle birlikte, bunların icraatına dair kayda değer bir gelişmenin yaşandığı görülmemektedir. Bu tür planlanan bazı çalışmaların hayata geçirilememesinin nedeni, muhtemelen bölge ülkelerinde yaşanan olayların yoğunluğu ve etkisinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır anlaşmazlıkları, Kazakistan ve Özbekistan’da yaşanan ayaklanma ve isyan girişimleri ile Türkmenistan ve Özbekistan’da gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimleri, bölge ülkelerini kendi iç yoğunlukları ve etkileri altında tutmuş olabilir.

İstişare buluşmalarının haricinde, bölge ülkeleri 5+ tipi toplantıları gerçekleştirmeye devam ederken, bu formattaki buluşmalara AB, ABD, BM, Çin, Japonya, Kore ve Rusya gibi örgüt ve devletlerin yanı sıra Hindistan, İtalya ve Körfez Arap ülkeleri de katılmıştır. Son dönemlerde bu formattaki buluşmaların genişlemesi, bir yandan Orta Asya’nın bir bütün olarak

¹² Olağanüstü Hal.

muhataplarına hitap etmesini kolaylaştırırken, diğer yandan bölge ülkelerinin birbirine daha fazla yakınlaşmasına ve dışarıya karşı ortak pozisyon almasına neden olmaktadır. Bu durum, bölgenin uluslararası toplumdaki stratejik öneminin giderek arttığını göstermektedir. Orta Asya, doğal zenginlikleri ve geniş pazar potansiyelinin yanı sıra, coğrafi konumu nedeniyle büyük Asya kıtasının kalbinde yer alarak Çin, Avrupa, Ortadoğu, Güney Asya ve Rusya rotalarının tam kesiştiği noktada bulunmaktadır. Bu nedenle, bölge ülkeleri ulaştırma, lojistik, transit taşımacılığı ve iletişim konularını sıkça dile getirerek bu alanlarda kapsamlı iş birliği üzerinde yoğun çalışmalar yürütmektedir. Bölge içerisindeki altyapıların iyileştirilmesi ve denizlere doğrudan erişimi olmayan bu coğrafyanın dış pazarlara açılması büyük önem taşımaktadır. Bölge ülkelerinin Afganistan meselesinde ortak yaklaşımlarının bir nedeni de budur. Afganistan, bir yandan Orta Asya için güvenlik konusunda ortak bir sorun olmaya devam ederken, diğer yandan bu ülke toprakları üzerinden Pakistan, İran, Hindistan, Basra Körfezi ve diğer açık denizlere erişimde en kısa rotaya sahip olması açısından da büyük fırsatlar sunmaktadır.

Dördüncü liderler buluşmasını değerlendirecek olursak, önceki toplantılarla kıyaslandığında bu buluşmada bölgesel güvenlik meselesi daha fazla ön plana çıkmaktadır. Üçüncü buluşmada ekonomik meseleler ağırlıklı olarak ele alınmışken, bu toplantıda Afganistan'daki yeni gelişmeler, Rusya-Ukrayna savaşı ve bölge içindeki siyasi krizler etkili olmuştur. Bölge ülkeleri, dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri üzerinde durmuştur. Toplantı sonunda, bir önceki zirvede planlandığı gibi bu konuda bir anlaşma imzalanmıştır.

İkinci sırada, bölgesel ekonomi meseleleri ele alınmış ve bu alanda ulaştırma, taşımacılık ve transit konuları daha fazla dikkat çekmiştir. Çünkü bölgenin bu konudaki ihtiyacı giderek artmaktadır. Bir de, sözü edilen bu sahalar bölgesel siyaset ve ekonomi konularının daha fazla iç içe geçtiği en basit meselelerden ibaret olduğu için bölge ülkelerinin bu alandaki iş birliği ve koordinasyonlarını yönetmede işlerini kolaylaştırmaktadır. Örneğin, bölgesel ulaştırma ve taşımacılık sorunlarının giderilmesi için önce sınır geçişleri ve gümrük prosedürleri gibi siyasi meselelerin ele alınması, bölge ülkeleri için pek sorun oluşturmamaktadır. Ekonomik açıdan ise ulaştırma ve taşımacılık sektörü, bölgesel ticaretin gelişmesinde Orta Asya'nın hayati öneme sahip bir unsuru olarak değerlendirilmektedir.

Son sırada ise sosyal meseleler ele alınmıştır. Kültür, insani yardım, turizm, spor ve eğitim gibi konuların yanı sıra, bölgesel gençlik politikası, ortak TV kanalı ve bir internet sitesi oluşturulması gibi öneriler liderler tarafından dile getirilmiştir. Bu söylemler, bölge liderlerinin gerçek entegrasyonun Orta Asya toplumunun tam anlamıyla bütünleşmesiyle mümkün

olacağını farkında olduklarını göstermektedir. Özbekistanlı siyaset bilimci Kamoliddin Rabbimov, entegrasyon sürecinde devletlerin yanı sıra toplumların da karşılıklı olarak bütünleşmesi gerektiğini ve gerçek entegrasyonun toplumların yaklaşması ve dostluk ilişkileriyle belirlendiğini ifade etmiştir (KunUZ, 2022). O, ayrıca, Orta Asya'daki güncel duruma değinirken, bölge ülkeleri arasındaki sınır geçiş engelleri ve vize prosedürlerinin kaldırılması gerektiğini vurgulamış, insanların, fikirlerin, malların ve iş gücünün serbest dolaşımının sağlanmasıyla gerçek entegrasyonun mümkün olacağını belirtmiştir. Böylece, bu entegrasyon sürecinde siyasi ve ekonomik meselelerin yanı sıra sosyal alanda da gerekli adımların atılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Buluşma sonunda imzalanan Ortak Bildiri'de, beş taraflı istişarelerin düzenli olarak sürdürülmesi ve icracı bakanlıklar ve daireler düzeyinde etkileşim mekanizmalarının geliştirilmesi, 5+ formatında Orta Asya ülkeleriyle uluslararası ve bölgesel kuruluşlar arasında iş birliğinin güçlendirilmesi, bölge ülkelerinin parlamentoları arasında iş birliğinin genişletilmesi, bölgesel ticaret, ekonomi ve yatırım alanlarındaki etkileşim ve iş birliklerinin derinleştirilmesi, bölgesel entegre ulaştırma yönetim sisteminin oluşturulması, yüksek verimli bölgesel ve uluslararası lojistik zincirinin kurulması, Orta Asya'da tek bir kültürel ve tarihi alan oluşturulması konusunda çalışmaların koordine edilmesi, bölgesel güvenlik alanında kapsamlı diyalog ve iş birliğinin geliştirilmesi ve bir sonraki buluşmanın 14-15 Eylül 2023 tarihlerinde Tacikistan'da düzenlenmesi gibi maddeler yer almıştır (CIS, 2022). Bölge liderleri, bu maddelerin pratik olarak hayata geçirilmesine yönelik siyasi iradelerini ortaya koyacaklarını beyan etmişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu buluşmadaki en önemli gelişmelerden biri Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın teşebbüsüyle ortaya atılan "21. Yüzyılda Orta Asya'nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması" olmuştur. Çünkü bu anlaşma istişare buluşmaları çerçevesinde elde edilen en somut kazançlardan biridir. Bu anlaşmayı değerlendiren K. Rabbimov, bunun bir bölge içi jeopolitik koordinasyon olma bakımından dış dünyaya önemli bir siyasi müjde olduğunu belirtmiştir (KunUZ, 2022). Yani bu, bölge ülkelerinin mümkün kadar iç çekişmelere değil dışarıya karşı bölgesel birlik ve bütünlüğe odaklanmaya çalıştıklarının bir göstergesidir. Böylece Orta Asya'da yeni bir siyasi ortamın şekillenmekte olduğunu belirten Özbek siyaset bilimci, bu anlaşmanın [bölge açısından] çok önemli bir kazanç olduğunu vurgulamıştır .

Burada, Tacikistan ve Türkmenistan'ın bu anlaşmayı bazı iç ve dış nedenlerden dolayı henüz imzalamamış olması endişe verici değildir. Bölge ülkeleri arasında çözülmesi zor olan ya da doğrudan egemenliklerini ilgilendiren köklü sorunlar bulunmamaktadır. Zaten bu iki ülke de

bu anlaşmayı belirli bir süre sonra imzalayacaklarını açıklamıştır. Bu çekincelerin genel sebepleri, ülke içi onaylama prosedürleri, Tacikistan ve Kırgızistan arasındaki sınır tartışmalarının çözülme önceliği ve Türkmenistan'ın "tarafsızlık" siyaseti olabilir.

Sonuç olarak, bölge içi ve çevresinde yaşanan kriz ve zorlukların olumsuz etkilerine rağmen, dördüncü buluşmanın aksatılmadan gerçekleştirilmesi, bölge ülkelerinin önemli başarılarından biri olmuştur. Bu buluşmada, siyasi açıdan bölgesel güvenlik, ekonomik açıdan bölgesel ulaştırma ve taşımacılık, sosyal açıdan ise dostluk ve iyi komşuluk meseleleri ön plana çıkarken, bu konularda zirve sonuçlarının pratik olarak hayata geçirilmesi yine bölge ülkelerinin siyasi iradelerine emanet edilmiştir.

3.5. Beşinci Buluşma ve Değerlendirme

Beşinci Liderler İstişare Buluşması, 14 Eylül 2023'te Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de gerçekleştirilmiştir (UzReport, 2023). Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman'ın başkanlık ettiği bu zirveye, Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhammedov katılmıştır. Toplantıya ayrıca onur konuğu olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve BM Genel Sekreteri'nin Özel Temsilcisi Kaha İmnadze de iştirak etmiştir.

Şekil 3.7. Tacikistan Cumhuriyeti'nin Siyasi Haritası

*Kaynak: Paintmaps, b.t./e.

Zirvenin açılış konuşmasını yapan Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, düzenlenen bu buluşmalar sayesinde ticaret, yatırım ve ulaştırma gibi alanlarda önemli bölgesel başarılar elde

edildiğini vurgulamış ve bu çerçevede uzmanlar, bakanlık ve daire başkanları düzeyinde 50'ye yakın etkinliğin gerçekleştirildiğini belirterek, ana hedefin bölgesel güvenlik, dostluk ve iş birliği ortamının oluşturulması olduğunu hatırlatmıştır (Avesta.tj, 2023). Rahman, son yıllarda Orta Asya'nın jeopolitik açıdan önemli bir merkez haline geldiğini ve bölgesel ve küresel güçlerin bölgeye olan ilgisinin arttığını dile getirerek, bütünleşme yönünde daha aktif adımlar atılması ve dünyaya bölgesel birlik ve beraberliğin gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Bölgesel güvenlik meselelerine de değinen İmamali Rahman, özellikle Afganistan'daki son durum ve buna bağlı güvenlik tehditlerini detaylıca ele alarak, bu konuda bölge ülkelerinin daha fazla iş birliği yapmaları gerektiğini belirtmiştir (Avesta.tj, 2023). Ardından, bölgesel kalkınmaya yönelik meselelere değinen Tacik lider, bölgesel siyasi etkileşimin bir sonucu olan ticaret ve ekonomide geniş fırsatların doğduğunu dile getirerek, bu yönde stratejik bir atılım sağlanması için yeni ortak büyüme hedeflerinin belirlenmesi ve tüm potansiyellerin kullanılması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Bu bağlamda Rahman, bölgesel tarım, sanayi ve yeni teknolojiler konusunda iş birliği projelerinin geliştirilmesi, ulaşım ve altyapı projelerinin hayata geçirilmesi ve lojistik merkezlerinin entegrasyonuna yönelik konseptlerin oluşturulmasını önermiştir. Ayrıca o, son yıllardaki iklim değişikliği etkilerine yönelik "yeşil enerji" üretiminin daha da geliştirilmesinin ve bu alanda da aktif iş birliğinin sürdürülmesinin elzem olduğunu belirtmiştir.

Sonra Tacikistan Cumhurbaşkanı, kültür ve insani yardım konusundaki bölgesel başarılar hakkında söz yürüterek, bu çerçevede, bölge halkları manevi mirasının özgünlüğü ve benzersizliğinin korunması, gerçek dostluk ve iş birliği ortamının yaratılması ve bir Orta Asya Ülkeleri İletişim Derneğinin kurulmasını önermiştir (Avesta.tj, 2023). Yine o, Orta Asya gençleri meselesini de değerlendirerek, bölgesel gençlik politikasına ilişkin bir beş taraflı Anlaşmanın imzalanmasını memnuniyetle karşıladığını beyan etmiştir.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, toplantıdaki konuşmasında önce, bölgesel kalkınmaya ilgili konuları ile alırken, özellikle, ticaret ve ekonomi alanlarındaki bölgesel başarıları dile getirerek, son 5 yılda bölge içi ticaretin %80'den fazla artmasıyla 10, 6 milyar dolara ulaştığını belirtmiştir (Akorda.kz, 2023). Bu rakamın yakın gelecekte 15 milyar dolara çıkartma imkanının olduğunu bildiren Tokayev, bunun için mevcut engellerin kaldırılması, aşırı korumacılık politikasından uzaklaşılması ve şeffaf ve istikrarlı ticaret koşullarının yaratılması gerektiğinin yanında, ticaret, yatırım, işletme, bilim ve inovasyon alanlarında yeni ekonomik fırsatlardan verimli faydalanılması gerektiğini vurgulayarak, gerekli tavsiye ve önerilerde bulunmuştur. Ardından, bölgesel ulaştırma ve lojistik meselelerine değinen Kazak lider,

ülkesinin bu konudaki kapsamlı çalışmaları hakkında bilgi vererek, bu alandaki bölgesel potansiyellerin tam olarak hayata geçirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Yine o, her alanda dijitalleşme düzeyinin arttırılması ve yenilikçi teknolojilerin kullanılması konusunda da bölgesel iş birliğinin yine de güçlendirilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur.

Kazakistan Cumhurbaşkanı, geçen toplantıda imzalanan Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması'nın bir an önce yürürlüğe girmesi ve beş taraflı etkileşim formatının daha da geliştirilmesinin acil olduğuna dikkat çekerek, gelecekte İstişare Buluşmaları Sekreterliğinin kurulması ve özel temsilcilerin atanması konusunun görüşüleceğini belirtmiştir (Akorda.kz, 2023). Sonra, dünyaya, Orta Asya'nın dayanışma ve birlik içerisinde olduğunu göstermek için birlikte hareket etmeye çağırarak Kazak başkan, hızla değişen dünya düzeni bağlamında, bölgesel güvenlik alanında mevcut etkileşim mekanizmalarının iyileştirilmesinin önemli olduğunu da belirterek, 2024 yılında Kazakistan'da, güvenlik konseyi sekreterleri düzeyinde bir Orta Asya Güvenlik ve İşbirliği Diyalogu'nun düzenlenmesini önermiştir.

Kasım Cömert Tokayev, bölgesel kültür, insani yardım, eğitim ve turizm gibi meseleleri değerlendirirken, bu bağlamda bölgedeki üniversiteler arası temasların geliştirilmesi ve Orta Asya turizm markasının ortaklaşa tanıtılmasıyla, bölgenin eşsiz doğası ve özgün kültürünün tüm dünyaya gösterilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Akorda.kz, 2023). Buna ilişkin Tokayev, Duşanbe'de düzenlenen İkinci Rektörler Forumu ve Birinci Orta Asya Bilim Adamları Forumu'nun bu alandaki iş birliğini daha da kolaylaştıracağını belirtmiştir. Son olarak Tokayev, bölge liderlerini bir sonraki Buluşma için Kazakistan'a teklif ederek, konuşmasını tamamlamıştır.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov zirvedeki konuşmasında, düzenlenmekte olan buluşmaların bölgesel faydalarından bahsederek, ülkesinin öncelikli iş birliği alanlarının ticaret, ekonomi, su, enerji, ulaştırma, transit, tarım, kültür, turizm, eğitim ve güvenlik gibi sektörlerden ibaret olduğunu belirtmiştir (President.kg, 2023). Son yıllardaki iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarından biri olan bölgesel su ve enerji problemlerini detaylıca ele alan Kırgızistan Cumhurbaşkanı, bölgedeki su ve enerji kaynaklarının verimli kullanılması, bu konudaki anlaşmalar çerçevesinde bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi, bu meselede bir Bölgesel Merkezin oluşturulması ve bu sektöre yatırım çekme ve modern teknolojilerin kullanımına yönelik bölge ülkeleri güçlerinin birleştirilmesi gerektiğini vurgulayarak, bir ülkedeki su ve enerji sorunlarının diğer ülkelere de yansıtılabileceğini beyan etmiştir.

Sadır Caparov, bölgesel kalkınmaya yönelik konuları değerlendirirken, bölgesel ticaret ve ekonomideki olumlu gelişmeleri kaydederek, bu alanda hâlâ gerçekleştirilmemiş büyük

potansiyeller konusunda yapılması gereken işler hakkında bahsetmiştir (President.kg, 2023). Bölgesel ulaşım ve iletişim, hem de deniz limanlarına erişim kabiliyetlerinin artırılmasından bahseden Kırgız lider, bu konuda, bölge ülkeleri arasındaki engellerin kaldırılması, sınır geçişlerinin iyileştirilmesi, sınır boyunca mal ve hizmet akışının optimize edilmesi, gümrük prosedürlerinin basitleştirilmesi, etkin ulaşım ve lojistik ağlarının oluşturulması, ulaştırma altyapısının geliştirilmesi ve mal ve hizmetler dolaşımının iyileştirilmesi gerektiğini vurgulayarak, bunun için sadece siyasi iradenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Yine o, bölgesel “yeşil ekonomi” ilkeleri ve bu konuda yapılması gereken işler hakkında da gerekli tesviye ve önerilerde bulunmuştur.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı bölgesel güvenlik meselelerine değinirken, özellikle, Afganistan’daki güncel durumu detaylıca ele alarak oradaki olayların bölgedeki durumu doğrudan etkilediğini dile getirmiştir (President.kg, 2023). Buna karşılık Caparov, ülkesinin bu meseledeki kapsamlı çalışmalarından bahsederek, bölgesel zorluk ve tehditlere karşı ortak tedbirlerin alınmasından söz etmiştir. Yani o, bölgesel güvenliğin sağlanması için terörizm, aşırıçılık, sınır ötesi suçlar, uyuşturucu kaçakçılığı ve siber saldırı gibi modern tehditlerle mücadelede bölgesel iş birliğinin daha da güçlendirilmesine yönelik kolektif bir bilgi güvenliği sisteminin geliştirilmesi, siber tehditlere karşı ortak çabaların arttırılması ve internet ve sosyal ağların çeşitli düşman unsurları tarafından kullanılmasının önlenmesi gibi tavsiyelerde bulunarak, bu bağlamda, bölge ülkelerinin yetkili makamları ve güvenlik konseyleri arasında yakın iş birliğinin sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir.

Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, konuşmasında bugüne kadar elde edilen bölgesel başarıları takdir ederek, son yıllarda yaşanan olumlu gelişmelere ilişkin bazı istatistiksel verileri paylaşmıştır (President.uz, 2023). Yine Mirziyoyev, bölge ülkelerini pek çok küresel ve bölgesel meselelerde ortak hareket ettiğini belirterek, bunu, bölgeye ilişkin BM’nin 8 kararının kabul edilmesi ve 10’dan fazla “Orta Asya +” formatındaki iş birliği diyalogunun gerçekleştirilmesi de ispat ettiğini beyan etmiştir.

Mirziyoyev, Orta Asya’yı etkileyen çatışmalar, ekonomik krizler, iklim değişikliği, enerji ve gıda güvenliği gibi küresel sorunlara karşı bölgesel iş birliğinin güçlendirilmesine yönelik altı ana başlık altında önerilerde bulunmuştur (President.uz, 2023). İlk olarak, bölgesel ticaret ve ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla kapsamlı çalışmaların başlatılması ve dış ticaretten sorumlu bakanların düzenli buluşmalar gerçekleştirmesi gerektiğini vurgulamıştır. İkinci olarak, endüstriyel iş birliğini güçlendirecek ortak bir stratejinin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Üçüncü olarak, Ulaştırma ve Transit Anlaşması çerçevesinde, ulaşım koridorları,

tarifeler, serbestleştirme ve dijital platformlar konusunda gerekli adımların atılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Dördüncü olarak, bölgesel enerji güvenliğini sağlamak için ilgili bakanlıklar ve milli şirketler arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesini önermiştir. Beşinci olarak, bölgesel gıda güvenliğinin temin edilmesi amacıyla bir ortaklık programının hazırlanması ve bu alanda çabaların birleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Son olarak, iklim değişikliği ile mücadele kapsamında uluslararası bir forumun düzenlenmesi, bölgesel bir stratejinin benimsenmesi ve Çevre Bakanları düzeyinde bir "Orta Asya İklim Diyalogu" platformunun oluşturulmasını önermiştir.

Sonra Özbekistan Cumhurbaşkanı, bölge ülkelerinin kültürel ve insani alandaki iş birliğini değerlendirirken, bu konuda ilişkilerin derinleştirilmesine yönelik bir “Eylem Planı”nın kabul edilmesini ve “Orta Asya Tarihi ve Kültürü: Tek Geçmiş ve Ortak Gelecek” adlı medya platformunun oluşturulmasını önererek, bunların karşılıklı anlayış ve tek bölgesel kimlik duygusunun güçlendirilmesine hizmet edeceğini belirtmiştir (President.uz, 2023). Yene o, bölge gençlerine ilişkin meselelere değinirken, bu konuda bir merkezin kurulması, hibe ve bursların oluşturulması ve gençleri çeşitli radikal fikirler etkisinden korumaya yönelik bir iş birliği programının geliştirilmesini önermiştir. Ardından, bölgesel güvenlik ve Afganistan meselelerini etrafıca ele alan Özbek lider, bu konularda iş birliği ve sorunların çözülmesine yönelik gerekli önerilerde bulunmuştur. Son olarak Mirziyoyev, buluşmalara ilişkin Ulusal Koordinatörler Konseyi kurulması önerisini desteklediğini belirterek, bölge ülkeleri arasında bir ekonomik konseyinin kurulmasını da önermiştir.

Toplantıda konuşan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhamedov, bölgesel hedeflere ulaşmanın esas koşulunun karşılıklı saygı, ortak çıkar, uluslararası hukukun tanınmış normları ve BM Şartları çerçevesinde, barış, güvenlik ve istikrarın sağlanması olduğunu belirtirken, BM Genel Kurulu’nun 2022 tarihli “Orta Asya – Barış, Güven ve İş Birliği Bölgesi” kararını hatırlatarak, bunun, Orta Asya’nı kalıcı barış ve güvenlik alanına dönüştürülmesi yönündeki önemli bir adım olduğunu beyan etmiştir (Altyn asyr, 2023). Bu bağlamda Berdimuhamedov, ülkesinin, BM’nin 78. Genel Kurul toplantısında, BM himayesinde Orta Asya’da güvenlik ve iş birliği diyalogunun oluşturulması, Aral Gölü havzasına yönelik BM özel programının belirlenmesi ve Orta Asya’da iklim değişikliğiyle ilgili bölgesel teknolojiler merkezinin kurulması gibi önerileri sunacağını belirtmiştir.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bölgesel kalkınmaya yönelik meseleleri ele alırken, önce bölgesel ticaret ve ekonomik ilişkilerin genişletilmesi ve ticaret hacminin artırılmasına yönelik “Orta Asya Ticaret Odası” oluşturulması konusunun değerlendirilmesini önermiştir (Altyn

asyr, 2023). Ardından, inovasyon ve yeni teknolojilerin kullanımı doğrultusunda söz yürüten Türkmen lider, bu alanda da bölgesel iş birliğine çağırarak, bu yöndeki ortak çalışmaların koordine edilmesi için bir “Orta Asya Ülkeleri Yeni Teknolojiler Konseyi”nin oluşturulmasını önermiştir. Sonra, bölgesel enerji talebi meselesine değinen Berdimuhammedov, ülkesinin ortak çıkarlara dayalı şartlarda doğalgaz ve elektrik enerjilerini bölge ülkeleri ve onların toprakları üzerinden dış pazarlara sağlayabileceğini belirterek, buna ilişkin bir “Orta Asya Ülkeleri Enerji Diyalogu”nun kurulmasına yönelik tavsiyede bulunmuştur. Yeni o, ekonomik kalkınmanın önemli ayaklarından biri olan bölgesel ulaştırma iş birliğini değerlendirirken, bu alandaki olumlu gelişmelerden bahsederek, eksikliklerin giderilmesi adına, bölgesel ulaşım merkezlerinin oluşturulması, yeni transit koridorlarının inşası ve mevcut olanların verimliliğinin artırılması, bölgesel taşımacılık ve lojistik platformunun başlatılması ve gümrük, göç ve diğer prosedürler optimize edilerek uyumlu hale getirilmesi gibi bir dizi önerileri katılımcılar dikkatine sunmuştur.

Serdar Berdimuhammedov, kültürel ve insani konularda bölgesel etkileşim meselesini ele alırken, bu alandaki başarıları memnuniyetle dile getirerek, bu konuda Duşanbe’de gerçekleştirilmekte olan kadın, gençlik, kültür, bilim ve eğitim forumlarının önemine dikkat çekmiştir (Altyn asyr, 2023). Son olarak Berdimuhammedov, ülkesinin, bölge ülkeleriyle ortak çıkarlara dayalı iş birliğini geliştirmeye ve derinleştirmeye hazır olduğunu bir kez daha teyit ederek, konuşmasına son vermiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, beşinci istişare buluşması diğerlerine kıyasla ayrı bir sembolik anlam taşımaktadır. Zira bu, Orta Asya liderlerinin istişare buluşmaları dizisinin bir döngüyü tamamladığının bir simgesidir. Bu nedenle, bu döngünün son buluşmasından beklenen nihai sonuçların, ciddi atılımlar ve somut kazanımlar bakımından farklılık göstermesi umut ediliyordu. Bu beklentilerin ne ölçüde karşılandığı elbette tartışılabilir ve ilgili saha uzmanlarının görüş ve düşüncelerine başvurularak genel bir değerlendirme yapılabilir. Ancak, önce dördüncü buluşmanın sonuçlarının icraatını takip etmek ve geçen bir yılı aşkın süre içinde bölge ülkelerinin belirlenen hedefler konusunda ne kadar başarılı olduklarını incelemek gerekmektedir. Çünkü bu, tüm buluşmaların özeti niteliğinde olan son liderler zirvesinin başarılarını ve eksiklerini değerlendirmede bazı ipuçları sunarak önemli katkılarda bulunacaktır.

Bölge ülkeleri, bir önceki zirvede belirlenen hedeflerin birçoğunu hayata geçirme konusunda önemli başarılarla imza atmıştır. Bunlardan en önemlisi, beşinci liderler buluşmasının bir önceki buluşmada belirlenen tarihte yapılmış olmasıdır. Ayrıca, Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın belirttiği gibi, 10'dan fazla 5+ formatındaki toplantının çeşitli düzeylerde gerçekleştirilmesi, bölge ülkelerinin diğer başarılarından biri olmuştur (President.uz, 2023). Yine, Tacikistan Cumhurbaşkanı'nın belirttiği gibi, ticaret, yatırım ve ulaştırma alanlarına ilişkin uzmanlar, bakanlar ve daire başkanları düzeyinde 50'ye yakın etkinlik düzenlenmiştir (Avesta.tj, 2023). Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın ifade ettiğine göre ise son 5 yılda bölge içi ticaret %80 artarak 10,6 milyar dolara ulaşmıştır (Akorda.kz, 2023). Ayrıca, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan, su, enerji ve ulaştırma konularına ilişkin bir Aşkabat zirvesi gerçekleştirmiştir (Mfa.uz, 2023). Geçen buluşmada ele alınan bir TV kanalı veya internet sitesi oluşturma fikri çerçevesinde ise *Markaziy Osiyo Xalqaro Instituti* (Uluslararası Orta Asya Enstitüsü) adında bir internet sitesi kurulmuştur (IICA, 2023).

Şekil 3.8. “Uluslararası Orta Asya Enstitüsü” İnternet Sitesinin Logosu

*Kaynak: IICA, 2023.

Beşinci buluşma sırasında Duşanbe’de Ekonomik Forum, Yükseköğretim Kurumları Rektörleri İkinci Forumu, Ulaştırma Bakanları Birinci Toplantısı, Orta Asya Kadın Liderler Diyalogu üyelerinin bölgesel toplantısı, Bilim Adamları Forumu, Gençlik Örgütleri Forumu, Genç Girişimciler Forumu ve Gençlik İşleri Devlet Organları Başkanları Forumu gibi 10'dan fazla etkinlik düzenlenmiştir (NCA, 2023).

Başarılan hedeflerin dışında elbette başarıya ulaşamayan hedefler de olmuştur. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı, geçen buluşmada sunulan “21. yüzyılda Orta Asya’nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşması”nın bu buluşmaya kadar Tacikistan ve Türkmenistan tarafından imzalanmamış olmasıdır. Hatta bu anlaşmanın en azından bu zirvede, bölge ülkelerinin “baskısı” altında imzalanması beklenirken bu umudun da boşa çıkması hem şaşkınlık hem de hayal kırıklığına neden olmuştur. Çünkü bu anlaşma, Tacikistan ve Türkmenistan’ın herhangi bir çıkarına ters düşmemekteydi. Siyaset bilimci Farhod Tolipov, espriyle bu iki ülkenin neden bu anlaşmayı imzalamadıklarını kendilerinin de anlamadığını ifade etmiştir (KunUZ, 2023). Anlaşma metninde Tacikistan ve Türkmenistan’ın imzalamamalarına neden olacak hiçbir cümle, bölüm veya paragraf bulunmadığını söyleyen Tolipov, hatta anlaşmanın kendisi de o kadar betimleyici değil, tanımlayıcı ve iyi niyeti izhar etme ruhunda yazıldığına dikkat çekerek böylesine bir güçsüz uzlaşmaya bu iki ülkenin katılmamasının, beş üyeli tek aile açısından, hiç yakışmadığını dile getirmesiyle eleştiride bulunmuştur. Tolipov, gelecekte Tacikistan ve Türkmenistan’ın bu anlaşmayı imzalayacaklarına kesin gözüyle bakmakta ve Orta Asya’daki anlaşmaların ve gelişmelerin bununla sınırlı kalmayacağını belirtmektedir.

Beşinci buluşmada, genel olarak bölge liderleri, geçen toplantılardakine benzer konuları ele alırken sadece konuşulan cümlelerin sonunda “güçlendirmek”, “genişletmek”, “geliştirmek” ve “derinleştirmek” gibi sözcük ve türevlerinin sıklığı artmıştır. Bu en azından birçok alanda çalışmaların başladığına dair işaret olarak görülebilir. Ancak bu buluşmadaki sıra dışı gelişme, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in onur konuğu olarak katılması olmuştur. Bu gelişme, bir yandan olumlu karşılanırken, diğer yandan bazı eleştirilere de neden olmuştur. Aliyev’in toplantıya katılmasının esas nedeni, Orta Asya ve Azerbaycan arasındaki ulaştırma ve lojistik meselelerinin ciddi bir şekilde ele alınmasıdır (President.az, 2023). Çünkü Azerbaycan, Orta Asya için Ortadoğu ve Avrupa’ya giden yolda kilit bir pozisyonundadır. Aliyev’in bu toplantıya davet edilmesi, Orta Asya ülkelerinin bölgesel dayanışma konusundaki ciddiyetinin ve samimiyetinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Ancak bazı siyaset bilimciler, istişare buluşmalarının sadece beş Orta Asya ülkesi tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini, diğer taraflarla görüşmelerde başka formatların kullanılmasının daha doğru olacağını savunmuştur (KunUZ, 2023). Bu siyaset bilimcilere göre, Orta Asya liderler zirvesine dışarıdan oyuncuların katılması, bu buluşma formatının önemini olumsuz etkileyebilir. Örneğin, daha önceki entegrasyon girişimlerinin Rusya’nın katılımıyla başarısızlığa uğradığı hatırlatılmaktadır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Beşinci Liderler İstişare Buluşmasından en çok beklenen umut, bu formatın tam olarak kurumsallaşması yönünde ortak bir kararın alınması veya en azından ciddi bir adımın atılması yönündeydi. Bu buluşmayı detaylıca değerlendiren F. Tolipov, Duşanbe zirvesinde elde edilen olumlu sonuçlara rağmen sürecin çok yavaş ilerlediğini ve bölge liderlerinin çok temkinli davrandığını belirterek eleştirilerde bulunmuştur (KunUZ, 2023). Tolipov, beşinci buluşmanın bir döngünün tamamlanması açısından özel ve sembolik bir anlam taşıdığını, beklentilerin geçen buluşmalara göre çok farklı olduğunu dile getirirken, istişare toplantılarında pek önemli stratejik kararların alınmıyor olduğuna dikkat çekerek bu zamana kadar liderler buluşmasının kurumsallaşması gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuya ilişkin diğer siyaset bilimci Nargiza Umarova ise, kurumsallaşma beklentilerinin bu buluşmada karşılanmamış olmasa da, bölge liderlerinin bu meselede ciddi olduklarını ve yavaş yavaş kurumsallaşmanın gerekli olduğuna dair söylemler geliştirdiklerini ifade ederek bazı liderlerin bunca istişare ve mutabakatların icraatlarına yönelik teklif ve çağrılarının arttığına dikkat çekmiştir (age). Bu tür çağrıların artması iyi işaret olmakla birlikte mutabakat ve icraatlar arasındaki farkın gittikçe açılmakta olduğunu bildirmektedir. Demek burada bölge liderleri de istişareler sonucu ortaya çıkan uzlaşma ve anlaşmaların uygulanmasında geride kalmaya başladıklarının farkında olduklarından bu tür söylemleri dile getirmeye başladıkları bilinmektedir.

Bu buluşmada büyük beklentilerin gerçekleşmemiş olması, elde edilen diğer sonuç ve başarıları gölgelememelidir. Gerçekten de Duşanbe zirvesinde birçok alanda ciddi tartışma ve müzakereler yapılmış ve birkaç önemli uzlaşma ve anlaşmalara imza atılmıştır. Bunlardan biri ise bölgesel ulaştırma ve taşımacılık alanıdır. Bölge genelinde bu alanda ciddi gelişmeler yaşanmakta olduğu çok açık ve bu sade bir Orta Asyalı tarafından da hissedilmektedir. Aynen şu konuda bölge liderleri çok benzer görüşlere sahip olarak bu alanda iş birliği yapmada pek istekli oldukları görülmektedir. Bu sahadaki en önemli başarı ise zirve sonunda Orta Asya kara taşımacılığında karşılıklı bağımlılığın güçlendirilmesine ilişkin bir Anlaşmanın imzalanması olmuştur (UzReport, 2023). Bu anlaşma sahanın tüm taraflarını kapsamasa da en azından önemli bir başlangıç olarak nitelendirilebilir. Hatta bu anlaşma hakkında o zaman bazı şüpheli yaklaşımlar olduğunu belirten N. Umarova, “geçen buluşmadaki anlaşma gibi olmadan tüm bölge devletleri tarafından imzalanır mı, özellikle burada tarafsız politika izlemeye çalışan Türkmenistan’ın tutumu nasıl olacak?” - gibisinden ortada şüphe dolu düşüncelerin dolaşması aksine bu anlaşmayı tüm Orta Asya ülkeleri hiç çekinmeden imzaladıklarını beyan etmiştir (KunUZ, 2023).

Hasılı, bu buluşmanın genel başarıları arasında yukarıda dile getirilen ve getirilmeyen anlaşmalar ve uzlaşmaların zirve sonunda imzalanması yer almaktadır. Bunlar arasında, Gençlik Politikası yönleri üzerinde Anlaşma, Orta Asya kara taşımacılığında karşılıklı bağımlılığın güçlendirilmesine ilişkin Anlaşma, Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının çalışmalarına yönelik Ulusal Koordinatörler Konseyi Doğrultusunda Yönetmelik, 2022-2025 yıllarında Orta Asya’da sağlık ve refahın geliştirilmesine yönelik “Yol Haritası” ve zirve sonuçlarına ilişkin bir Ortak Bildiri gibi önemli belgeler bulunmaktadır (UzReport, 2023).

36 maddeden oluşan bu Ortak Bildiri’de ise siyasi, ekonomik ve sosyal alanlara ilişkin önemli maddeler yer almaktadır (President.tj, 2023). Örneğin, bölge ülkelerinin tarihsel deneyimleri ve ulusal özellikleri dikkate alınarak, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınma yollarını bağımsız olarak seçme haklarına koşulsuz saygı gösterilmesi, bölgesel güvenlik ve istikrara yönelik tehditlere karşı mücadelede yetkili makamlar arasında daha yakın iş birliğinin geliştirilmesi, Afganistan’daki durumun çözülmesi ve bu ülkenin bağımsız, birleşik ve barışçıl bir devlet olarak kurulması yönünde bölgesel iş birliğinin güçlendirilmesi, Ulusal Koordinatörler Konseyi Enstitüsü’nün kurulması ve onun Yönetmeliklerinin onaylanması, bir sonraki İstişare Buluşmasının 2024 yılında Kazakistan’da düzenlenmesi gibi siyasi konular yer almıştır.

Ekonomik konulara ilişkin ise karşılıklı anlaşmalarda ulusal para birimleri payının artırılması ve mali işlemlerde deneyimlerin paylaşılması gibi alanlarda bölgesel iş birliği olasılığının değerlendirilmesi, bölgesel sanayi ve endüstri alanlarındaki iş birliğinin yoğunlaştırılması, Orta Asya’nın bölgesel ve bölgelerarası ulaştırma ve transit kabiliyetlerinin artırılmasına yönelik büyük projelerin uygulanması, sürdürülebilir turizm alanında bölgesel iş birliğinin teşvik edilmesi ve bu konuda ortak projelerin hayata geçirilmesi gibi maddeler bulunmaktadır (President.tj, 2023).

Son olarak, sosyal meselelere dair, ırk ayrımcılığı, etnik hoşgörüsüzlük ve yabancı düşmanlığının önlenmesi ve ortadan kaldırılmasına yönelik ortak önlemlerin alınması, kültürel ve insani iş birliğinin yüksek düzeyde geliştirilmesi ve halklar arasındaki karşılıklı anlayışın güçlendirilmesi, bölgesel gençlik bağlarının kuvvetlendirilmesi ve bu konuda platformların oluşturulması, salgın ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi ve tıp bilimleri alanında bilimsel ve teknik iş birliğinin güçlendirilmesine yönelik bölgesel etkileşimin sürdürülmesi, bölge halklarının kültürel kimliğinin korunması ve onların sosyal ve ekonomik hayata eşit katılımının sağlanması gibi maddeler bu bildiride yer bulmuştur (President.tj, 2023).

Sonuç olarak, beşinci liderler buluşması eksikleri ve artılarıyla bölge halkı ve ülkeleri için önemli bir başarı olmuştur. Bu zirvenin gerçekleşmesiyle hiçbir taraf zarar görmemiş, burada elde edilen tüm sonuçlar ise Orta Asya ülkelerini hedeflerine bir adım daha yaklaştırmıştır. nemli olan, iştişare buluşmalarında varılan mutabakatlar üzerinde çalışmaların hızlandırılması ve bu mutabakatların icraatlarının, tüm tarafların el birliğiyle takip edilmesidir. Bu süreçte, formatın verimliliğini ve işlevselliğini artırmak için kurumsallaşma sürecinin başlatılması ve geliştirilmesi gerekmektedir. Gerçi bu konuda Kazakistan Cumhurbaşkanı lkesinin, Tacikistan'ın Ulusal Koordinatörler Konseyi kurma teşebbüsünü desteklediğini ve bunun kurumsallaşmaya yönelik ilk adım olarak nitelendirilmekte olduğunu dile getirerek gelecekte İştişare Buluşmaları Sekreterliği'nin kurulması ve özel temsilcilerin atanması konusunu tartışmaya başlayabileceklerini söylemiştir (Akorda.kz, 2023). Demek bölge liderlerinin de bu meselede gayet farkında oldukları ortaya çıkmaktadır. Görünen o ki, bir sonraki esas adamın bu formatın kurumsallaşması yönünde atılması çok muhtemeldir.

Hlusa, Orta Asya Liderleri İştişare Buluşmaları çerçevesinde gelişen olaylar tarihi bir gerçektir ve bu gerçeğin temel amacı, bölgesel barış ve huzurun korunması, bölgesel refah ve kalkınmanın sağlanması ve bölgesel tek kültür ve kimliğin oluşturulmasıdır. Orta Asya lkelerinin bölgesel entegrasyon konusundaki büyük hamlesi ise, yakın gelecekte söz konusu coğrafyaya has bir “Orta Asya Birliği”nin kurulması yönünde olabileceği olduğa olasıdır.

4. ORTA ASYA ENTEGRASYON GİRİŞİMİNİN TEORİK ANALİZİ

Orta Asya ülkelerinin son yıllardaki İstişare Buluşmaları adı altındaki bölgesel entegrasyon arayışını ve bölgede bir bütünleşme olasılığını analiz etmek için birçok uluslararası ilişkiler teorisine başvurulabilir. Ancak, konuya en uygun teorileri seçmek ve bu teorilerle kapsamlı ve doğru analizler yapmak, sade ve anlaşılır sonuçlara ulaşmak açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda, Orta Asya'nın olası bütünleşme sürecine hem dışarıdan hem de içeriden bakarak iki yönlü bir analiz yöntemi seçilebilir. Bu yaklaşım, konunun daha anlaşılır hale gelmesini ve uygun teorilerin seçilmesini kolaylaştıracaktır. Burada dış ve iç yönlü analizden kasıt, Orta Asya (nın olası) entegrasyonuna karşı ilgili dış aktörlerin bakış açılarını değerlendirmek ve bu konuya yönelik bölge ülkelerinin tutumlarını incelemektir.

Bölgesel entegrasyonun dış yönlü değerlendirmesinde, doğrudan etkide bulunabilecek ve güçlü siyasi, iktisadi, stratejik ve kültürel bağlara sahip olan Rusya, Çin, ABD, AB, Türkiye gibi küresel ve bölgesel aktörlerin Orta Asya bütünleşmesine karşı bakış açıları mercek altına alınmaktadır. Bu bağlamda dış aktörlerin konuya ilişkin tavırları değerlendirilirken, entegrasyon teorilerinden çok jeopolitik ve onun alt dalları olan jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel teorilere başvurulmuştur. Tezin amacı olası bir bölgesel entegrasyonu araştırmak olsa da, konu etrafındaki olaylara objektif bir bakış açısıyla yaklaşmak yine bu tezin temel hedeflerinden biridir. Bu yüzden, bir bakıma uyumsuz olarak görünen bu teori gurubu aslında bölgeye yönelik vakaları analiz etmek için en uygun yaklaşım tarzı olarak değerlendirilebilir.

Bölgesel entegrasyonun iç odaklı incelemesinde ise, Orta Asya ülkelerinin bu konudaki tutumları, uluslararası ilişkilerin ana akım ekollerinden realizm, liberalizm ve sosyal inşacılık (konstrüktivizm) gibi teorilerle analiz edilmesi uygun görülmüştür. Bütünleşme teorilerinden ziyade bu ana akım kuramların tercih edilme nedeni, mevcut durumda devam etmekte olan bir entegrasyon sürecinden ziyade olası bir bütünleşme konusunun ele alınmasıdır. Ayrıca, bu ana akım teoriler, Orta Asya'daki ilgili gelişmeleri açıklamada oldukça önemlidir. Zira bu teoriler, bölgesel entegrasyon kavramına farklı önemler atfederek farklı gerekçeler sunmaktadır. Örneğin, realizm ana ekolu bu meseleye güvenlik eksenli bir bakış açısıyla yaklaşırken, liberal kanat daha faydacı bir perspektif sunar. Sosyal inşacılar ise, bölgesel entegrasyon meselesini normlar ve kimlikler üzerinden değerlendirir ve daha çok ortak kimliklerin inşasına ve keşfine öncelik verir. Bu teorilerin hiçbirisi Orta Asya'daki bu yeni gelişmeleri tek başına açıklamada yeterli olmasa da, birbirlerinin eksikliklerini tamamlayıcı niteliktedir. Orta Asya özelindeki bölgesel entegrasyon arayışı girişimleri yalnızca ekonomik birleşmeyi, güvenlik bloğu veya sosyokültürel bütünleşmeyi değil, belki bunların tamamını sırasıyla bünyesinde barındırması

beklenmektedir. Bu nedenle, yukarıdaki teorilerin hepsi bu meselenin teorik açıdan analizi ve değerlendirilmesinde ayrı ayrı önem taşımaktadır. Yalnız Orta Asya entegrasyonu, birçok yerde görüldüğü gibi, ilk aşamada ekonomik öncelikli olarak ortaya çıkmasının en çok beklenen bir süreç olması ve bu aşamada liberal görüşün ön plana çıkacağı öngörülse dahi diğer teoriler de en azından bütünleşme sürecinde esas rol oynayacak devlet ve liderler gibi aktörlerin davranış ve tutumlarını açıklaması bakımından çok önem arz etmektedir.

Hasılı, bu çalışmada yukarıda belirtilen teoriler aracılığıyla hem ilgili dış aktörlerin ve bölge ülkelerinin bütünleşmeye yönelik tutumlarının incelenmesi hem de bu teorilerin konuya ilişkin bakış açılarının tartışılması amaçlanmıştır. Böylece, çalışmanın ilgili yönleri, uluslararası ilişkiler açısından gerekli teorik araçlarla kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi, konuya ilişkin doğru çıkarımlarda bulunmaya imkan sağlayacaktır.

4.1. Bölge Entegrasyonuna Karşı Dış Aktörlerin Tutumu

Orta Asya bölgesi, geçmişten günümüze kadar her zaman büyük güçlerin ilgi odağında kalmış ve bu coğrafya, politik, ekonomik, stratejik ve kültürel çekişmelere sahne olmuştur. Orta Asya, Avrasya kıtasının kalbinde yer almasıyla, doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan stratejik öneme sahip bölgelerden biridir. Bu nedenle, geçmişte uzun yıllar "Büyük İpek Yolu"nun en önemli güzergahlarından biri olmuştur. 19. yüzyılda ise Orta Asya üzerinde Rusya ve İngiltere arasında "Büyük Oyun" mücadelesi başlamıştır (Safoyev, 2005:77-78). Bu oyunun klasik aşamasının sonlarına doğru, ünlü İngiliz jeopolitikçi Halford Mackinder, Heartland (Kalp Ülke) yaklaşımını ortaya atmıştır (Zabortseva, 2012:169). Mackinder'in bu klasik jeopolitik yaklaşımında, Orta Asya'yı kontrol edenin Avrasya'ya hakim olacağı, Avrasya'ya hakim olanın ise dünyayı denetleyebileceği düşüncesi yer almaktadır (Ekrem, 2011:16; Aydın, 2015:2). Bu tür yaklaşımların katkısıyla, 1917'deki Bolşevik Devrimi ile "Büyük Oyun" mücadelesi ikinci aşamaya geçmiştir (Safoyev, 2005:78). II. Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin yerini ABD almış ve SSCB ile bu oyunu dolaylı olarak sürdürmüştür. İki süper gücün bölge üzerindeki mücadelesi, 1979-1989 yıllarındaki Rus-Afgan Savaşı'nda doruk noktasına ulaşmıştır (age:79).

Bu savaştan kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği parçalanmış ve bölgede yeni bir jeopolitik durum ortaya çıkmıştır. İki kutuplu dünya sisteminin çökmesiyle uluslararası arenada yeni küresel ve bölgesel aktörler sahneye çıkmıştır. Bu durumda, Orta Asya bölgesine yönelik "Büyük Oyun"un yeni senaryolarının yazılmaya başlandığı bazı kaynaklarca dile getirilmiştir (Safoyev, 2005:79). Bu yeni senaryoda ABD ve Rusya başrolü oynarken, Çin, AB, Türkiye,

İran ve Hindistan gibi yeni küresel ve bölgesel aktörler de Orta Asya'daki jeopolitik durumu karmaşılaştırarak çok yönlü bir rekabete sürüklemiştir. Kimi analistler, 21. yüzyılın başlamasıyla birlikte, jeopolitik mücadele formatının jeoekonomik rekabete kaydığını ve bu dönemi "Jeoekonomik Çağ" olarak adlandırdıklarını ifade etmektedir (Budak, 2013:126-127). Bu genel durum Orta Asya için de geçerlidir. Ayrıca, bu çok yönlü rekabeti ifade ederken jeostratejik ve jeokültürel boyutlar gibi önceden çokça kullanılan ama uluslararası ilişkilerde yeni kavramsallaşmaya başlayan unsurları da hesaba katabiliriz. Böylece Orta Asya'daki aktörlerin rekabeti, jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel yönleriyle daha kapsamlı hale gelmiştir.

Orta Asya üzerindeki rekabet açısından küresel ve bölgesel aktörlerin imkan ve kabiliyetlerinin farklı olduğunu söyleyebiliriz. Önce Orta Asya'da etkili olan küresel aktörlere bakarsak, burada Rusya, Çin ve Batılı aktörler olan ABD ve AB'nin öne çıktığını görebiliriz. Bu aktörlerin bölgeye yönelik önemli çıkarları, iddiaları ve projeleri bulunmaktadır. Ancak yukarıda belirtildiği gibi, bu aktörlerin dört yönlü rekabeti, onların imkan ve kabiliyetlerine göre önceliklerinde farklılıklar göstermektedir. Örneğin, Rusya jeopolitik açıdan, Çin jeoekonomik açıdan ve ABD/AB ise jeostratejik açıdan bölgedeki rekabette oldukça etkili olabilmektedir. Ancak bu aktörlerin her biri, rekabetin diğer yönlerinde de olabildiğince etkili olmaya çalışmaktadır.

Orta Asya üzerinde rekabet edebilecek en etkili bölgesel aktörlerin başında Türkiye, İran, Pakistan ve Hindistan gelmektedir. Ancak bu aktörler arasında Türkiye, diğerlerine göre daha avantajlı ve şanslıdır. Çünkü Türkiye, bölgeye yönelik önemli çıkar ve projelere sahip olmasının yanı sıra, Orta Asya ülkeleriyle güçlü tarihi ve kültürel bağlara sahiptir. Bu nedenle, Türkiye jeokültürel açıdan Orta Asya'daki rekabette en etkili aktörlerden biri konumundadır. Ancak Türkiye'nin rekabeti, diğer aktörler gibi sadece jeokültürel alanla sınırlı değildir. Türkiye, Orta Asya'daki çok yönlü rekabetin tüm alanlarında avantajlarını kullanarak, bu konudaki imkan ve kabiliyetlerini genişletmeye ve geliştirmeye çalışmaktadır.

Yukarıda bahsedilen bu aktörler, geçen yüzyılın sonlarına doğru bölgeye yönelik pozisyonlarını şekillendirmeye çalışırken, yeni yüzyılın başlamasıyla aralarındaki rekabetin çerçeveleri daha belirgin hale gelmeye başlamıştır. Özellikle, 11 Eylül 2001 terör saldırıları, Orta Asya'yı doğrudan bu olayın dikkat merkezine taşımış ve tüm aktörlerin bu bölgeye yönelik daha aktif politikalar izlemesine sebep olmuştur. İlk başta bu aktörler iş birliği içerisinde gibi görünse de, son yıllarda bölgede karmaşık çıkar çatışmaları içerisinde oldukları anlaşılmaya başlamıştır. Kısacası, bölgenin stratejik konumu ve doğal yer altı, yer üstü zenginlikleri nedeniyle bu

aktörler, Orta Asya'yı siyasi, iktisadi, askeri, güvenlik gibi tüm önemli alanlarda jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel yaklaşım ve projeler çerçevesinde kendi etki alanlarında tutmaya çalışmaktadır.

Bu kritik durum, Orta Asya ülkeleri için bir yandan büyük riskler taşıırken, diğer yandan önemli fırsatlar sunmaktadır. Güçlü aktörlerin bölge üzerindeki rekabeti, çeşitli kampaşma ve çatışmalara dönüşme riskini taşımaktadır. Çünkü Orta Asya tarihinde ilk defa, çeşitli amaçlara sahip aktörlerin etki alanları tehlikeli derecede birbirine yakın ve çelişkili duruma gelmiştir. Ancak aynı zamanda, bölgede çok sayıda aktörün varlığı, Orta Asya'ya tek bir gücün hakim olmasını engelleyerek, bölge ülkelerine büyük güçleri dengeleme, kendi çıkarlarını savunma ve kazançlarını maksimize etme fırsatları sunmaktadır. Bu yüzden, Orta Asya ülkeleri, kendi aralarında bir birlik inşa ederek bu fırsatları değerlendirmeye çalışmaktadır. Çünkü bu rekabet ortamından doğan fırsatları, bölge ülkelerinin herhangi biri tek başına etkili bir şekilde değerlendiremez. Ayrıca, bölgesel bir entegrasyonla yukarıda bahsedilen bölgesel risklere karşı gerekli önlemlerin alınması da kolaylaşacaktır.

Ancak, tam teşekküllü bir entegrasyonun gerçekleştirilmesi pek kolay olmayacaktır. İlgili aktörlerin bu entegrasyonu koşulsuz olarak desteklemeleri beklenmez. Bu bölge dışı oyuncuların pek çoğu, ancak kendi çıkarlarının da içinde olduğu bir entegrasyonu destekleyecek, aksi takdirde bölgeye özgü bir birliğe engel olmaya çalışmaları çok muhtemeldir. Ancak aktör sayısının çok olması ve bölgeyi birisi diğerine karşı kendine çekmeye çalışması, Orta Asya ülkelerinin bütünleşmesine yönelik bazı boşluklar ve tavizler doğuracaktır. Önemli olan, bu tür imkan ve fırsatları kaçırmadan, zamanında ve yerinde değerlendirmektir.

4.1.1. Jeopolitik açısından Rusya ve Orta Asya

Rusların Orta Asya bölgesine yönelik ilk istila hareketleri, Kırım Savaşı yenilgisinin hemen ardından, 1860-1880 yılları arasında gerçekleşmiştir (Hasgüler ve Uludağ, 2009:40). Bu istilanın, bölgeden geçen İpek Yolu'nun deniz rotalarına kaymasına, bölge ticaretinin uzun vadede yok olmasına ve buradaki toplumların güçlü bir devlet kurma imkanlarının kısıtlanmasına yol açarak Orta Asya üzerinde ağır jeopolitik ve jeoekonomik sonuçları olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Çarlık Rusya'sı yıkılsa da, onun hedefleri doğrultusunda 1917'de SSCB kurulmuş ve Rusların bölge üzerindeki hakimiyeti benzeri görülmemiş derecede artmıştır. Bu durum, Orta Asya'yı jeopolitik ve jeoekonomik açılarından olduğu kadar jeokültürel açıdan da derinden etkilemiştir. 1990'lara gelindiğinde Sovyetler

Birliği ökmüş, Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazanmış ve SSCB'nin halefi olan Rusya Federasyonu'nun öncülüğünde, bölge ülkeleri de dahil, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında BDT kurulmuştur (age).

1990'lı yıllarda iç problemleriyle meşgul olan Rusya'da, 2000 yılında siyasi kadro değişikliği yaşanmış ve Vladimir Putin iktidara gelerek ülkesinin dış politika önceliğini "yakın çevre" ülkelere yönlendirmiştir. Bu çerçevede, 10 Ekim 2000 tarihinde Rusya liderliğindeki EurAsEC kurulmuş ve bu birliğe başta Orta Asya ülkelerinden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan katılmış, daha sonra, 2006'da Özbekistan da bu örgüte üye olmuştur (Tursunaliyev, 2010:61-62). EurAsEC, 2000'den 2014'e kadar varlığını sürdürmüş, ancak tam anlamıyla başarılı olamamış ve yerini 2007'de Belarus, Kazakistan ve Rusya tarafından temelleri atılmaya başlanan AEB'ye bırakmıştır (Koçer ve Gökten, 2021:1471). 2015 yılında ise bu birliğe Ermenistan ve Kırgızistan tam üye olarak katılmıştır. Bugüne kadar başka genişleme yaşamayan AEB'nin, yakın gelecekte Avrasya Birliği'ne dönüştürülmesi beklenmektedir. Rusya'nın Avrasya'daki dış politikasının bir yansıması olan bu örgüte, gelecekte diğer Orta Asya ülkelerinin de katılması Rusya için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Rusya hükümeti bulduğu her fırsatta bu ülkeleri AEB'ye katılmaya zorlamaktadır.

Yukarıda Rusya'nın Orta Asya üzerindeki jeopolitik kaygılarının daha fazla öne çıktığını belirtmiştik. Aslında, jeopolitik deyince hemen akıllara Rusya ve onun devasa coğrafi konumu gelir. Çünkü jeopolitiğin fikir babalarından Halford Mackinder'in 20. yüzyılın başlarında ortaya attığı (sınırları birkaç defa değişen) Kara Hakimiyet (Heartland) teorisinde, Rusya'nın coğrafi konumunun jeopolitik açıdan çok önemli olduğu ve bu topraklara hakim olanın dünyaya hükmedeceği söylenmektedir (Ramazan, 2017:96-97). Bu yüzden Rusya, Orta Asya bölgesini kendi hinterlandının bir parçası olarak görmektedir. Rusya'nın jeopolitik kaygısına göre, Orta Asya her şeyden önce güvenlik açısından ve tampon bölge olma bakımından büyük önem arz etmektedir. Bölgeye diğer güçlerin müdahil olması, uzun vadede Rusya'nın güvenliğini sarsabilir. Dolayısıyla, Orta Asya bölgesi, Rusya'nın devasa kara parçasının önemli bir kısmında dış müdahale veya tehditlere karşı siper görevini görmektedir.

Çok kutuplu dünya düzeninin giderek güçlenmesi, Rusya'nın Orta Asya üzerindeki siyasi manevra kabiliyetlerini oldukça kısıtlamaktadır. Sovyetler Birliği çöktükten sonra iki kutuplu sistem ortadan kalkmış ve Orta Asya bölgesine ABD, AB, Çin, Türkiye, İran gibi aktörler çeşitli siyasi, askeri ve ekonomik projelerle dahil olmaya başlamıştır. Bu sırada yeniden toparlanmaya çalışan Rusya Federasyonu, ilk başta Orta Asya'ya yeterince ilgi gösterememiştir. Diğer taraftan, Rusya'nın ilk Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin, Batı'ya yakınlaşmaya çalışıyordu. Ancak

NATO'nun¹³ 1993'te başlattığı "Barış İçin Ortaklık" (BİO) projesi çerçevesinde Orta Asya dahil Rusya'nın eski nüfuz alanlarına doğru genişleme hamlesi, 1992-1994 yıllarında Kafkasya'daki siyasi sorunlar, 1992'de başlayan Tacikistan iç savaşı ve Çeçen Savaşı gibi olaylar, Rusya'nın Batı'ya olan kuşkusunu artırmış ve Rusya'yı hızla tarihi rakibi Çin'le yakınlaşmaya itmiştir (Hasgüler ve Uludağ, 2009:41). Aslında Rusya, Orta Asya'da diğer oyuncuların varlığını "sıfır toplamı" bir yaklaşımla değerlendirmektedir. Ancak Rusya'nın Çin, İran ve Hindistan gibi ülkelerle Orta Asya konusundaki iş birlikleri, kazan-kazan stratejisinden ziyade çok kutuplu sistemin getirdiği çaresizlikten kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, Rusya'nın Orta Asya'daki siyasi varlığı, bölgedeki tüm ekonomik kazançlarının üzerinde durmakta ve Rusya bu coğrafyayı önce jeopolitik açıdan değerlendirmektedir.

Orta Asya'nın jeopolitik önemiyle birlikte, bu bölge jeostratejik açıdan da Rusya için büyük önem taşımaktadır. Bir tampon bölge olarak bu coğrafya, Rusya topraklarının önemli bir kısmını doğrudan dış müdahale ve tehditlere karşı korumaktadır. Örneğin, Çin'in Rusya'nın merkezine doğru nüfus yoğun bölgelerine kestirme erişimine, Batılı güçlerin güney kara yolu üzerinden müdahil olmasına, Türkiye'nin Rusya içerisindeki soydaş halkları doğrudan etkilemesine ve Afganistan'dan kaynaklanan terör ve uyuşturucu kaçakçılığı tehlikelerinin Rusya'ya ulaşmasına karşı Orta Asya, stratejik bir tampon bölge olarak Rusya için hayati önem taşımaktadır (Aydın, 2015:5-6; Safojev, 2005:120). Bu nedenle, Rusya'nın Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da önemli askeri üsleri bulunmaktadır. Ayrıca, Orta Asya'nın ulaştırma ve lojistik açısından stratejik konumu ve Rusların Kazakistan'daki Baykonur Uzay Üssü, bölgeyi Rusya için vazgeçilmez kılmaktadır.

Rusya her ne kadar Orta Asya'yı jeopolitik ve jeostratejik öncelikli olarak değerlendirse de, bu coğrafyada jeoekonomik açıdan da rakiplerine karşı etkili olmaya çalışmaktadır. Genel olarak Orta Asya ülkeleri için Çin en büyük ticari ortak olarak konumlanmış olsa da, Rusya hala bölgeyi ekonomik açıdan önemli derecede kendine bağımlı halde tutmayı başarmaktadır. Hatta bir anlamda bölge ülkeleri, ekonomi konusunda Çin'den çok Rusya'ya bağımlı kalmaktadır. Örneğin, Orta Asya'nın doğalgaz ve petrol ürünlerinin dış pazarlara sunulması için büyük ölçüde Rusya'dan geçen boru hatlarına ihtiyacı vardır (Aydın, 2015:7). Yine, dış pazarlara ulaşmak için Rusya'dan geçen transit yolları, bölge ülkelerinin taşımacılığı için yüksek öneme sahiptir (Safojev, 2005:120). Bu nedenle, bölge ülkeleri bu konulardaki Rusya'ya bağımlılığını azaltmak için Çin, Afganistan, İran ve Kafkasya gibi alternatif rotalar oluşturmak ve gerekli altyapıları inşa etmek için çabalamaktadır. Bunların haricinde, Rusya Orta Asya ürünleri için

¹³ Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization).

önemli bir pazar olmakla birlikte, oradan da bölgeye çok önemli hammadde ve hazır ürünler ithal edilmektedir (age:119). Ek olarak, Rusya nükleer teknoloji ve savunma sanayi ürünlerinin tedariki konusunda da Orta Asya'da rakipsiz konumdadır (Budak, 2013:131-132). Kısacası, Rusya'nın Orta Asya üzerinde çok etkili jeoekonomik avantajlara sahip olduğu apaçık bir gerçektir.

Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik jeokültürel konumu ve tutumuna gelince, bu konuda da rakiplerine göre daha avantajlı olduğunu görebiliriz. Çünkü Rusya, Orta Asya'nın son 150 yıllık geçmişinde çok etkili bir aktör olarak bölgede bir ortak tarih inşa etmiştir. Bununla birlikte, Rusya Orta Asya halkları arasında Rus dilinin yaygınlaşmasını ve Rus edebiyatının güçlü bir yer kazanmasını sağlamıştır. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde, yerel yönetimleri her yönüyle ele geçirerek ve "uyumsuz" bilim insanları, düşünürler ve aydınları yok ederek, Rus kültürü ve ortak Sovyet kimliğini kapsamlı bir şekilde Orta Asya halklarına empoze etmiştir. Böylece Sovyetler Birliği dağılıp bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazansa da, halen bu coğrafyada Rus kültürünün bıraktığı derin izlere rastlamak mümkündür ve bölge halklarının büyük bir çoğunluğu Rusya'ya karşı ayrı bir sempati beslemektedir. Bu durum, Rusya'nın Orta Asya üzerinde jeokültürel üstünlük sağlamasına imkan tanımaktadır.

Rusya, Orta Asya üzerindeki tüm jeopolitik ve alt dallarına ilişkin önemli avantajlara sahipken, bu üstünlüklerini uzun yıllar elde tutmak ve daha iyi kontrol etmek için bölge ülkelerini kapsayan çeşitli uluslararası platform ve kuruluşlara liderlik etmektedir. Örneğin, Rusya bölgeye yönelik jeopolitik üstünlüğünün güvenliği ve kontrolü için BDT'yi, jeostratejik meselelerde KGAÖ'yü ve jeoekonomik konularda ise AEB'yi etkili bir şekilde kullanmaya çalışmaktadır (Aydın, 2015:5-6; Budak, 2013:132). Böylece Rusya, bu örgütler vasıtasıyla esasen Orta Asya'daki kendi varlığını güvence altına almak, bölge ülkelerini kendi etki alanında tutmak ve oradaki diğer dış aktörlerin faaliyetlerini kontrol altına almak, gerektiğinde ise kısıtlamak gibi amaçlarını gerçekleştirmektedir. Rusya'nın bölgeye yönelik jeokültürel projesine gelince, muhtemelen gelecekte geniş çaplı bir entegrasyon projesi olarak Avrasya Birliği'ni kurmayı, Rusya'nın "Avrasyacılık" dış politika anlayışı çerçevesinde bir Avrasyalı kimliği inşa etmeyi ve bu projeye Orta Asya ülkeleri ve halklarını da dahil etmeyi hedeflemektedir (Koçer ve Gökten, 2021:1472; Kafkasyalı, 2012:257-258; Budak, 2013:131).

Ancak Rusya'nın bu son hamlesini hayata geçirmesi pek de kolay olmayacaktır. Çünkü Rusya burada bazı avantajlara sahip olduğu kadar, bazı dezavantajlarla da karşı karşıyadır. Bunların başında, bölgede ABD, AB, Çin ve Türkiye gibi diğer güçlü oyuncuların varlığı gelmektedir. Bu durum, Rusya'nın bölge üzerindeki etkisini kısıtlamakta ve onun Orta Asya ülkeleri

tarafından dengelenmesine yönelik güçlü alternatifler sunmaktadır. Bu nedenle Rusya Federasyonu, bölge ülkelerine bazı konularda baskı yapmakta zorlanmakta ve bazı durumlarda ciddi tavizler vermek zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla, Rusya Orta Asya konusunda dış aktörleri dengelemek için onların bazılarıyla zaman zaman iş birliğine gitse de, aslında bu aktörlerin hiçbirini bölgede görmek istememekte ve bulduğu her fırsatta onları engellemeye çalışmaktadır. Bu tür rekabet ve güç mücadeleleri, yeni yüzyılın başlamasıyla Orta Asya üzerindeki eski "Büyük Oyun"un yeni aşaması olan "Yeni Büyük Oyun"un başladığı izlenimini vermektedir (Kamalov, 2011:62).

Rusya'nın bu konudaki diğer önemli dezavantajı ise bölge ülkelerinin kendi başlarına bir birlik oluşturma çabalarıdır. Rusya, Orta Asya'nın tek başına bütünleşmesini istemeyen en önemli aktörlerden biridir. Çünkü bölge halklarının, Rusya'nın dışında bir bütünleşmeye gitmesi, onun Orta Asya'daki varlığını tehlikeye atacak ve bölgede özgün bir rakibin oluşmasıyla birlikte Rusya'ya karşı tüm güçlerin eline önemli bir koz vermiş olacaktır. Yani, eğer Orta Asya ülkeleri kendi aralarında gerçek manada bir entegrasyonu gerçekleştirebilirlerse, bu ülkeler hayati önem taşıyan enerji, su ve gıda gibi konularda bölgesel kontrolü ve güvenliği ellerine alarak, Rusya'ya bağımlılıklarını en az seviyeye indireceklerdir. Üstelik bu sefer bölge ülkelerinin Rusya'ya olan bağımlılığı, ayrı ayrı değil, tek bir bölgesel aktör olarak, karşılıklı bağımlılığa dönüşecektir. Bu durum ise Rusya tarafından, Federasyonun en büyük kaybı ve rakiplerine karşı en büyük yenilgisi olarak kabul edilecektir. Zira Orta Asya'nın bütünleşmesi, diğer dış aktörlere pek çok açıdan Rusya'ya karşı önemli avantajlar sağlayacak ve bu birlik, bu aktörlerin hiçbirini Rusya kadar olumsuz etkilemeyecektir. Aslında, bölgenin bütünleşmesi, Rusya için bazı yönlerden, özellikle onun bölge üzerindeki eşsiz üstünlükleri ve bölge ülkeleriyle olan kapsamlı ve derin bağları vasıtasıyla diğer aktörlere karşı koyma bakımından faydalı olabilir. Yine de Rusya, gereksiz risklere mahal vermeyerek Orta Asya'nın özgün birliğini değil, kendisinin de içinde olduğu bir entegrasyonun hayata geçirilmesi için çaba göstermektedir (Kamalov, 2011:66).

4.1.2. Jeoekonomi açısından Çin ve Orta Asya

Tarih boyunca Orta Asya bölgesi, Han, Tang, Yuan sülaleleri ve Mançur imparatorluğu dönemlerinde olmak üzere, kısa süreliğine de olsa, dört kez Çin hakimiyeti altına girmiştir (Ekrem, 2011:54). Bu bölge, Çin için her zaman jeoekonomik ve jeostratejik önem taşımıştır. Örneğin, Çin'den Avrupa'ya uzanan en kısa ticaret rotalarından biri olan kadim İpek Yolu'nun önemli güzergahlarından biri olarak Orta Asya, Çin için jeoekonomik anlam taşıırken, batı sınırlarının önemli bir kesiminde Türkler, Moğollar, Partlar ve Sasanilere karşı hayati öneme sahip jeostratejik bir tampon bölge olma özelliğini de korumuştur (age; Safoyev, 2005:112). Bu

durum, Çin açısından hiç değişmemiştir; hatta bugün dahi bölgenin bu özellikleri tarihi önemini korumaktadır. Ancak, son dönemlerde deniz yollarının keşfedilmesiyle İpek Yolu'nun önemini yitirmesi, Rusların Orta Asya'yı tamamen ele geçirmesi ve Çin'in iç sorunları, bu coğrafyada etkili olmasını engellemiştir. Bununla birlikte, Çin, Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından 1991'de bağımsızlıklarını kazanan bölge ülkelerini ilk tanıyan ve diplomatik ilişkiler kuran devletlerden biri olmuştur (Ekrem, 2011:20). Ümit Alperen (2018:21), Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) Orta Asya ile politik ilişkilerini üç döneme ayırmaktadır. Bu çalışmaya göre, Soğuk Savaş dönemiyle belirlenen ilk dönemde Çin'in Orta Asya ile doğrudan ilişkileri yokken, 1994'te Çin Başbakanı Li Peng'in Taşkent ziyaretiyle başlayan ikinci dönemde, bölgesel kalkınma, dayanışma ve ekonomik motivasyon çerçevesinde iyi ilişkilerin geliştirilmesi öne çıkmıştır. 2013'te Başkan Xi Jinping'in Astana'da "Bir Kuşak, Bir Yol" girişimini açıklamasıyla başlayan üçüncü dönemde ise Çin-Orta Asya ilişkileri yeni bir sürece girmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Çin, Orta Asya ile ilişkilerinde jeoekonomik üstünlüğüne öncelik vermektedir. Çünkü Çin'in bölgeye yönelik en geniş ve bugünkü konjonktüre uygun en stratejik imkan ve kabiliyetleri bu yöndedir. Çin'in bu jeoekonomik üstünlük ve önceliğini tartışmadan önce, aşağıdaki değerlendirmelerin daha iyi anlaşılması için jeoekonominin tam olarak ne olduğunu kısaca açıklamak faydalı olacaktır. Jeoekonomi, aslında jeopolitiğin bir alt dalıdır. Jeopolitik, uluslararası ilişkiler alanında tek bir tanımla ifade edilmese de genel olarak, devletlerin coğrafi özellikleriyle siyasetleri arasındaki ilişkileri ve onların diğer ülke ve bölgelerin coğrafi özelliklerine göre belirlenen dış politikalarını analiz etme yöntemi olarak bilinir (Kamenov, 2018). Ancak jeoekonomi, herkes tarafından pek fazla bilinmeyen veya dile getirilmeyen bir kavramdır. Jeoekonomiyi basit bir dille ifade etmek gerekirse, bu disiplin, teknoloji, sermaye ve doğal kaynakların bölgesel ve küresel ölçekte siyasi yapılar tarafından etkin ve verimli şekilde nasıl bir araya getirileceğini araştıran ekonomik ve siyasi bir disiplindir (age). Jeoekonomik analizlerde coğrafya, ekonomi, teknoloji ve politika önemli rol oynar. Jeoekonominin fikir babası Edward Luttwak'ın, Soğuk Savaş sonrası dönemde ülkeler arası anlaşmazlıkları tanımlamaya yönelik geliştirdiği jeoekonomik bakış açısı, Orta Asya'daki rekabetin analizinde de oldukça faydalı olacaktır (Budak, 2013:128). Çünkü bundan sonra devletler arası rekabetten çok, bölgelerin ekonomik rekabeti ve çatışmaları daha ön plana çıkacaktır (Kamenov, 2018).

Çin'in Orta Asya'ya yönelik çok önemli jeostratejik, jeopolitik ve jeokültürel amaç ve çıkarları bulunsa da, onun bölgede birçok jeoekonomik üstünlüğe sahip olduğunu ve buna öncelik

tanıdığını yukarıda belirtmiştik. Buna göre, Orta Asya bölgesi, zengin enerji kaynakları ve batı pazarlarına ulaşmada en kısa ve en verimli rotanın buradan geçmesi bakımından Çin için vazgeçilmez bir jeoekonomik önem taşımaktadır. Aslında Orta Asya, Çin'in büyük Asya Ekonomik Birliği ve diğer hedefleri çerçevesinde Kuzeydoğu Asya, Güneydoğu Asya, Güney Asya ve Orta Asya bölgelerinden oluşan dört serbest ticaret alanının oluşturulması gibi kapsamlı projelerinin önemli bir parçası olarak, onun yoğun jeoekonomik politikasının odak merkezinde yer almaktadır (Ekrem, 2011:21, 36). Çin'in yoğun nüfus yapısı ve hızla büyüyen ekonomisi nedeniyle enerjiye olan ihtiyacı katlanarak artmaktadır. Bu konuda yüksek oranda dışa bağımlı olan Çin, enerji ihtiyacının büyük bir kısmını Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Rusya'dan karşılıyor olsa da, Orta Asya bölgesi kaynak çeşitliliği, güvenli enerji tedariki ve büyük enerji rezervleri bakımından onun için hayati önem taşımaktadır (Budak, 2013:135; Ekrem, 2011:29-30). Hatta Orta Asya, Çin'e yakınlığı ve direkt kara bağlantısının olması açısından enerji konusunda Rusya ve Orta Doğu'ya bir alternatif olarak da görülmektedir. Ayrıca, Orta Asya bölgesi, Çin için sanayi, teknoloji ve savunma alanlarında ihtiyaç duyduğu kıymetli madenlere sahip olması nedeniyle hammadde kaynağı olarak da ayrı bir öneme sahiptir (age:33). Yine Çin'den büyük Batı pazarlarına ulaşabilecek en kısa yolun Orta Asya'dan geçmesi, bölgeyi jeoekonomik rekabet alanı haline getirmektedir (age:37). Bu rekabette en önemli aktör Çin'dir, çünkü yakın gelecekte dünyanın bir numaralı ekonomik gücüne dönüşmesi beklenen Çin'in, Avrupa gibi gelişmiş ve nitelikli pazarlara erişimi büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Orta Asya'daki küresel rekabetin politik boyuttan ekonomik eksene kayması, bölgedeki “Yeni Büyük Oyun”un jeoekonomik bir nitelik kazanmasına yol açacaktır (Budak, 2013:128).

Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Asya konusunda jeoekonomik avantajlarına öncelik tanınmasının yanında, bölgenin jeostratejik önemini de göz ardı etmemektedir. Çin için bu bölge, ticari güvenlik, sınır güvenliği ve bölgesel güvenlik açısından jeostratejik bir öneme sahiptir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Çin, Orta Asya'ya ulaştırma, ulaşım, iletişim ve lojistik sahalarının geliştirilmesi çerçevesinde büyük yatırımlar yapmaktadır. Bu tür uzun vadeli yatırımların güvenliğinin sağlanması için ise bölgedeki istikrar ve huzurun korunması gerekmektedir (Alperen, 2018:24-25). Çünkü Orta Asya, jeostratejik olarak Çin'in “Kuşak ve Yol” projesinin ve enerji güvenliğinin geleceğini doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Ayrıca, Çin'in hassas bölgelerinden biri olan Uygur Özerk Bölgesi'nin Orta Asya ile uzun sınırlar boyunca komşu olması nedeniyle, Pekin yönetimi buradaki bir istikrarsızlığın Çin'i doğrudan etkileyebileceğini düşünmektedir (age:24). Ayrıca Çin, Orta Asya'yı bir jeostratejik tampon

bölge olarak görmekte ve bu bölgeyi, dış aktörlerin kendisine daha fazla yaklaşmasını önlemek için bir güvenlik alanı olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle Çin, bölgesel güvenlik çerçevesinde Orta Asya’da üçüncü bir tarafın fazla güçlenmesini hiç istememektedir.

Çin’in konjonktürel konumu ve Orta Asya’ya yönelik yaklaşımlardan yola çıkarak sıradaki önceliğinin jeopolitik maksat ve çıkarlara dayalı olabileceğini söyleyebiliriz. Çin’in Orta Asya’ya yönelik jeopolitik amaç ve çıkarları, ticari, enerji ve güvenlik maksatlı olmak üzere üç ana boyutta değerlendirilebilir. İlk olarak, Çin’in Kuşak ve Yol girişimi, jeoekonomik fırsatların yanı sıra jeopolitik hedefleri de barındırmaktadır (Alperen, 2018:20). ABD’nin Çin’i Hindistan ve Pasifik stratejisi üzerinden kuşatmaya çalışması, Çin’i, kuşatılmış deniz yollarına alternatif olarak, Orta Asya üzerinden batıya doğru bir kara yolu çıkışı arayışına yönlendirmektedir (age:23). Bu bağlamda, Çin “Kuşak Girişimi” çerçevesinde doğusuna paralel olan bir jeopolitik çıkış yolu oluşturmaya çalışmaktadır. Aynı şekilde, Çin’in deniz yolu rotaları üzerinde ABD’nin kontrol üstünlüğü, onun Kuzey Afrika ve Orta Doğu’dan sağladığı enerji trafiğine her zaman bir potansiyel tehdit oluşturmaktadır (Ekrem, 2011:29). Bu nedenle Orta Asya enerji kaynakları, Çin için daha güvenli ve ekonomik bir alternatif olarak görülmektedir. Böylece Orta Asya coğrafyası, Çin için enerjiyle ilgili jeopolitik haritanın merkezinde yer almaktadır (age). Ayrıca, 11 Eylül 2001 sonrası ABD başta olmak üzere, dış güçlerin Orta Asya’da daha aktif hale gelmesini Çin, bölgesel güvenlik çerçevesinde bir potansiyel jeopolitik tehdit olarak algılamaktadır (age:25). Bu çerçevede, Çin, Orta Asya’yı kendisi için bir dış aktörlere karşı jeopolitik çember olarak görmekte ve buraya “tehdit unsurları”nın yaklaşmasından hoşlanmamaktadır.

Çin’in Orta Asya’daki jeokültürel durumuna gelince, bu konuda rakiplerine göre oldukça zayıf konumdadır. Çünkü Çin, Orta Asya’ya çok yakın olmasına rağmen, kültürel anlamda dil, din, yaşam tarzı, milli hafıza gibi konularda bölge ile göze çarpan hiçbir bağı yoktur. Yukarıda belirtildiği gibi, Çin yalnızca Orta Asya ile sonradan ele geçirdiği Doğu Türkistan Özerk Bölgesi üzerinden komşudur. Hasılı bu mesele, Çin’in Orta Asya konusunda en zayıf ve kazanılması pek de mümkün olmayan noktasıdır. Ancak Çin devleti, son yıllarda her şeye rağmen, Orta Asya bölgesiyle "kültürel farklılıkları gidermek, bölgedeki yumuşak gücünü arttırarak kalıcı hale getirmek ve imajını düzeltmek amacıyla ekonomik ve siyasi diplomasiinin yanı sıra kültürel diplomasiye de önem vermektedir" (Alperen, 2018:22).

Diğer aktörler gibi, Çin de Orta Asya’ya yönelik jeoekonomik ve diğer ilgili politikalarını çeşitli proje ve kuruluşlarla kurumsallaştırarak pekiştirmeye çalışmaktadır. Jeoekonomi konusunda, Çin tam anlamıyla kurumsallaşmış bir örgüt yerine “Kuşak ve Yol” projesini ortaya

koymaktadır (Alperen, 2018:19). Bu büyük projenin bir ucu Orta Asya'yı da kapsadığı için, Çin, bölgeye yönelik jeoekonomik amaçlarını daha iyi yönetmek adına geniş fırsatlar elde etmektedir. ŞİÖ ise Çin'in bölgeye özel, en gelişmiş ve tam kurumsal bir proje olarak, onun tüm jeostratejik plan ve manevralarını gerçekleştirmesindeki en temel araç olarak ortaya çıkmaktadır (age:21; Kafkasyalı, 2012:259). Bu örgüt, jeostratejik olarak, esasen Çin'in Doğu Türkistan bölgesindeki güvenliğin korunması ve buraya komşu olan Orta Asya'nın bu açıdan kontrol edilmesinde önemli katkı sağlamaktadır (Budak, 2013:134; Ekrem, 2011:21-23, 29). Ayrıca Pekin yönetimi, ŞİÖ'den bölgeye yönelik jeopolitik çıkarlarını güvence altına almak ve bu konudaki planlarını hayata geçirmek için de etkili bir şekilde yararlanmaktadır (age:21-22; Alperen, 2018:24). Bu örgütte, bölge ülkeleriyle birlikte, Rusya, Hindistan, Pakistan ve İran gibi diğer önemli küresel ve bölgesel güçlerin yer alması, Çin'in jeopolitik manevralarına geniş bir alan sunarken, karşısındaki diğer güç ve bloklara yönelik jeopolitik pozisyonunu güçlendirmektedir (Aydın, 2015:8; Ekrem, 2011:23-24). Ancak, Çinliler bugüne kadar Orta Asya'da jeokültürel maksat ve çıkarlarını destekleyecek resmi bir kuruluş oluşturamamıştır. Bununla birlikte, Çin, eski Büyük İpek Yolu'nun güncel versiyonu olarak kabul edilen "Kuşak ve Yol" girişiminin Orta Asya'da Çin kültürünün yaygınlaşmasında etkili olacağını ve böylece bölgede jeokültürel varlığına zemin hazırlayacağını düşünmektedir.

Çin'in Orta Asya konusundaki tüm bu jeopolitik ve diğer amaç ve çıkarları, bazı konularda diğer aktörlerle örtüşürken, bazı konularda ise çatışmaktadır (Ekrem, 2011:54). Çin'in bölgedeki en güçlü müttefiki Rusya'dır. Bu ittifakın en büyük sebebi, her iki taraf için ABD'ye karşı bir denge oluşturmak iken, Orta Asya bölgesi de bu dengenin önemli bir parçasıdır (Alperen, 2018:24; Ekrem, 2011:24). Dolayısıyla 11 Eylül saldırıları ardından ABD'nin Afganistan kara hareketlerini başlatması ve bölgede daha aktif hale gelmesi, Rusya-Çin ittifakının daha da güçlenmesine neden olmuştur (Aydın, 2015:8-9). Böylece, Çin ve Rusya Orta Asya'da ekonomi ve güvenlik konuları çerçevesinde birbirlerine rakip değil, üçüncü taraflara karşı birbirinin eksikliklerini tamamlayıcı hale gelmiştir (Alperen, 2018:31-33). ABD ise Çin için başka yerlerde olduğu gibi Orta Asya'da da en büyük potansiyel rakip olmaya devam etmektedir (Pirinçi, 2008:230; Ekrem, 2011:40). Aslında Çin, Rusya'yla güçlü bir müttefik olarak görünse de, Moskova'nın yayılmacı politikasından çekinmekte ve Orta Asya coğrafyasını ona karşı bir tampon bölge olarak görmektedir (Aydın, 2015:8-9). Kısacası, Çin hükümeti, diğer aktörlerle Orta Asya'da dengeleme politikası izlese de, hiçbir gücün bu bölgeyi tek başına tam olarak etkisi altına almasını arzu etmemektedir.

Orta Asya'daki dış aktörlerin birbiriyle olan mücadele ve rekabetinin yanı sıra, Çin, bölge ülkelerinin kendi aralarındaki bütünleşme çabalarına da sıcak bakmamaktadır. Pekin yönetimi, yanı başında özgün bir oluşumun, Çin'in liderlik ettiği ŞİÖ'ye baskı oluşturabileceğini, bölgedeki jeopolitik ve diğer varlıklarının zayıflayabileceğini, manevra kabiliyetlerinin kısıtlanabileceğini ve bu oluşumun uzun vadede bir askeri güce dönüşebileceğini düşünmektedir (Ekrem, 2011:52). Buna karşılık Çin, Rusya gibi, Orta Asya ülkelerini kendisinin de içinde bulunduğu bir tam teşekküllü entegrasyon içine çekmek istememektedir. Çin devleti, devasa varlığıyla pek çok konuda kendi kendine yetmektedir ve yalnızca ihtiyacı olan şey, dışarıdan hammadde ve enerji ithal etmek ve dışarıya hazır ürün ve teknoloji ihraç etmektir. Bu nedenle, Çin, bazı haklarının kısıtlanması pahasına diğer ülke ve kuruluşlarla tam olarak bütünleşmeyi gereksiz bulmaktadır. Ancak, Çin, Orta Asya'nın bütünleşmesine sıcak bakmasa da, böyle bir birlikten faydalanabileceği yönlerini de iyi bilmektedir. Eğer Orta Asya Birliği kurulursa, bu Çin için bölgede daha nitelikli bir pazarın oluşması, Kuşak ve Yol gibi projelerinin ilgili kısımlarının uygulanmasının kolaylaşması ve bölgeyi bir bütün olarak diğer aktörlere karşı daha etkin dengeleme imkanı sağlayabilir.

4.1.3. Jeostrateji açısından Batı ve Orta Asya

Batı dünyası, MÖ 4. yüzyılın sonlarında Makedonyalı Büyük İskender'in Asya seferi sırasında Orta Asya'nın yönetimini kısa bir süreliğine ele geçirmesi haricinde, Soğuk Savaş'ın sonuna kadar bu bölgeyle doğrudan bir ilişki kuramamıştır (Golden, 2011/2018:51). Ancak Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından, 1991'de bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkeleriyle Batılı aktörler hızla diplomatik ilişkiler tesis etmeye başlamıştır (Başçıl, 2021; Safoyev, 2005:150). Burada Batılı aktörlerden kasıt, genel olarak ABD, onun liderlik ettiği uluslararası kuruluşlar ve AB'dir. Bu aktörler, başlangıçta Orta Asya ile ilişkilerini esasen ekonomi ve enerji konuları üzerine şekillendirirken, 11 Eylül 2001 olaylarından sonra bu ilişkilerin eksenini güvenlik konularına kaymaya başlamıştır (Pirinççi, 2008:217). Özellikle bu dönemde ABD, Afganistan Savaşı çerçevesinde Orta Asya'da askeri varlığını artırmış ve bölge ülkelerinin birçoğunda askeri üsler kurmuştur (age:221). Ancak çok geçmeden Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinde hükümetlere karşı dış destekli renkli devrimler ve halk protestolarının meydana gelmesi, bölge ülkelerinin Batı'ya olan kuşkularını artırmış ve 2005'te Özbekistan'da yaşanan Andican olaylarının ardından, bölgenin Batı'yla olan ilişkileri, özellikle güvenlik ve askeri konularda, keskin bir şekilde gerilemiştir (Kafkasyalı, 2012:254, 345-347; Pirinççi, 2008:224). Hatta ABD'nin neredeyse bölgedeki tüm askeri üsleri kapatılmıştır. 2021'in sonuna doğru ABD'nin Afganistan'dan tamamen çekilmesiyle, Batı'nın bölge ile askeri ve güvenlik ilişkileri minimum

seviyeye inmiştir (Aparı, 2021). Ancak Orta Asya ülkelerinin Batı'yla ekonomik ve enerji alanlarındaki ilişkileri, eskisi gibi olmasa da, yine de istikrarlı bir şekilde devam etmektedir.

Her ne kadar Batı ve Orta Asya arasındaki güvenlik ve askeri iş birliği gerilese de, Batılı aktörler için bölgenin stratejik önemi azalmamıştır. Batı, Orta Asya'yı her şeyden önce jeostratejik açıdan değerlendirmekte ve kendi güvenliği için bu bölgeyi bir tampon bölge olarak görmektedir. Bu yüzden Batı, Orta Asya'daki güvenlik ve huzurun korunmasını, öncelikle kendi güvenliği açısından bir garanti olarak değerlendirmektedir. Jeostrateji hakkında kısaca bilgi vererek aşağıdaki tartışmalara geçmek, konu analizinde daha faydalı olacaktır. Genel olarak jeostrateji, coğrafi unsurların incelenmesiyle elde edilen sonuçlara dayalı olarak belirlenen politik çıkarların stratejik yönetimidir veya kısaca, bir stratejinin coğrafi gerekçelere dayanarak oluşturulmasıdır (Kamenov, 2018). Yani jeostrateji, bir ülkenin dış politikasının coğrafi istikameti olarak, askeri kabiliyeti ve diplomatik etkinlikleriyle nereye odaklanacağını belirler. Jeostratejinin fikir babalarından Amerikalı siyaset bilimci Zbigniew Brzezinski, ABD'nin Avrasya jeostratejisinin, kendi küresel hegemonyasını koruyacak ve artan kurumsallaşmış küresel iş birliğini sağlayacak şekilde şekillendirilmesi gerektiğini önermektedir (age). Tabii ki, Orta Asya bölgesi de bu jeostratejinin önemli bir parçası olacaktır.

ABD ve AB açısından Orta Asya coğrafyası, en çok jeostratejik açıdan önem arz ettiğini belirtmiştik. Dolayısıyla Batılı aktörlerin bölgeye yönelik jeostratejik tutumlarını, genel olarak ulusal güvenlik ve ekonomik çıkarlar, diğer etkili aktörlerin dengelenmesi ve gerektiğinde bu aktörlerle iş birliği yapılması gibi unsurlar belirlemektedir¹⁴ (Pirinççi, 2008:219; Aydın, 2015:4; Ekrem, 2011:46). İlk olarak, ABD ve AB, 1990'larda Orta Asya ile ekonomik ilişkileri tesis ederken, esasen enerji ve ulaşım güvenliğini korumaya yönelik jeostratejik bir politika izlemiştir (Pirinççi, 2008:212; Budak, 2013:133-134). 11 Eylül 2001 olaylarından sonra, birkaç yıl boyunca ABD'nin bölgedeki varlığının ana nedeni, terörizm, uyuşturucu kaçakçılığı ve aşırı cılık gibi Batı'nın ulusal güvenliğine tehdit oluşturan unsurları engellemek ve yerinde yok etmek olmuştur (Aydın, 2015:4; Safoyev, 2005:151-152). Bu noktada ABD, bölgedeki varlığını güçlendirdikten sonra, güvenlik çıkarları doğrultusunda bir yandan Orta Asya'da etkili olan Rusya ve Çin gibi aktörlerle bazı konularda iş birliği yapmış, diğer yandan onların bu coğrafyadaki varlıklarını kontrol etmeye ve etkilerini sınırlandırmaya çalışarak, kendi

¹⁴ Burada AB'nin bölge üzerindeki çeşitli amaç ve çıkarları çoğunlukla ABD ile örtüştüğü için Batılı aktör olarak ele alınmakta olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Yoksa AB'nin bazı konularda yapısı gereği ABD'den ayrılarak istisnai özelliklere de sahip bulunmaktadır. Burada önemli olan, Batılı aktörlerin baş temsilcisi ABD'dir ve yalnız AB, Orta Asya'ya yönelik bazı ilgili konularda ciddi bir Batılı aktör olduğu için gerektiğinde ABD'yle birlikte ele alınmaktadır.

hegemonyasını uzun yıllar korumaya yönelik jeostratejik politikalar geliştirmiştir (Kamalov, 2011:62; Zabortseva, 2012:170). Son yıllarda ABD, Orta Asya'daki askeri varlığını neredeyse tamamen kaybetmişse de, AB ile ekonomi, özellikle enerji alanındaki varlığını sürdürmekte ve bu coğrafya Batı için her zaman olduğu gibi jeostratejik önemini korumaktadır.

Batılı aktörlerin, özellikle ABD'nin, Orta Asya üzerindeki sıradaki öncelikleri arasında jeopolitik amaç ve çıkarları bulunmaktadır. ABD'nin Orta Asya'daki en büyük jeopolitik hedefi, Rusya ve Çin'in bölgedeki jeopolitik hamlelerine karşı, Afganistan üzerinden Orta Asya'yı, bugünlerde en yakın müttefiki olan Hindistan'ın liderlik ettiği Güney Asya ile entegre etmektir (Kafkasyalı, 2012:251). ABD'nin bölgedeki ikinci büyük jeopolitik amacı ise SSCB'nin yıkılmasının ardından meydana gelen güç boşluğunun Rusya ve Çin tarafından doldurulmasını engellemektir (Pirinççi, 2008:210). Bu bağlamda ABD ve AB, bölge ülkelerinin egemenliklerini ve ekonomilerini güçlendirerek, söz konusu aktörlerin Orta Asya'da dominant güç haline gelmesini durdurmaya çalışmaktadır. Hatta bu konuda Batı, yakın müttefiki Türkiye gibi, bölgeyle derin bağlara sahip devletlerin sahada etkili bir oyuncu olmasını desteklemektedir (Denizhan, 2010:22).

ABD ve AB'nin Orta Asya'ya yönelik jeoekonomik amaç ve menfaatlerine değinecek olursak, Batılı aktörlerin bölgeyi esasen zengin enerji kaynakları, kritik güzergah kabiliyeti ve yeni pazar fırsatları üzerinden değerlendirdiği ve jeoekonomik politikalarını buna göre şekillendirdiği söylenebilir. ABD ve AB, enerji konusunda Orta Doğu'ya bağımlılığını azaltmak ve Rusya'nın Orta Asya enerjisinin dünya pazarlarına ulaşmasındaki tekeline kırmak için çeşitli projeler aracılığıyla jeoekonomik politikalar yürütmektedir (Kafkasyalı, 2012:253; Pirinççi, 2008:212; Budak, 2013:133). Örneğin, ABD'nin Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) gibi maliyetli projeleri ısrarla desteklemesi ve TAPI¹⁵ ve çeşitli Hazar geçişli enerji boru hattı projelerinin hayata geçirilmesini teşvik etmesi, Orta Asya enerjisini bu güzergahlarla dünya pazarlarına ulaştırmayı ve bu konuda Rusya ve Çin'i devre dışı bırakarak bölge üzerindeki nüfuzunu zayıflatmayı hedeflemiştir (Budak, 2013:132; Aydın, 2015:4; Kafkasyalı, 2012:253-254). Böylece Batı, enerji kaynaklarını çeşitlendirerek enerji güvenliğini sağlama yolunda önemli bir adım atmış olacaktır. Ek olarak, Batılı aktörler, Orta Asya üzerinden geçen ulaştırma koridorlarının kontrolü ve bölgenin büyüyen pazarlarından pay alma çabasıyla, Rusya ve Çin'e karşı

¹⁵ Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı. Uzun zamandır yapımı ertelenen TAPI projesinin Türkmenistan'ın çabalarıyla son yıllarda yeniden hayata geçirilmesi yolunda adımlar atılmaktadır. Proje tamamlandığında Türkmen gazının Hindistan'a sevkıyatı mümkün olacaktır (Tamer, 2023).

politikalar geliştirerek, Orta Asya'daki jeoekonomik rekabette önemli bir yer tutmaya çalışmaktadır (Budak, 2013:133-134).

Jeokültür açısından, ABD ve AB'nin Orta Asya'daki konumuna baktığımızda, bu aktörlerin bu konuda da ciddi bir ağırlığa sahip olduğunu görebiliriz. Batıların Orta Asya'daki etkili jeokültürel araçları arasında demokrasi, medya ve dil sayılabilir. İlk olarak, Batılı aktörler, Orta Asya'ya yönelik en önemli jeokültürel araçlarından biri olan Demokrasi Sistemini, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını kazandıktan hemen sonra bu coğrafyada yaymaya ve yerleştirmeye çalışmıştır (Aydın, 2015:5). Batı, Soğuk Savaş sonrası Orta Asya ve benzeri bölgelerde otoriter rejimlerin ortaya çıkmasını engelleyerek, buradaki yaşam biçimini Batı'ya benzetmeyi ve böylece kendi güvenliğini korumayı amaçlamıştır. ABD ve AB'nin bu konuda ne kadar başarılı olduğu tartışılır, ancak bu aktörler “demokrasi” aracılığıyla bölge ülkelerini jeokültürel açıdan ciddi bir şekilde etkilemeyi başarmıştır. Batı'nın kendi kültürünü güçlü bir şekilde yayma araçlarından biri olan medya unsurları, bağımsızlık sonrası Orta Asya'da hızla yayılmaya başlamıştır. Küreselleşmenin etkisi ve teknolojik gelişmelerin yarattığı fırsatlarla, Batı medyası bu coğrafyadaki hayat tarzını derinden etkilemeye başlamıştır. Bu da jeokültürel anlamda Batı'nın bölge üzerindeki en büyük başarılarından biridir ve bu fırsat her zaman Batı tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılabilir. Son olarak, Batı'nın bir diğer etkili aracı olan dil, özellikle İngilizce, son yıllarda bölgede popülerlik kazanmaya başlamıştır. Orta Asya'daki bu durum, Batılı aktörlere bölgeye yönelik ekstra bir jeokültürel avantaj sağlamaktadır.

ABD ve AB, Orta Asya'ya yönelik jeostratejik ve diğer politikalarını daha iyi yönetmek için bazı kurumsal yapılarla desteklemeye çalışmaktadır. İlk olarak, Batılı aktörler, Orta Asya ile jeostratejik ilişkilerini pekiştirmek için 1990'ların başında bölge ülkeleriyle NATO'nun BİO ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) anlaşmalarını imzalamıştır (Ekrem, 2011:23; Pirinççi, 2008:220). Orta Asya ülkelerinin BİO ve AGİT'e üye olmaları, ABD ve AB'nin bölgede Rusya ve Çin'e karşı jeopolitik etkinliğini de artırmıştır. Jeoekonomik açıdan ise, ABD ve AB, Orta Asya ülkeleriyle son yıllarda esasen C5+1¹⁶ ve C5+EU¹⁷ formatındaki buluşmaları güçlendirerek, bu konudaki ilişkilerini de kurumsallaştırmaya çalışmaktadır (Çetin, 2016; Abdülkerimov, Kussainova ve Aliyev, 2023; Kızılay, 2023). Batılı aktörlerin Orta Asya'ya yönelik jeokültürel amaç ve çıkarlarını koordine edecek özel bir kurumsal yapısı olmasa da, bu konudaki ihtiyaçlarını yukarıda bahsi geçen kurum ve projelerle gidermeye çalışmaktadır.

¹⁶ Orta Asya ülkeleri + ABD (Central Asia + US).

¹⁷ Orta Asya ülkeleri + AB (Central Asia + European Union).

ABD ve AB'nin Orta Asya'daki jeostratejik ve diğer varlıklarına karşı en büyük rakipleri hiç şüphesiz Rusya ve Çin'dir. Hatta Batılı aktörlerin Orta Asya'ya yönelik eylem ve tutumları, bu iki ezeli rakibi bölgede birçok konuda iş birliği ve dayanışma içerisinde olmaya zorlamaktadır (Pirinççi, 2008:229-230). Batı'nın en büyük amacı, Rusya ve Çin'in bölgedeki etkisini kırarak Orta Asya ve ötesine yayılmalarını engellemek ve onları çevrelemeye çalışmaktır (Hasgüler ve Uludağ, 2009:51-52). Böylece Batılı aktörler, özellikle ABD, bölgedeki hegemonyasını artırarak, kendi ulusal güvenliği çerçevesinde hem Rusya ve Çin gibi etkili oyuncuları hem de bölgede terörizm, aşırıcılık ve yasadışı madde kaçakçılığı gibi tehditleri, Batı'dan uzak bir yerde güvenlik çemberi oluşturarak kontrol altında tutmayı amaçlamaktadır (Aydın, 2015:3). Ayrıca ABD ve AB, Rusya ve Çin'le Orta Asya'da ekonomik çıkarlar, özellikle enerji ve transit-lojistik konularında da karşı karşıya gelmektedir (age:5). Batılı aktörler, Orta Asya'nın zengin enerji kaynakları ve jeostratejik konumunun sağladığı avantajlardan, Rusya ve Çin'e karşı kendi paylarını almaya ve bu konudaki yatırımlarının güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır. Batılı aktörleri Rusya ve Çin'le karşı karşıya getiren bir diğer önemli neden ise, Orta Asya üzerindeki ideolojik çekişmedir (Hasgüler ve Uludağ, 2009:52). Batı, Orta Asya ülkelerine kendi geleneksel rejimlerine karşı demokratik sistemi yerleştirmeye çalışarak bölgeyi ideolojik olarak kendine çekmeye çalışmaktadır. Bu ise, güçlü otoriter rejimlere sahip olan Çin ve Rusya'yı endişelendirerek, Batı'nın ideolojik yayılmasına karşı birlikte cephe almaya itmektedir.

Bu durumda, Batılı aktörler, Orta Asya ülkelerinin kendi aralarında bir birlik kurarak derin bir entegrasyon gerçekleştirmesini, bölgedeki diğer rakiplere karşı en çok destekleyen taraftır. Çünkü Batı, bölgenin bu şekilde Rusya ve Çin'in baskın etkisinden kurtulabileceğini, demokratik değerlerin bölgeye yayılmasının kolaylaşacağını ve böylece Orta Asya'nın bir bütün olarak güçlü rakiplere karşı koyabileceğini düşünmektedir (Pirinççi, 2008:210,233). Yani Batılı aktörler, özellikle ABD, Orta Asya'yı hiçbir gücün nüfuz etmediği tarafsız bir bölge olarak görmek istemekte ve stratejik planlarını buna göre yapmaktadır (age:211-212). Hatta ABD, 2000'li yıllarda "Büyük Orta Asya" projesi çerçevesinde Orta Asya'yı Güney Asya ile bütünleştirmeyi ve bu kapsamda güvenlik, demokrasi, ekonomi, enerji ve ulaşım alanlarında iş birliğini güçlendirmeyi hedeflemiştir (Ekrem, 2011:41-42). Bu şekilde, Rusya ve Çin'in bölgedeki etkisini kırmayı düşünen ABD, bu projenin son yıllarda bazı aksaklıklar nedeniyle ilerleme kaydedememesine rağmen, Batı'nın bu yöndeki hedeflerinde sabit kaldığını söyleyebiliriz.

4.1.4. Jeokültür açısından Türkiye ve Orta Asya

Türkiye tarihinde Orta Asya önemli bir yer tutmaktadır. Zira Türkiye ve öncesindeki büyük Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kurup şekillendirenlerin ataları Orta Asya kökenlidir. Dolayısıyla, asırlardır Türkiye ve Türk halkı, etnik köken ve dini bağlar nedeniyle Orta Asya ile derin ilişkiler içinde olmuştur. Ancak son dönemlerde, özellikle Sovyetler Birliği döneminde, Türkiye-Orta Asya ilişkileri yapay bir şekilde kesilmiştir. Buna rağmen Türkiye ve Türkler, atalarının yurdu olan Orta Asya'yı hiçbir zaman unutmamıştır. 1991'de Sovyetler Birliği dağılırken ve Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazanırken, bölge ülkelerinin bu tarihi mutluluğunu en çok paylaşan ve bu durumu kendi zaferi gibi kutlayan devlet, kardeş ülke Türkiye olmuştur. Tabii olarak Türkiye, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını tanıyan ilk devlet unvanına da sahiptir (Denizhan, 2010:18; Karaoğlu, 2022:137). Türkiye, başlangıçta bölge ülkeleriyle kültür odaklı ilişkiler geliştirirken, daha sonra ekonomik ilişkilere de ağırlık vermiştir. Örneğin, Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya ülkeleriyle 1992'de Türk Dili Konuşan Ülkelerin devlet başkanlarının düzenli zirvelerini başlatmış,¹⁸ 1993'te Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı'nın (TÜRKSOY) ve 2009'da Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin (Türk Konseyi) kurulmasında öncülük etmiştir (Yüce, 2021). Bu Konseye Özbekistan 2019'da, Türkmenistan ise (gözlemci olarak) 2021'de katılmış ve 2021'de Türk Konseyi, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) olarak yeniden yapılandırılmıştır (Dışişleri Bakanlığı, b.t.). Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ekonomik iş birliği, 2000'lerden sonra hızla artmış ve Türkiye, Orta Asya ülkelerinin Çin, Rusya ve AB'den sonra en önemli dış ticari ortağı haline gelmiştir (Budak, 2013:136-139; Yüce, 2021).

Yukarıda bahsedildiği gibi Türkiye, Orta Asya bölgesinde diğer rakipleriyle kıyaslanamayacak derecede jeokültürel üstünlüğe sahiptir. Türkiye'nin bu üstünlüğünün temeli, yüzyıllar öncesine dayanan güçlü kültürel bağlara ve derin bir tarihe dayanmaktadır. Jeokültür kavramının uluslararası ilişkilerde ne anlama geldiğine dair kısa bir açıklama yapmak, bu tartışmayı daha anlamlı kılacaktır. Jeokültür, kimi kaynaklarda jeoekonomi ve jeostrateji gibi jeopolitiğin bir alt birimi ve “yeryüzünde bulunan kültür çevrelerinin oluşturduğu kültür coğrafyalarının değerlendirmelerini, kültür unsurları ve kültür çevrelerinin ilişkilerini araştırma” metodu olarak tanımlanırken kimisinde ise çoğunlukla sınırlı bir coğrafya ile kültür arasındaki ilişki olarak tanımlandığı ve jeopolitiğin alt dalı olarak konumlandırıldığı belirtilmektedir (Kamenov, 2018;

¹⁸ Burada ilişkilerin boyutu kültürel çerçevede dil temelli olduğu için Tacikistan Cumhuriyeti dahil olmuyor. Çünkü Tacikistan kültür bakımından aynı gruba mensup olsa da yalnız bu ülkenin esasını teşkil eden etnik köken Tacik halkı ve resmi devlet dili ise Fars dili ailesine mensup Tacik dilidir.

Ereker ve Özer, 2020:135). Jeokültürün fikir babalarından Samuel Huntington, yeni dünya düzenindeki mücadelenin temel nedeninin ideoloji ve ekonomi değil, kültür olacağını söyleyerek, jeokültürün gelecekte ne kadar önem kazanacağına işaret etmiştir (Huntington, 2001:16). Bu yeni dünya düzeninde jeokültürel açıdan Türkiye'nin de kendisinin dünya sisteminin oluşumuna damgasını vuran muhteşem tarihi ve zengin kültürel mirasıyla önemli bir yer tutacağı beklenmektedir. Türkiye'nin jeokültürel potansiyelinden bahsederken, bir çalışmada birçok Türk araştırmacı bunu "Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafya ve komşu bölgelerle paylaştığı kültür unsurlarının dış politikasının bir aracı olarak kullanılması" şeklinde tanımlamaktadır. Türkiye'nin Balkanlar, Ortadoğu, Orta Asya, Kafkasya, Akdeniz ve Karadeniz gibi komşu bölgelerle tarihsel, dini, dilsel ve etnik bağlara sahip olması, Türkiye'nin jeokültürel gücünü belirlediği düşünülmektedir (Ereker ve Özer, 2020:135). Kısacası, diğer araştırmacıların da belirttiği gibi, Orta Asya bölgesi, Türkiye'nin jeokültürel etki alanının içinde yer alan çok önemli coğrafyalardan biridir.

Türkiye, Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirirken, bölgeye yönelik doğal jeokültürel üstünlüğü bu ilişkilerin derinleşmesi ve kapsamının artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye'nin bu konudaki avantajı, başka hiçbir ülkede bulunmamaktadır. Çünkü Türkiye, Orta Asya bölgesiyle yalnızca tarihsel, kültürel, etnik ve dini bağlara sahip olmakla kalmayıp, Türk tarihi ve kimliğinin kökleri doğrudan bu bölgeye dayanmaktadır (Karaoğlu, 2022:138). Türkiye'nin bölge ülkeleriyle bu çerçevedeki ilişkilerini 30 yıl gibi kısa bir süre içinde ne kadar geliştirdiğinin en somut örneği, TDT'nin kurulmasıdır. Temelleri Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmasından hemen sonra atılan bu teşkilatın esas amacı, üye ülkeler arasında geniş çaplı bir bütünleşmeyi gerçekleştirmektir (age:139). Türkiye, ayrıca, bölgede Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Yunus Emre Vakfı gibi uluslararası kuruluşlar vasıtasıyla da jeokültürel varlığını pekiştirmektedir (Kamalov, 2011:65). Böylece Türkiye, Orta Asya'daki jeokültürel rekabetin en önemli aktörlerinden biri haline gelmektedir.

Türkiye'nin Orta Asya'da diğer aktörlere karşı sıradaki rekabet önceliğinin jeoekonomik çıkar ve amaçlarını korumak olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye her ne kadar bu konuda rakiplerine göre daha zayıf bir konumda görünse de, onun potansiyel imkan ve kabiliyetleri, birçok noktada diğer rakiplerinden üstün olabilir (Budak, 2013:137-138). Türkiye'nin bölgedeki jeoekonomik çıkar ve amaçlarını enerji, ticaret ve savunma sanayi olmak üzere üç ana alanda değerlendirebiliriz. İlk olarak, Türkiye, Orta Asya'nın enerji potansiyelinden payını almaya yönelik ciddi adımlar atarak bu konuda önemli bir aktör haline gelmektedir (Karaoğlu,

2022:142; Safoyev, 2005:88). Bunun en somut örneği, Türkiye liderliğinde inşa edilen BTC ve TANAP projeleridir (Hasgüler ve Uludağ, 2009:55; Budak, 2013:139). Bu boru hatları, Orta Asya enerji ürünlerinin hem Türkiye'nin iç pazarına hem de Türkiye üzerinden dünya pazarlarına sunulması bakımından, Rusya ve Çin gibi dev aktörlere karşı önemli alternatif imkanlar sunmaktadır. Ayrıca, Türkiye, güçlü rakiplerinin geniş avantajlarına rağmen, 4.000'den fazla şirketiyle Orta Asya pazarından önemli bir pay almaya çalışmaktadır (Karaoğlu, 2022:141-142). Avrasya'nın en kısa ve en güvenli ulaşım bağlantı hattı olan Trans-Hazar Doğu-Batı Orta Koridoru'nun Orta Asya, Kafkasya ve Türkiye'den geçme potansiyeli, Türkiye'ye ayrı bir jeoekonomik önem kazandırmaktadır (age:140). Ek olarak, son yıllarda Türkiye'nin savunma sanayi ürünlerinin Orta Asya'ya ihracatında yaşanan atılım, onun bölgedeki jeoekonomik rekabette küçümsenmeyecek kadar güçlü bir aktör olduğunun en somut örneğidir.

Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik jeostratejik çıkar ve amaçlarına bakacak olursak, bu konudaki tutumunun esasen “denge” ve “güvenlik” meseleleri etrafında şekillendiğini görebiliriz. Türkiye'nin Orta Asya'daki derin kültürel bağları ve çeşitli ekonomik ilişkileri, bir yandan onu ABD ve AB gibi Batılı aktörlere karşı daha bağımsız bir konuma getirirken, diğer yandan Rusya ve Çin gibi bölgede etkili olan dev aktörlere karşı kendi ağırlığını artırarak onları dengelemeye çalışmaktadır (Karaoğlu, 2022:153; Safoyev, 2005:88). Bu durumda, Orta Asya bölgesi, Türkiye'ye diğer rakiplerine karşı önemli bir jeostratejik güç kazandırmaktadır. Orta Asya'nın Türkiye için bir diğer jeostratejik önemi ise, bu bölgedeki maksat ve çıkarlarının güvenliğinin sağlanmasıdır. Burada Türkiye kendisinin enerji güvenliği, koridor güvenliği, pazar güvenliği ve ulusal güvenliği açısından Orta Asya'nın ilgili enerji kaynaklarını, transit ve ulaşım kabiliyetini, geniş ticari imkanları ve Afganistan'a komşu olmasından kaynaklı terörizm, aşırıçılık ve yasak madde kaçakçılığı gibi tehdit unsurlarını iki tarafın da faydasına olacak şekilde yakından etkilemek ve kontrol etmek için bu bölgeye ayrı bir jeostratejik anlam yüklemektedir.

Türkiye, etkili bir bölgesel aktör olma yolunda ilerlerken, Orta Asya bu yolculuğun en kilit noktalarından biridir. Bu nedenle, bölgede büyük aktörlerin jeopolitik çıkarları çatışırken, Türkiye de bu mücadelenin önemli bir parçası olarak oradaki çıkarlarını korumaya ve bu mücadelenin kendisine ve bölgeye olan olumsuz etkilerini azaltmaya çalışmaktadır. Bu, Türkiye'yi küresel güçler karşısındaki en etkili bölgesel aktörlerden biri yapmaktadır (Karaoğlu, 2022:142,144). Dünyanın hiçbir yerinde, çok kutuplu yeni uluslararası sistemin en önemli küresel aktörlerinin (Rusya, Çin, ABD gibi) jeopolitik çıkarları, Orta Asya'daki kadar

yoğun bir şekilde kesişmemiş ve Türkiye gibi bir bölgesel aktör bu kesişmenin merkezinde bu kadar etkili bir şekilde yer almamıştır. Bu yüzden, Türkiye, bölge ülkeleriyle ortak jeopolitik çıkarlarını savunarak, diğer aktörlere karşı jeopolitik pozisyonlarını güçlendirmeye çalışmaktadır. Böylece, Orta Asya, Türk jeopolitiğinin ana omurgasını oluşturmaktadır.

Diğer rakipleri gibi Türkiye de Orta Asya'daki jeokültürel ve diğer varlıklarını pekiştirmek ve kurumsallaştırmak için çeşitli platformlara ve kuruluşlara öncülük ederek bölge ülkeleriyle çeşitli projeler gerçekleştirmektedir. Bunların en başarılı, etkili ve önemli olanı TDT'dir. Etki alanı Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan bu teşkilat, Türkiye ve diğer üye devletlerin jeokültürel, jeoekonomik, jeostratejik ve jeopolitik çıkarlarını korumak ve bu konulardaki ortak amaçlarını yönetmek bakımından benzersiz bir kurumsal yapıdır (Karaoğlu, 2022:137-139). Ayrıca, Türkiye, bölge ülkeleriyle Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) ve İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi bölgesel ve uluslararası kurumlar aracılığıyla da yoğun ilişkiler içinde bulunmakta ve yukarıda bahsi geçen tüm konularda ortak pozisyonlarını güçlendirmektedir (Doğan, 2011:64-67; Kültür ve Turizm Bakanlığı, b.t./b). Bunların dışında, Türkiye, Orta Asya'da TİKA ve Yunus Emre Vakfı gibi özel program ve projelerle kendi varlığını pekiştirmektedir (Kamalov, 2011:65; Denizhan, 2010:23).

Türkiye'nin Orta Asya'daki güçlü varlığı, bölgede rekabet içinde olan bazı aktörleri rahatsız etmektedir. Bunların başında Rusya ve Çin gelmektedir (Karaoğlu, 2022:138). Türkiye'nin bölgeyle doğal, derin bağları ve kurumsal nitelik kazanmakta olan güçlü ilişkileri, bu iki güçlü aktörün bölge üzerindeki maksat ve çıkarlarını doğrudan etkilemekte ve bölge ülkelerine bu ikisine karşı çok güçlü alternatif fırsatlar sunmaktadır (age:142-143). Türkiye, her ne kadar bu aktörlerle bölgede yoğun bir rekabet içinde olsa da, onları rahatsız etmekten kaçınarak, onlarla karşılıklı saygı ve menfaate dayalı dengeli bir politika izlemektedir (Karaoğlu, 2022:137,144; Denizhan, 2010:18). Bölgedeki bir diğer önemli aktör olan Batı (ABD ve AB) ile Türkiye'nin Orta Asya'daki çıkarları genel olarak örtüşmektedir ve bu Batılı aktörler, Rusya ve Çin'e karşı Türkiye'nin Orta Asya'da daha etkili olmasını birçok yönden desteklemektedir (Denizhan, 2010:22). Ayrıca, Orta Asya'daki Rusya, Çin, ABD gibi büyük aktörlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmaları ve birbirlerine karşı izledikleri çekişmeli politikalar, Türkiye'nin bölgede daha etkili olmasına ve daha da güçlenmesine yönelik önemli fırsatlar sunmaktadır (Karaoğlu, 2022:138).

Türkiye aynı zamanda kendisinin Orta Asya'da daha etkili ve güçlü olmasını istemesiyle birlikte, bölge ülkelerinin kendi aralarında bütünleşmesini en çok isteyen ve bu durumdan mutluluk duyan ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye, her ne kadar TDT projesine önem verse

de, Orta Asya'da kendi başına bir birliğin kurulmasından endişelenmemekte, aksine böyle bir oluşumu desteklemektedir. Çünkü Türkiye, Orta Asya'nın parçalanarak büyük güçlerin oyuncağı olmasındansa, soydaş bölge ülkelerinin bir bütün olarak ayakta kalmasından yanadır. Rusya ve Çin, Orta Asya Birliğinden çok TDT'den rahatsız olmaktadır. Bu durumda, bölge ülkelerinin kendi içinde bütünleşmesi, TDT'nin de yararına olacak şekilde geniş çaplı entegrasyon sürecini kolaylaştıracaktır. Bu konudaki bir diğer önemli husus ise, Orta Asya'nın bütünleşmesiyle Tacikistan'ın da TDT'ye katılmasına zemin hazırlayacak olmasıdır. Böylece, Orta Asya Birliği'nin kurulması, Türkiye'nin Orta Asya'daki tüm kardeş ülkelerle derin ve geniş biçimde entegre olma politikasıyla her yönden uyumlu bulunmaktadır.

4.2. Bütünleşmeye Yönelik Orta Asya Ülkelerinin Tutumu

Orta Asya ülkelerinin bütünleşme arayışına yönelik irade ve zorunluluklarını, günümüz şartlarının yarattığı ortam çerçevesinde kısaca değerlendirecek olursak, burada "bütünleşme" konusunda uluslararası ilişkiler alanındaki daha teknik bilgi ve teorilerden ziyade, bu alandaki devletlerin temel davranışlarını analiz edebileceğimiz bazı önemli ekol ve teorilere başvurabiliriz. Çünkü bu ülkelerin entegrasyon arayışı süreci henüz erken safhada olduğundan, bütünleşmeye yönelik Federalizm, Konfederalizm, Fonksiyonalizm (İşlevselcilik), Neo-Fonksiyonalizm (Yeni İşlevselcilik), Kurumsalcılık (Institutionalism), Karşılıklı Bağımlılık (*Interdependence*), İletişim, Bölgeselcilik (*Regionalism*), Hükümetlerarasıcılık (*Intergovernmentalism*) gibi uluslararası ilişkiler yaklaşımları ve teorilerinin teknik ve daha detaylı açıklama ve analiz formüllerine şimdilik ihtiyaç duyulmamaktadır. Bunun yerine, Orta Asya ülkelerinin başlangıç seviyesindeki entegrasyon arayışlarını ve bu süreçteki tutumlarını uluslararası ilişkilerin Realizm, Liberalizm ve Sosyal İnşacılık gibi ana ekollerinin bütünleşme konusundaki görüş ve analiz yöntemlerinden yararlanarak basit ve anlaşılır bir şekilde incelemek oldukça faydalı olacaktır.

Her şeyden önce, "bütünleşme" veya "entegrasyon"un uluslararası ilişkilerdeki genel tanımına kısaca göz atmamız gerekir. Gerçi yukarıda "bölgeselleşme" ve "bütünleşme" terimleri genel hatlarıyla ayrıntılı bir şekilde tanımlanmışsa da, burada bütünleşmenin özel olarak ilgili uluslararası ilişkiler teorilerince nasıl yorumlandığı, yapacağımız analiz açısından oldukça önemlidir. Bütünleşme ve bu sürece ilişkin gelişmeler, ilk olarak II. Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa'da meydana gelmiş ve beraberinde akademik çerçevede muhtelif tartışma ve çalışmalara yol açmıştır (Sancaktar, 2013:113). Günümüzde bütünleşmeye yönelik en başarılı örnek şüphesiz AB'dir ve bu Birlik, birçok entegrasyon ya da bütünleşme tanımının gerçek uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tanımlamalara göre bütünleşme, genel anlamda

ulus devletler, siyasal aktörler ve aralarında karşılıklı bağımlılık bulunan birimlerin, tek başlarına sahip olmadıkları özelliklere sahip yeni bir sistem oluşturmak için ilişkiler geliştirmeleri, sadakatlerini, beklentilerini ve siyasal eylemlerini kendileri üzerinde yetki sahibi olacak yeni bir merkeze yönlendirmeleri, bağımsız olarak iç ve dış politikayı yönetme arzularından vazgeçip ortak kararlar almayı ve bu yetkiyi yeni merkezi organlara devretmeyi tercih etmeleri süreci olarak belirtilmektedir (age:114; Açıkmeşe, 2004:2). Ayrıca, kimi siyaset bilimciler, ilgili birimlerin yakınlık duygusu, ortak değerler, kazanımlarda uyum, karşılıklı duyarlılık, belli bir ölçüde ortak kimlik ve sadakatin mevcut olmasını, bütünleşme sürecinin ön koşulları olarak gösterirken, bu sürecin esas amaçlarının ise barışı korumak, daha büyük ve çok amaçlı kapasiteye ulaşmak, belli özel görevleri yerine getirmek ve yeni bir imaj/kimlik kazanmak olduğunu dile getirmektedirler (Sancaktar, 2013:114). Yine kimi analistler, bütünleşme sürecine dahil olan devletlerin siyasi, iktisadi ve sosyokültürel farklılıklarından dolayı, bu süreç çerçevesinde gerçekleştirilecek iş birliği ilişkilerinde eşit düzeyde etkinlik göstermelerinin beklenemeyeceğini de belirtmektedirler (age:115).

Bütünleşmenin ilk aşamalarında uluslararası derin iş birliklerinin önce iktisadi alanda başlaması, ardından siyasi alana yayılması, dünya entegrasyon tarihinden bilinen bir deneyimdir. Ancak siyasi alandaki iş birliği aksarsa, iktisadi alandaki bütünleşme süreci tıkanır ve süreklilik kazanamaz. Bu iki alandaki bütünleşmeye yönelik iş birliklerinden gerekli başarılarla ulaşılmaması durumunda, sosyal ve kültürel alanlardaki bütünleşme sürecinin başlaması ve kolaylaşması mümkün olacaktır. Böylece sağlıklı ve başarılı bir entegrasyon süreci, genel anlamda siyasi, iktisadi ve sosyokültürel bütünleşme olmak üzere, birbirini tamamlayıp destekleyen en az üç ana boyuttan oluşmaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi, bu boyutlardaki iş birliği ve bütünleşme süreçlerini yeterli bir şekilde analiz etmek için uluslararası ilişkiler teorilerinden Realizm, Liberalizm ve Sosyal İnşacı ekollerin konuya ilişkin yorumlarına başvurulması oldukça önemlidir. Çünkü bütünleşme, çok kapsamlı bir süreçtir ve bu sürecin tüm yönlerini tek bir teori ile açıklamak oldukça zordur. Bu sürecin siyasi boyutu Realizm teorisi, ekonomik boyutu Liberalizm teorisi ve sosyokültürel boyutu ise Konstrüktivizm teorisi ile analiz edilmesi, hem konunun basit ve anlaşılır bir şekilde incelenmesi hem de Orta Asya ülkelerinin konuya ilişkin tutumlarının bu teoriler çerçevesinde doğru tahmin edilmesi açısından çok isabetli olacaktır. Başka bir ifadeyle, bölgesel bütünleşme arayışının henüz çok erken safhasında bulunan Orta Asya ülkelerinin konuya ilişkin nasıl bir tutum sergileyeceğini bu teoriler ışığında aydınlatmak, şimdilik en mantıklı yol olarak görünmektedir.

4.2.1. Realizm ve Orta Asya entegrasyonu

Realizm, uluslararası ilişkiler disiplininin en önemli ana ekollerinden biridir. Devlet, çıkar ve güç konularını merkeze alan bu yaklaşımın temel argümanlarına göre, anarşik uluslararası sistemin en önemli aktörleri ulus-devletlerdir ve bu sistemin rasyonel bir parçası olan devletlerin en temel arzusu, anarşik ortamda varlıklarını sürdürmektir (Shambaugh, 2022:58; Ceylan Kotan, 2023:14). Realistler, uluslararası sistemi, dünyada tek bir merkezi otoritenin mevcut olmadığı bir anarşik ortam olarak görmektedir ve bu ortamda devletler, baş aktörler olarak, kendi ulusal çıkarlarını korumak ve maksimize etmek amacıyla birbirleriyle sürekli bir mücadele içindedirler (Sancaktar, 2013:136). Bu nedenle, devletler diğerlerine güvenmez ve varlıklarını güvence altına almak için askeri, ekonomik ve diğer güç unsurlarını imkanları dahilinde artırmaya ve yüksek düzeyde tutmaya çalışır. Bu durum, devletler arasında iş birliği yapılmasını zorlaştırır; yapılsa dahi, devletler öncelikli olarak kendi çıkarlarını gözeticeği için bu iş birliği yüzeysel kalacaktır (Şöhret, 2012:296; Shambaugh, 2022:58). Ancak, devletler arasında savunma maksatlı ittifaklar oluşturulabilir, böylece güç dengesi yoluyla anarşik ortamda barış ve istikrar sağlanabilir (Sancaktar, 2013:136). Bununla birlikte, güç dengesinin kayma ve değişimlere açık olması, barış ve istikrarın uzun sürmeyeceği ve savaş ile istikrarsızlıklara yol açacağı varsayılmaktadır. Ayrıca, realistler, üniter ve rasyonel aktörler olarak gördükleri ulus-devletlerin, hem dış politikalarının oluşturulması ve uygulanmasında kendi ulusal çıkarlarını maksimize etmeye çalıştıklarını hem de bu anarşik uluslararası ortamda "sıfır toplamı oyun" anlayışıyla hareket ederek, mutlak kazançlardan ziyade göreceli kazançlara daha fazla önem verdiklerini savunurlar (age; Shambaugh, 2022:58).

Realizmin kökenleri, milattan önceki eski çağlara kadar uzanmasına rağmen, ulus-devletlerin ortaya çıkışı ve Uluslararası İlişkilerin doğuşu olarak kabul edilen 1648 yılındaki Vestfalya Barış Anlaşması ile ilişkilendirilmektedir (Şöhret, 2012:293; Arı, 2014:3-4). Bu teorinin önde gelen savunucuları arasında Thucydides, Thomas Hobbes, Niccolo Machiavelli, Edward Halett Carr, Hans Morgenthau, Kenneth Waltz ve John Mearsheimer gibi düşünürler bulunmaktadır. Realizm, 20. yüzyılın ilk yarısında I. Dünya Savaşı sonrası gündeme gelen kurumsal düzenleme meselelerinin ağırlık kazanmasıyla dikkat çekmemiş olsa da, II. Dünya Savaşı ile yeniden yükselişe geçerek "Morgenthau'nun 1948'de yayımlanan ve uluslararası ilişkilere daha kavramsal bir yaklaşım getiren kitabı *Politics Among Nations* ile kuramsal bir temele oturmaya başlamıştır" (Şöhret, 2012:295). II. Dünya Savaşı sonrasında, 20. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar geçen yıllarda Carr ve Morgenthau'nun çalışmaları bu alana damgasını vurmuştur. Ayrıca, Arnold Wolfers, George F. Kennan, Hedley Bull, Henry Kissinger, John Herz, Martin

Wight, Nicholas Spykman, Reinhard Niebuhr, Stanley Hoffmann, Walter Lippmann gibi önemli isimler de realizm ekolüne katkılarda bulunmuştur (age; Şöhret, 2012:295). Güç ve güvenlik odaklı Realizm, Soğuk Savaş döneminde baskın bir teori olarak uluslararası ilişkilerde geniş yer edinmiş ve günümüzde de çeşitli türevleriyle önemini koruyarak varlığını sürdürmektedir (age:296).

Realizm, zamanla uluslararası sistemdeki gelişmelere paralel olarak yeni dallara ayrılmıştır. Eski Realizm, Klasik Realizm olarak adlandırılırken, yeni türevleri ise Neorealizm ve Neoklasik Realizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Neorealizm kendi içinde Saldırgan (*Offensive*) ve Savunmacı (*Defensive*) Realizm olmak üzere iki dala ayrılmaktadır (Düzgün, 2020:269, 271). Bu teorik ekolün türev ve dalları, genel hatlarıyla birbirine benzer düşünce ve varsayımlar üzerinde durmaktadır. Ancak bazı alt konularda zaman, tecrübe ve düzeltmeler nedeniyle farklı görüşlere sahip olan bu Realizm paradigması, yukarıda bahsedildiği gibi, kendi içinde çeşitli realist yaklaşımları barındırmaktadır. Burada önemli olan, bu teorilerin tamamını incelemek yerine, bu ekolün bütünleşme olgusuna bakış açısını değerlendirerek Orta Asya ülkelerinin konuya ilişkin tutumlarını sade bir şekilde analiz etmektir.

Genel olarak Realizm yaklaşımlarını benimseyerek bütünleşme konusunu ele alan Kurumsalcılık ve Hükümetlerarasıcılık teorileri, Realizmin bütünleşme olgusuna bakış açısını yansıtan önemli örneklerdir (Sancaktar, 2013:137; Büyüktanır, 2015:13-14; Açıkmeşe, 2004:9). Ancak, bu teorilerin özünü ortaya koymak yerine, Realizmin kendisi üzerinden konuyu değerlendirmek daha anlaşılır olacaktır. Realist görüşe göre, "ulus-devletler arasında 'tam bütünleşme' bir ütopyadır ve ulus-devletler arasında ancak 'kurumsal yapılanmalarla düzenlenmiş iş birliği' yani 'kısıtlı bütünleşme' gerçekleşebilir" (Sancaktar, 2013:137). Bu anlayışa göre, bütünleşmede esas olan, ulusal egemenliğe hanel getirmeyecek şekilde yapılandırılmış ortak kurumların oluşturulmasıdır. Ancak ulus-devletlerin, farklı algı ve çıkarlarından dolayı, tek bir bütünleşme düzeni (ulusüstü topluluk) içerisinde eritilmeleri mümkün değildir. Bu devletler, bencil ve çıkarıcı olduklarından ötürü tam bütünleşmeyi imkansız kılarlar (age:138). Sadece devletlerin bazı ihtiyaçlarını karşılaması ve eksikliklerini gidermesi amacıyla güçlenmelerini sağlayacak sınırlı bütünleşme ve sınırlı topluluklar oluşabilir. Stanley Hoffman, güvenlik gibi meselelerden oluşan "yüksek politika" (*high politics*) ve ekonomi, ticaret, kültür, çevre, iletişim, ulaştırma gibi konulardan ibaret "alçak politika" (*low politics*) ayrımı yapmaktadır. "Ona göre devletler ancak alçak politika alanlarında iş birliği ve bütünleşme gerçekleştirirler, ancak ulusal güvenlik konularında iş birliğine ve bütünleşmeye pek yanaşmak istemezler" (Büyüktanır, 2015:13-14; Sancaktar, 2013:138-139). Ayrıca, ulus-

devletlerin ulusüstü kurumlarla herhangi bir anlaşmazlık veya çatışmadan dolayı ters düştüklerinde, bu kurumları terk edip ulusal politikaları doğrultusunda hareket etmeleri çok muhtemeldir.

Realistler, hem yüksek hem de alçak politikalarda kapsamlı uluslararası iş birliğinin mümkün olmadığını savunurken, sadece ortak bir düşmana veya tehdide karşı güvenliğin sağlanması ya da hegemonya kurmayı hedefleyen devlete karşı güç dengesinin sağlanması amacıyla iş birliği yapılabileceğini öne sürmektedir (Açıkmeşe, 2004:10). Uluslararası sistem anarşik olduğundan, devletlerin en önemli sorunu kendi güvenliklerini sağlamaktır. Bu durumda, bazen devletler arasında birlikte hareket etme ihtiyacı doğar; neticede güç dengesi oluşturulabilir veya ittifaklar kurulabilir (Şöhret, 2012:300). Güç münasebetlerinin geçerli olduğu bu sistemde, barış ve istikrarın esas belirleyicisi büyük devletler arasındaki güç dengesidir (age:398-399). Kenneth Waltz'un Savunmacı Realizm çerçevesinde geliştirdiği "dengeleme" (*balance of power*) stratejisine paralel olarak, John Mearsheimer'in temsil ettiği Saldırgan Realizm tarafından ortaya atılan "peşine takılmak" (*bandwagoning*) stratejisi, devletlerin derin iş birliği yapması, birleşmesi ve hatta ittifaklar kurması konusunda daha yaygın olarak tercih edilmektedir (Özlük, 2017:245-246). Peşine takılmak yaklaşımı, zayıfların bir araya gelerek güç dengesi oluşturması yerine, güçlü olanın yanında yer alma stratejisi olarak tanımlanabilir. Ancak bu strateji de dengeleme stratejisi gibi güvenlik ve güç odaklıdır. Her ne kadar uluslararası iş birliği konuları realistlerin gündeminde istisnai olarak yer alsada, entegrasyon kavramı realistlerin inceleme alanının dışında kalmaktadır. Ulus-devlet yetkilerinin kısmen veya tamamen bir üst otoriteye devredilmesini öngören entegrasyon kavramı, Realizmin hipotezleri ile ters düşmektedir. Çünkü Realizm, ulus devletlerin sahip oldukları yetkileri devredeceği ulusüstü bir merkezi otoritenin varlığını tanımamaktadır.

Şimdi Orta Asya ülkelerinin Realizm açısından bütünleşme arayışını değerlendirecek olursak, yukarıdaki tanımlamalar ışığında bu teorinin konuya ilişkin "ulusal çıkar" (*national interest*), "ulusal güvenlik" (*national security*), "güç dengesi" (*balance of power*) ve "peşine takılmak" (*bandwagoning*) gibi dört ana temadan oluştuğunu fark etmemiz önemlidir. Realizme göre, ulus-devlet için "bütünleşme"nin ötesinde kendi çıkarlarının korunması, güvenliğinin sağlanması, bu konuda güç dengesinin oluşturulması ve gerekirse güçlü olanın yanında yer alması oldukça önemlidir. Bütünleşme, devletlerin bu dört konuda yararına olduğu süreç değerlidir; aksi takdirde bu mesele onlar için pek de mühim değildir. Ayrıca, realistler, devletlerin önemli kalacağını, kurumların yalnızca devletlerin gücünü artırmada bir araçtan fazlası olmayacağını ve bu kurumların devletlerin dışında özerk bir karar alma kabiliyetine

sahip olmadığını savunmaktadırlar (Şöhret, 2012:320). Onlara göre, devletler arasındaki entegrasyon süreci ileri bir aşamaya taşınsa bile, "bütünleşme"nin, devletlerin ortak dış, güvenlik, savunma ve askeri politikalar gibi birincil (*primary*) konulardan ziyade, teknik, ticari ve tarım gibi ikincil (*secondary*) alanlarda gerçekleşmesi mümkündür (age: 322, 328). Bu bakış açısına göre, herhangi bir entegrasyon kurumu devletlerin yerine geçemez, sadece onları tamamlar. Devletler, özellikle yüksek politika dediğimiz birincil konulardaki yetkilerini, egemenliklerinin pahasına hiçbir ulusüstü sosyal otoriteye devretmek veya onlarla paylaşmak istemezler (age:327).

Orta Asya ülkelerine gelince, genel olarak yukarıdaki çıkarımlar realizm açısından bu devletler için de geçerlidir. Realist bakış açısına göre, bölge ülkeleri tam bir bütünleşme içinde olmasalar bile, bazı şartlar gereği, kendi aralarında kapsamlı iş birliği veya daha ileriye gidebilirlerse "kısıtlı bütünleşme" gerçekleştirebilirler. Bölge ülkelerinin birlikte hareket etmesi yolundaki ilk koşul, bu devletlerin ulusal çıkarları olacaktır ve bu da onları kendi aralarında entegre olmaya itebilir. Ulusal çıkarlar, Orta Asya ülkelerinin egemenliklerini zedelemeyecek şekilde ortak paydada buluşmak üzere birlik içinde daha da güçlenmelerini ve hedeflerine erişiminin kolaylaşmasını sağlıyorsa, bu ülkeler rasyonel aktörler olarak, çıkarlarının müsaade ettiği oranda gerekli alanlarda iş birliği yapmaktan veya birleşmekten çekinmezler. Ya da tam tersine, Orta Asya ülkelerinin çıkar farklılıkları onların derin iş birliği ve entegrasyonuna engel teşkil edebilir. Ancak bugünün şartlarında, her yönüyle kendi kendine yetersiz ve zayıf durumda olan bölge ülkelerinin ulusal çıkarları, kendi kabuğuna çekilerek izole olmak yerine, birlikte çıkar ve güvenliklerini maksimize etmelerini gerektirmektedir.

Realist bakış açısına göre, Orta Asya ülkelerini birlikte hareket etmeye itebilecek diğer bir etken, anarşik ortamda beka ve güvenliklerinin sağlanmasıdır. Bölge ülkelerinin ortak iç ve dış güvenlik sorunları bulunmaktadır ve bu sorunların üstesinden gelmek, tek bir bölge ülkesiyle çözülebilecek bir mesele değildir. Örneğin, Orta Asya'nın iç güvenlik sorunlarından, bölge liderlerinin sıkça dile getirdiği terörizm, yasak madde kaçakçılığı, organize suçlar ve aşırıcılık gibi sınır tanımayan tehdit unsurlarını gösterebiliriz. Dış güvenlik sorunlarının başında ise Orta Asya'yı çevreleyen büyük güçlerin bölge üzerindeki çıkar çatışmaları ve bu çerçevede dış güçlerin bölge ülkelerine yönelik gergi ve baskıları gelmektedir. Bu iç ve dış güvenlik meseleleri, bölge ülkelerini birlikte çözüm aramaya ve bu konuda kapsamlı iş birliği yapmaya itecektir. Bu da, gerekli kurumsal düzenlemelerin ardından Orta Asya'ya özgü bir güvenlik ittifakının oluşturulmasına yol açabilir.

Realizmin bir diğerk görüşü, dengeleme stratejisine göre Orta Asya ülkeleri, kendi aralarında oluşturacakları bir derin iş birliği veya ittifak aracılığıyla ilgili dış güçlere karşı tam olmasa da bir tür güç dengesi sağlayabilirler. En azından dışarıya karşı Orta Asya çapında tek bir pozisyonun sağlanması, bölge muhataplarının bu coğrafyaya karşı daha sorumlu bir tutum sergilemesine neden olabilir. Morgenthau, dengeleme politikasına ilişkin "özellikle küçük devletlerin egemenliklerini korumak için güç dengesine ihtiyaç duyduklarını ya da başka bir devletin korumasına muhtaç olduklarını" belirtmektedir (Özlük, 2017:230). Waltz ise, devletlerin hayati çıkarlarının tehlikede olduğunu ve ulusal güvenlik sorunuyla karşı karşıya kaldıklarını düşündüklerinde güç dengesi stratejisine başvuracaklarını öne sürmektedir (age). Rasyonel olarak hareket etmesi beklenen Orta Asya ülkelerinin, hem egemenliklerini daha iyi korumak hem de iç ve dış tehditlere karşı birlikte hareket etmek için dengeleme stratejisini benimsemeleri en iyi seçenek olabilir.

Güvenlik arayışında olan devletler için bir diğerk strateji ise peşine takılmak stratejisidir. Özellikle Saldırgan Realizme göre, güç dengesinin başarısız olması durumunda zayıf devletler, peşine takılmak stratejisini uygulamaya daha yatkındır (Özlük, 2017:247-248). Çünkü küçük devletlerin etkili bir güç dengesi oluşturma kapasiteleri sınırlıdır ve bu tür devletler, "büyük güçlerle iş birliği imkanlarını geliştirerek güvenliklerini garanti altına almaya, ekonomik ve siyasal olarak çeşitli kazançlar elde etmeye ve kendi dış politika amaçlarını yerine getirmeye çalışacaklardır" (age). Devletleri bu stratejiye iten temel etken, ulusal çıkar ve güvenlik meseleleridir (age:246). Bu bakış açısına göre, Orta Asya ülkelerinde yukarıda bahsedilen tüm bu sıfatların mevcut olduğunu varsayarsak, peşine takılmak stratejisi onlar için dengeleme politikasından sonra en cazip strateji olarak ortaya çıkmaktadır. 2016'dan önce, bölge ülkelerinin durumu daha da sıkıntılı olduğundan, bu ülkelerin neredeyse tamamı, Rusya ve Çin gibi büyük güçlerin başını çektiği güvenlik kuruluşlarına üye olarak, onlarla birçok konuda müttefik olmuşlardır. Bu ülkelerin o kurumlarla ne kadar entegre olup olmadığı tartışılır. Ancak mevcut durum, bölge ülkelerinin büyük güçlerin peşine takılmasına mecbur kaldıklarını göstermektedir.

Sonuç olarak, Realizm ve türevleri, geçen yüzyılda bazı bütünleşme girişimlerini sınırlı düzeyde açıklamış, ancak Soğuk Savaş sonrasındaki gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmıştır (Açıkmeşe, 2004:17). Çünkü Realizm teorisi, uluslararası iş birliği veya entegrasyon süreçlerini incelemek amacıyla değil, uluslararası çatışma ve anarşik ortamda ulus-devletlerin tutumlarını analiz etmek amacıyla geliştirilmiş bir yaklaşımdır. Ancak, kısıtlı da olsa, bu teorik ekol bakış açısıyla bütünleşme konusunda bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Yukarıda belirtildiği gibi,

Realizme göre devletleri iş birliği veya kısıtlı entegrasyona zorlayan dört ana neden vardır: çıkar, güvenlik, güç dengesi ve peşine takılmak. Bu nedenler birbirine zincirleme etki yaparak birinin diğerini tetiklemesine yol açar. Başka bir ifadeyle, devletlerin çıkar ve güvenliklerini konuya ilişkin sebepler olarak kabul edersek, dengeleme ve peşine takılmak stratejileri, bu sebeplerden doğan sonuçlar olarak görülebilir. Devletlerin iş birliği ve bütünleşme sebepleri ayrı ayrı ya da birlikte gündeme gelse dahi, bu devletler bir ittifak kurarken, sonuç olarak dengeleme ve peşine takılmak stratejilerinden hangisinin daha avantajlı olacağına dair bazı önemli görüşler mevcuttur. Örneğin, ünlü Amerikalı siyaset bilimci Stephan Walt, devletlerin bu iki stratejiden hangisini yaygın olarak tercih ettiğini araştırmıştır (Özlük, 2017:250-251). Ona göre, devletler genellikle peşine takılmak stratejisini, potansiyel saldırgan bir devletin saldırılarını yatıştırmak ve savaş durumunda dominant tarafla müttefik olarak elde edilecek kazançtan pay almak amacıyla kullanırken, anarşik ortamda devlete daha fazla özgürlük alanı tanıdığı için dengeleme stratejisini tercih etmektedirler. Ancak Walt'un tespitlerine göre, dengeleme kapasiteleri yetersiz ve baskılara karşı kırılgan olan, bir ittifak kurma kabiliyeti sınırlı ve güç kapasitesi farklı olan bir devletle coğrafi yakınlığı bulunan zayıf devletler, dengelemeye oranla daha az yaygın olan peşine takılmak stratejisine başvurma eğilimindedirler (age). Başka bir ifadeyle, güçlü olan dengeleme yapacak, zayıf olan ise güçlü olanın yanında yer alacaktır.

Bu bağlamda, Orta Asya ülkelerinin, çevresindeki devletlere nazaran zayıf oldukları ortaya çıkmaktadır. Realizmin tespitlerine göre, bölge ülkeleri, kendi aralarında dengeleyici bir ittifak oluşturmaktan ziyade, çevresindeki Rusya, Çin, Hindistan, İran ve Türkiye gibi dominant küresel ve bölgesel güçlerin yanında yer almaları daha muhtemeldir. Nitekim, yukarıda belirtildiği gibi, Orta Asya ülkelerinin birçoğu, zaten söz konusu dominant güçlerle çeşitli platformlarda müttefik olarak yer almaktadır. Ancak, Orta Asya ülkelerinin son yıllardaki İstişare Buluşmaları adı altındaki birlikte hareket etme girişimleri, bölge ülkelerinin kendi aralarında bir ittifak kurarak dışarıya karşı kendi çapında bir dengeleme politikası yürütmeye meyilli oldukları izlenimini doğurmaktadır.

4.2.2. Liberalizm ve Orta Asya entegrasyonu

Uluslararası ilişkiler disiplininin bir diğer önemli teorik ekolü Liberalizmdir. Kimi tanımlamalara göre Liberalizm, "Avrupa Aydınlanmasından kaynaklı ortaya çıkan en kalıcı ve etkili olduğu söylenen, odak noktasına insanı alan, akılcılığı ön planda tutan kamusal hayata sınırlı bir devlet müdahalesini ve özel hayatın serbestliğini öngören felsefi bir teoridir" (Ceylan Kotan, 2023:18). Bu teoriye göre uluslararası politikada ulus devletlerle birlikte uluslararası

örgütler, baskı grupları, siyasi partiler, büyük şirketler ve iktisadi-siyasi entelektüel seçkinler gibi başka önemli aktörler de etkili roller üstlenmektedir (Sancaktar, 2013:139). Ulus devletlerin otoriteleri, kabiliyetleri ve hareket sahaları, uluslararası (*transnational*) dinamikler ve diğer aktörler tarafından sınırlandırılmaktadır ve bu devletler, ulusal tercihleri ve politikalarını hayata geçirmekte pek özgür olamamaktadır. Çünkü bu “özgürlük” pek çok uluslararası ve devlet dışı dinamiklerce kısıtlanmaktadır. Genel olarak liberal teorisyenler, "uluslararası politika sahnesindeki aktörlerin çeşitliliğini, uluslararası örgütlerin barış ve güvenliğin sembolü olduğunu, ekonomik gücün askeri güce nazaran önceliğinin bulunduğunu ve iç politikadaki değişikliklerin dış politikayı ve ulusal güvenliği etkilediğini" savunmaktadırlar (Açıkmeşe, 2004:18).

Liberal ekolün kurucu babası olarak İngiliz filozof John Locke (1632-1704) görülürken, yoğun liberal söylemlerin kökenleri ise 18. yüzyıla, yani Bernard Mandeville ve Adam Smith'in yazılarına kadar uzanmaktadır (Ceylan Kotan, 2023:18-19; Ders Notları, b.t.). Uluslararası politikada modern Liberalizm, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yükselmeye başlamış ve 1970'lerde sağlam bir şekilde yerini almıştır (age:18; Arı, 2014:8-9). Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra bu teorik ekol, uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmalara damgasını vurmuştur (Açıkmeşe, 2004:18). Bu teorinin gelişmesine büyük katkıları olan diğer düşünürlerin başında David Hume, Montesquieu, Voltaire, Immanuel Kant, Emmerich de Vattel, Jeremy Bentham, Jean Jacques Rousseau, Herbert Spencer, John Stuart Mill, Hobson, Robert Keohane ve Joseph Nye gibi önemli isimler yer almaktadır (Ceylan Kotan, 2023:20-21; Arı, 2014:8; Ders Notları, b.t.).

Liberalizm, evrim süreçleri sonucunda birçok ayrı dal ve alt dallara bölünmektedir. Genel olarak Liberalizm; Klasik Liberalizm, Neoliberalizm ve Neoklasik Liberalizm olmak üzere üç ana dala ayrılmaktadır. Kimi kaynaklarda günümüz çağdaş Liberalizmi, Toplumsal (*Sociological*), Bağımlılık (*Interdependence*), Kurumsal (*Institutional*) ve Cumhuriyetçi/Demokratik Liberaller olarak dört ana gruba ayrılmaktadır (Ders Notları, b.t.). Bu teorinin tüm türevleri, barış ve huzurun korunması başta olmak üzere yukarıda bahsedilen genel varsayımlar üzerinde durmaktadır. Ancak burada önemli olan, Liberalizmin bütünleşme konusuna bakış açısını ele alarak, Orta Asya ülkelerinin entegrasyon arayışını değerlendirmektir. Yani Liberalizmin bütünleşme konusuna yaklaşımını inceleyerek konuya ilişkin gerekli analizlerin yapılması oldukça önemlidir.

Bu bağlamda Neoliberalizmin “Karşılıklı Bağımlılık” kanadı, bütünleşme konusunu daha kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Liberal görüşlerden beslenen bu bakış açısına göre

"Karşılıklı bağımlılık kavramı, hem devletler arasındaki karşılıklı bağımlılığı ifade eder, hem de dünya sistemi içinde herhangi bir yerde meydana gelen olayın diğer yerleri etkilemesini ifade eder" (Sancaktar, 2013:139). Karşılıklı bağımlılık, küresel sistemin siyaset, ekonomi ve sosyokültürel düzeylerinde yoğun olarak hissedilirken, bu bağımlılık özellikle iktisadi, ticari ve teknik konularda daha belirgin hale gelmekte ve ulus devletlerin otoritelerini, kabiliyet ve hareket sahalarını aşındırıcı ve sınırlayıcı sonuçlar doğurmaktadır. Bu yaklaşımda "uluslararası bürokratik koalisyonlar ve hükümet dışı organizasyonlar gibi devlet dışı aktörlerin de devletlerin karar alma süreçlerinde önemli faktörler olacağı ileri sürülmektedir" (Ejder, 2019:15). Böyle bir karşılıklı bağımlılık ortamında, devletler birbirleriyle iş birliği yapmak zorundadırlar. Çünkü karşılıklı bağımlılık durumu, her devleti iş birliğine yönlendirir ve bu devletlerin öngörülemez sorunlu süreçlerine analitik çözümlemeler sunar (Sancaktar, 2013:140). Karşılıklı bağımlılıktan doğan iş birliği ortamı, devletleri ortak karar alma ve uygulama faaliyetlerine yönlendirir ve bu durum, onları bütünleşmeye teşvik eder ve bir entegrasyon sürecini doğurur (age).

Bu teoriye göre, devletler arasındaki karşılıklı bağımlılık, bütünleşme sürecinin bir ön koşuludur ve güçlü bağımlılık içerisinde olan ülkeler arasında sağlıklı bir bütünleşme gerçekleşebilir (Sancaktar, 2013:140). Bütünleşme ise "ortak kararlar alma ve bu kararları ortaklaşa uygulama neticesinde bir ulusüstü topluluğun (birliğin) oluşması sürecidir" (age). Bu sürecin başlıca aktörlerinin başında ulusal hükümetlerle birlikte siyasi partiler, baskı grupları ve şirketler gibi çok önemli hükümet dışı aktörler de yer almaktadır. Caner Sancaktar, "Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri" adlı makalesinde şu ifadeleri dile getirmektedir:

Karşılıklı bağımlılık teorisinin en önemli temsilcileri/kurucuları Amerikalı akademisyenler Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye'dir. Bu ikili, bütünleşme sürecini iktisadi, siyasal, toplumsal, kurumsal ve davranışsal (tutum ve değerlere ilişkin) olmak üzere beşe ayırır. Tüm bunların gerçekleşebilmesi için, bütünleşme sürecine giren aktörler arasında karşılıklı bağımlılık olması gerekir. Karşılıklı bağımlılığın olmadığı yerde bütünleşme gerçekleşemez. Bütünleşme sürecine giren aktörler arasında ise karşılıklı bağımlılık artar. Böylece yeni bir üstbirlik ortaya çıkar. Bu yeni üstbirlik içinde ortak kimlik/kültür, ortak çıkar, ortak sorumluluk, ortak gelecek beklentisi ve barış gelişir. Karşılıklı bağımlılık ve bütünleşme içinde yer alan aktörler arasında savaş riski/ihtimali azalır ve barış güçlenir. Yani bu iki akademisyene göre karşılıklı bağımlılık ve özellikle de bütünleşme süreci barışı teşvik eder ve güçlendirir, ama savaş ihtimalini tamamıyla ortadan kaldırmaz (Sancaktar, 2013:141).

Genel olarak yukarıda bahsedilenlerden, Liberalizmin bölgesel entegrasyona yönelik karşılıklı bağımlılık, geniş iş birliği, problemlerin ortak çözümü, bütünleşme süreci ve ulusüstü topluluk gibi beş aşamalı bir yol haritası sunduğunu görebiliriz. Bu bağlamda, Orta Asya ülkelerinin

entegrasyona giden yolun neresinde olduğunu ve daha neler yapmaları gerektiğini tespit etmek için, Liberalizmin beş aşamalı haritasını kullanarak çeşitli düzeylerde sade bir değerlendirme yapmak mümkündür. Gerçi Keohane ve Nye, bütünleşme sürecini iktisadi, siyasal, toplumsal, kurumsal ve davranışsal olarak beşe ayırsa da burada Orta Asya ülkeleri için özel olarak şimdilik bu düzeyleri iktisadi, siyasal ve sosyokültürel olmak üzere üçe indirgemek mümkündür. Böylece, bölge ülkeleri üzerindeki konuya ilişkin değerlendirmemizi daha sade ve daha anlaşılır hale getirmiş oluruz.

İlk olarak Orta Asya ülkelerinin iktisadi düzeydeki bütünleşmeye yönelik durumlarını değerlendirecek olursak, önce bu ülkelerin birbirine olan ekonomik bağımlılıklarının olup olmadığına bakmamız gerekir. Bölge ülkeleri arasında ön aşama olarak ciddi ekonomik bağımlılık potansiyelleri mevcuttur. Bu tezin “Potansiyeller” bölümünde belirtildiği gibi, bu ülkelerin hiçbirisi ekonomik açıdan yeterli derecede bağımsız değil, ancak birbirinin eksikliklerini tamamlayıcı birçok ekonomik potansiyele sahiptir. Örneğin, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan zengin enerji kaynaklarına sahipken, bu kaynaklardan yoksun olan Kırgızistan ve Tacikistan, tüm Orta Asya’nın ihtiyacı olan su rezervinin büyük bir kısmına ev sahipliği yapmaktadır. Lojistik konusunda ise, genel olarak Batı pazarlarına ulaşmak için Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan, Türkmenistan ve Kazakistan’ın ulaştırma ve taşımacılık altyapılarına muhtaçken, Türkmenistan ve Özbekistan Çin gibi büyük Doğu pazarlarına ulaşmak için diğer bölge ülkelerine ihtiyaç duymaktadır. Bu tür ekonomik bağımlılıklar nedeniyle, son yıllarda bölge ülkeleri arasında bu konularda yapılan iş birlikleri artmaktadır. Bütünleşmenin ikinci aşaması olan bu tür iş birlikleri sayesinde bir yandan bu ülkeler arasında gerçek anlamda karşılıklı bağımlılık artarken, diğer yandan bölgenin ortak sorunlarının çözülmesine de kolaylık sağlanmaktadır. Şimdilik, bölgesel entegrasyona giden yolda Orta Asya ülkeleri, bütünleşmenin ikinci ve üçüncü aşamaları olan geniş iş birliği ve ortak problemlerin çözümü seviyelerinde yer almaktadır. Bölgede liderlerin İstişare Buluşmaları girişimlerinden görüldüğü üzere, bu süreç bu şekilde kararlılıkla ilerlemeye devam ederse, Orta Asya ülkelerinin sırasıyla sürecin bütünleşme ve ulusüstü topluluk aşamalarına geçmesi beklenebilir. Kısacası "ilişkilerin, etkileşimlerin ve karşılıklı bağımlılığın artması bütünleşmeyi teşvik edecek hatta zorunlu hale getirecektir" ve en elverişli olan ekonomik alanda başlayan bütünleşme süreci siyasal ve toplum gibi diğer alanlara da sıçrayacaktır (Sancaktar, 2013:141).

Orta Asya ülkelerinin siyasal düzeydeki entegrasyon aşamalarına gelince, bu ülkeler ekonomik düzeyde olduğu gibi benzer aşamalarda yer almaktadır. Bölge ülkelerinin birbirleriyle olan bağımlılıklarına baktığımızda, bölge güvenliğinin sağlanması, bölgenin birlikte kalkınması ve

refah düzeyinin artırılması için gerekli siyasi işlemlerin yapılması, ortak sorunların çözülmesi gibi pek çok konunun önemli olduğunu görmekteyiz. Yukarıdaki bölümlerde belirtildiği üzere, Orta Asya ülkeleri, bir siyasi platform oluşturarak, içeride dostluk ve kardeşlik ilişkilerini güçlendirmekle birlikte, dışarıya karşı ortak pozisyon almak, bölgede huzur ve refahı sağlamak ve sınır, gümrük, enerji, su gibi ortak problemlere çözüm bulmak amacıyla ciddi siyasi istişareler yapmakta ve bu meselelerde iş birliği içerisinde olmaya çalışmaktadır. Liberal görüşlere göre, “anarşik ortama rağmen rasyonel davranan ve ekonomik gelişme, sosyal güvenlik gibi konulara ağırlık veren devletlerin, uluslararası güvenliği ve ülke içi refahı artırmak amacıyla her alanda iş birliğine ve hatta entegrasyona gidebileceği” öngörülmektedir (Açıkmeşe, 2004:19; Ejder, 2019:14-15). Bölge ülkeleri de, yıllardır süregelen sınır sorunlarını çözmeye ve bütünleşmeye engel teşkil eden ortak problemleri birlikte ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Siyasi düzeyde, Orta Asya ülkelerinden beklenen en önemli adım, bölgeselleşmenin bütünleşme ve kurumsallaşma aşamalarına geçiş yapmalarıdır. Siyasi alanda bütünleşme sürecinin diğer alanlara nazaran daha zor ilerlemesi öngörülse de, bölge liderlerinin bu konudaki kararlılığı büyük rol oynayacaktır. Zira, "bütünleşme sürecine giren devletlerin siyasi elitleri arasında bütünleşme lehine bir uluslararası koalisyon oluşursa, bütünleşme kolaylaşır" (Sancaktar, 2013:141). Yoksa, sözü edilen bu bütünleşme hareketlarına siyasi düzeyde bir katılım gösterilemez ise tam olarak bir bölgesel entegrasyon ortaya çıkmayacaktır.

Bölgesel bütünleşmenin tam manada gerçekleşmesi için toplumun da desteği oldukça önemlidir ve entegrasyon sürecinin en önemli üçüncü ayağı olan sosyokültürel düzeyin her aşamasındaki gelişmeler çok mühimdir. Çünkü toplumda "ortak kimlik duygusunun oluşması/gelişmesi bütünleşmeyi kolaylaştırır, hızlandırır ve güçlendirir, ancak ortak kimlik duygusunun var olmaması bütünleşmeyi zorlaştırır hatta imkansız kılar" (Sancaktar, 2013:142). Bu konuda Orta Asya ülkeleri, birbirleriyle karmaşık ilişkilere ve derin karşılıklı bağımlılıklara sahiptir. Tezin “Sosyal ve Kültürel Potansiyeller” bölümünde dile getirildiği gibi, bölge ülkeleri ve halkları arasındaki derin akrabalık bağları, güçlü kardeşlik duyguları ve ortak kültürel zenginlikleri, onları bir arada tutmaya ve barış içinde yaşamaya teşvik eden en önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölge ülkeleri de bu tür imkan ve sorumlulukları göz önünde bulundurarak, çeşitli alanlarda geniş iş birliklerini geliştirmek amacıyla ortak politikalar üretmeye çalışmaktadır. Bu konuya ilgili en güzel örnekler, yukarıda, bölge liderlerinin istişare buluşmalarının değerlendirildiği bölümde yer alırken liderlerin konuya ilişkin iş birliği teşebbüsleri detaylıca ele alınmaktadır. Bu esnada bölge liderleri, sosyokültürel düzeydeki mevcut problemlere de ortak çözüm bulmaya çalışmaktadır. Kısacası, Orta Asya ülkeleri bu

düzeyde de ekonomi ve siyasi alanlarda olduğu gibi aynı aşamalarda önemli yol katetmiştir. Yani bu ülkeler, sosyokültürel düzeyde karşılıklı bağımlılık, geniş iş birliği ve ortak sorunların çözümü aşamalarında oldukça önemli gelişmelere imza atarak bölgesel entegrasyona doğru yavaştan olsa bile yol almaya devam etmektedir. Sıradaki bütünleşme ve ulusüstü topluluk oluşturma aşamalarını başarıyla tamamlamak için yeterli imkan ve kabiliyetlere sahip olan bölge ülkelerinin nihai hedefi olan Orta Asya Birliği'ni kurmaya yönelik gerekli çabayı gösterip gösteremeyeceği ilerleyen dönemlerde daha belirgin hale gelecektir. Ancak şimdilik, bölge liderlerinin konuya ilişkin girişimleri, gelecekte bu aşamalara da geçileceğine dair umutları canlı tutmaktadır.

Sonuç olarak, Liberalizm, Uluslararası İlişkiler disiplininde bölgesel bütünleşme konusuna en iyimser bakan teorik ekol olarak entegrasyon sürecini çeşitli düzey ve aşamalara ayırarak analiz etmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Orta Asya ülkelerinin bu girişimlerini şimdilik iktisadi, siyasi ve sosyokültürel olmak üzere üç düzeyde incelemek mümkündür. Bu düzeylerin her biri, karşılıklı bağımlılık, kapsamlı iş birliği, problemlerin ortak çözümü, bütünleşme ve ulusüstü topluluk olmak üzere aynı beş aşamadan oluşan bir süreci takip etmektedir. Bu bağlamda, yukarıdaki incelemelerin sonucunda Orta Asya ülkeleri entegrasyona giden yolun tüm düzeylerinde genel olarak aynı aşamalarda yer almaktadır. Yani bölge ülkeleri kendi aralarındaki doğal ve yapay karşılıklı bağımlılıkları, çeşitli alanlardaki geniş ve derin işbirlikleri ve bölgenin ortak sorunlarına yönelik ortak çözüm üretme teşebbüsleri ile bütünleşme sürecinin iktisadi, siyasi ve sosyokültürel düzeylerinin ilk üç aşamasında aktif olarak çabalarını sürdürmektedir. Bundan sonra Orta Asya ülkelerini daha zorlu ve daha sistematik bir entegrasyon yolculuğu beklemektedir. Çünkü bölge ülkeleri tarafından gerçek anlamda, yapılmakta olan bunca çabaları boşa çıkarmaksızın, bütünleşmenin sembolü olan kurumsal bir yapıya dönüştürme ve nihayetinde ulusüstü bir birlik kurma gibi dördüncü ve beşinci aşamalara doğru kaydırarak daha ciddi adamların atılması arzu edilmektedir. Bu konudaki bölge liderlerinin söylemlerinden de anlaşılacağı üzere Orta Asya ülkeleri tüm tarafların yararına olacak bir bölgesel birlik oluşturmak konusunda oldukça istekli görünmektedir. Burada bölge liderlerinin başlattıkları İstişare Buluşmaları çerçevesinde bu süreci kurumsallaşmaya doğru götürmeye çalışmaları Orta Asya'nın konuya ilişkin parlak geleceğine dair güçlü umutları doğurmaktadır.

4.2.3. Sosyal İnşacılık ve Orta Asya entegrasyonu

Sosyal İnşacılık (Konstrüktivizm), son dönemlerde Uluslararası İlişkiler disiplininde önem kazanmaya başlayan ve kimi teorisyenlere göre sadece eleştirel bir yaklaşım, kimilerine göre

ise sosyal ilişkileri inceleyen bir kuram olarak uluslararası ilişkilerin teorik çerçevesini genişleten bir bakış açısı sunmaktadır (Büyüktanır, 2015:6-7). Bundan sonra basit bir şekilde inşacı teori diye hitap edeceğimiz bu bakış açısı "anarşi ve güç dengesi, kimlik-çıkarcı ilişkisi ve dünya siyasetindeki değişim beklentilerini içeren bir dizi temaya alternatif anlayışlar sunmaya çalışmaktadır" ve bu teorinin "uluslararası ilişkiler disiplinine yaptığı en önemli katkıların başında kuşkusuz; özellikle kimlik, kültür ve dil gibi normatif unsurları öne çıkararak, bu yapıların uluslararası alandaki belirleyiciliğine yaptığı vurgu gelmektedir" (Güney, 2021:81). Bu bağlamda inşacılar, uluslararası düzenin sosyokültürel yapısına dikkat çekerek, bu yapıda ortaya çıkabilecek değişimlerle birlikte devletlerin kimlikleri ve çıkarlarında da dönüşümler meydana gelebileceğini iddia etmektedir. İnşacı teorinin esas varsayımlarının içeriğinde, insanlar ve kurumlar toplumu şekillendirme içgüdüleri olan aktörler olduğu; uluslararası yapı aktörlerin davranışlarını şekillendirmekte olduğunu ve "aktör ve yapı"nın birbirini karşılıklı olarak inşa ettiği; aktörler kimliğinin şekillenmesinde maddi unsurlar kadar normatif ve düşünsel gibi manevi unsurların da etkili olduğu; sabit bir yapıda olmayan aktörlerin kimlikleri içsel ve dışsal etmenlerin etkisiyle beraber değişim içerisine girebildiği; aktörlerin ulusal çıkarları kimliğe dayalı sosyal olarak inşa edildiği; ulusal çıkarlar ve güvenlik algısı aktörlerin eylem ve tercihlerini belirlediği - gibi hususlara vurgu yapılmaktadır (Sancaktar, 2013:149-150; Büyüktanır, 2015:6). Kısacası Sosyal İnşacılar "uluslararası sistemin yapısına ve bu yapı içindeki devletlerin kimlik ve çıkarlarına birlikte bakar, bunların karşılıklı olarak birbirlerini etkilediğini savunur" ve onlara göre "sistem sadece maddi güçlerin belirlediği bir yapı olmayıp, paylaşılan fikir ve normların oluşturduğu bir yapıdır" (Arı, 2014:32). Başka bir ifadeyle, Sosyal İnşacılık, "hem rasyonalist teorilerin hem de eleştirel teorilerin bazı varsayımlarını benimseyerek, uluslararası politikada aktör, yapı, etkileşim ve önceliklerle ilgili özgün argümanlara yer vermiştir ve bu nedenle sosyoloji ve felsefe gibi diğer sosyal bilim dallarından destek almıştır" (Ceylan Kotan, 2023:24). Bunlara ek olarak "inşacılar, sosyal eylemlerin analizi için 'yorumlayıcı düşünceye' ihtiyaç duymakta, konulara yorumlayıcı bir anlayışla yaklaşmakta ve öznelerarası anlam ve değişim arasında bağ kurmaya çalışmaktadır" (Büyüktanır, 2015:7).

Sosyal İnşacılığın kökenleri, kimi yazarlarca 18. yüzyıla kadar götürülse de, modern tarihi 1960'lı yıllarda başlamıştır (Büyüktanır, 2015:4; Sancaktar, 2013:149). Esasen Soğuk Savaş'ın bitmesini açıklamakta yetersiz kalan uluslararası ilişkilerin ana akım teorilerine yönelik tartışmaların kızıştığı 1990'lı yıllarda, "inşacı yaklaşım 'değişim' konusuna getirdiği etkili açılımlarla öne çıkmış ve mevcut temel teorilere alternatif olmaya başlamıştır" (Güney,

2021:81). İnşacılık kavramını uluslararası ilişkiler literatürüne ilk taşıyanlar arasında ABD’li akademisyen Nicholas Onuf’un ismi yer alırken, bu teoriyi akademik çalışmalarıyla daha fazla duyuran ve farklı vaka analizleriyle uygulayan isim ise yine ABD’li siyaset bilimci Alexander Wendt olmuştur (Ceylan Kotan, 2023:23; Büyüktanır, 2015:8). Ayrıca, bu teori, John Locke, Thomas Hobbes, Immanuel Kant ve Max Weber gibi düşünürlerin dünya, devlet, anarşi, insan ve doğa gibi konularla ilgili ortaya koyduğu düşüncelerden beslenmiş ve İngiliz Ekolü kuramından, sosyoloji ve sosyal teoriye kadar birçok bilim dalından etkilenmiştir (Güney, 2021:81).

Sosyal İnşacılık, uluslararası ilişkilerde genç bir teori olduğundan, şimdilik fazla dal ve türevi bulunmamaktadır. Ancak, yukarıda bahsedilen genellemelerden yola çıkarak, tüm inşacıların bazı ana temalar üzerinde ortak görüşlere sahip olduklarını söylemek mümkündür. İnşacıların bu ana görüş noktaları, sırasıyla; yapan (aktör)/yapı-karşılıklı etkileşim, toplum/kültür-inşa etmek, kimlik/çıkar-eylem ve normlar/kurumlar-davranış biçimi olarak özetlenebilir. Bu ana noktaları kısaca açıklamak gerekirse, sosyal dünyayı öznelerarası bir boyutta ele alan İnşacılar göre, "aktörler, yapılar üzerinde düşünerek ve onlarla ilgili olarak hareket ederek yapıları değiştirir ve dönüşüme uğratırlar" ve "yapı ve aktör (yapan/eden) birbirini karşılıklı olarak oluşturur (etkiler)" (Büyüktanır, 2015:4-5; Arı, 2014:34). Bu etkileşimden çeşitli sosyal ve kültürel çevreler oluşurken, bu çevreler "sadece devletlerin politikalarını ve davranışlarını belirleyen faktörler olmakla kalmayıp, kimlik olarak ifade edilen devletlerin niteliklerini de belirlemekte, [yani] inşa etmektedir" (Arı, 2014:33). Dolayısıyla, bu süreç esnasında belirlenen kimlikler, çıkarların tanımlanmasına ve neticede eylemlerin buna göre şekillenmesine yol açmaktadır. Eylemlerin çeşitli amaçlara yönelik sistematik hale gelmesi, ilgili norm ve kurumların ortaya çıkmasını sağlarken, inşacılar göre bu norm ve kurumlar davranışların belirlenmesi ve değişmesinde mühim rol oynamaktadır (Büyüktanır, 2015:17). Başka bir ifadeyle, Sosyal İnşacılar, "kurumları daha çok normlar ve öznelerarası etkileşimi içine alan formal kurallar olarak görmekte ve kurumları rasyonalistlerden daha temel ve önemli bir yere yerleştirmektedir" (age:18). Çünkü kurumlar, aktörlerin yalnızca harekete geçmesini sağlamakla kalmaz, onların tercih ve kimliklerinin oluşumunu da etkiler.

Sosyal İnşacılığın mevzubahisimiz olan bütünleşmeye yönelik bakış açısına değinecek olursak, kimi araştırmacılar İnşacılığı aslında bir bütünleşme töresi olmadığını, belki bu konuyu ele alan diğer teorilere yönelik bir eleştirel yaklaşım olduğunu, böylece bu tür eleştiriler konuya ilişkin tartışmaların eksik ve yanlış taraflarının tespit edilmesi hem de daha sağlıklı bütünleşme teorilerinin geliştirilmesinde yardımcı olabileceğini dile getirmektedir (Sancaktar, 2013:154).

Çünkü Sosyal İnşacılık, “kültür ve kimlik” konularına vurgu yaparak bütünleşmeyi de bu konular ekseninde açıklayan bir eleştirel teoridir. Kimi araştırmacılar ise İnşacı teorinin, bütünleşmenin farklı boyutlarının anlaşılmasını sağlayacak kapsamlı bir çerçeve sunduğunu ve bütünleşme süreçlerindeki aktörlerin rasyonel tercihlerini kabul etmekle birlikte, bu tercihlerin sosyal olarak nasıl inşa edildiğine daha geniş bir perspektiften bakılmasına olanak tanıdığını ifade eder (Büyüktanır, 2015:19). Son yıllarda hali hazırda devam eden AB ve ASEAN gibi çok kapsamlı bütünleşme süreçlerinin parametreleri değişerek ve daha karmaşık hale gelerek kimlik, kültür, dil, tarih gibi konular daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Bu süreçlerin yalnızca bütünleşme teorileriyle açıklanamayacağı anlaşılmıştır. Bu bağlamda, günümüzdeki konuya ilişkin mevcut durumda "kimlik, normlar, kurallar ve bunların toplumları ve devletleri nasıl etkilediği üzerine diğer geleneksel çalışmalardan farklı boyutları da içeren çalışmaların yapılmasını gerektirir hale gelmişken" bu tür süreçler, bütünleşme teorileri içine dahil edilmeyen Sosyal İnşacılık çerçevesinde ampirik olarak çalışılabilecek bir test alanı olarak görülmekte ve bu süreçlerin genişleme ve derinleşme esnasında daha fazla aktörleri etkileme çabası, bu teorik bakış açısı kullanılarak anlatılmaya çalışılmaktadır (age:20). Çünkü Sosyal İnşacılık sayesinde bütünleşmeye ilişkin "daha önce ele alınmayan birçok konunun rasyonel bakış açısından tamamen ayrılmadan ele alınması sağlanmakta" ve "bütünleşme sürecinin, ekonomik boyutun ötesine geçerek, değişim, fikirler, kimlik, normlar ve kurumlar gibi temel kavramlar yardımıyla anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır" (age:21).

Sosyal İnşacılığın bütünleşme meselesine yönelik bakış açısını değerlendiren Caner Sancaktar, konuya ilişkin bir çalışmada bu teori açısından entegrasyon sürecini özetler nitelikte şu ifadelerle yer vermiştir:

Bu temel önermelere dayanan inşacılık teorisine göre bütünleşme, sabit, değişmez, dönüşmez bir süreç değildir ve nereye varacağı önceden tahmin edilemez. Bütünleşme sürecine dahil olan devletler ve toplumlar farklı özelliklere sahiptirler. Bu özellikler her zaman ölçülebilir değildir. İnşacılığa göre bütünleşme, farklı algılamalar ve beklentiler yani farklı kimlikler arasında bir uyumlaşma sürecidir. Bütünleşmeyi sağlayacak olan temel faktör, bütünleşmeye dahil olan aktörlerin birbirlerini nasıl algıladıklarıdır. Eğer devletler birbirlerini “düşman/tehdit” olarak algıarlarsa tabi ki bütünleşme gerçekleşemez; ama “dost” olarak algıarlarsa bütünleşme gerçekleşebilir. Bu noktada kültür (paylaşılan düşünce ve inançlar) bütünleşmeyi yakından etkiler. Kültür de kimlik gibi ilişki ve etkileşim sürecinde oluşur, şekillenir ve değişir. İlişki-etkileşim içine giren devletler/toplumlar birbirlerini “düşman/tehdit” olarak algıarlarsa/tanımlarlarsa bir “düşmanlık/çatışma kültürü” gelişir. Böyle bir kültürde bütünleşme gerçekleşemez elbette. Ama devletler/toplumlar birbirlerini “dost” olarak tanımlarlarsa bir “dostluk/barış kültürü” gelişir. Bütünleşme ancak dostluk/barış kültürüne sahip devletler/toplumlar arasında gerçekleşebilir (Sancaktar, 2013:151).

İnşacılık teorisiyle Orta Asya ülkelerinin durumu ve onların bütünleşmeye yönelik kendine özgü girişimlerini analiz etmek gerekirse, önce konuya ilişkin bir inceleme çerçevesi belirlememiz gerekir. Burada inceleme çerçevesi olarak yukarıda bahsettiğimiz bu teorinin ana noktalarından faydalanarak bölge ülkelerinin konuya ilişkin durumu ve girişimlerine yönelik gerekli çıkarımlarda bulunabiliriz. Yukarıda sözü edilen ana noktalar olarak şunları sıralamıştık:

- Yapan + Yapı = Karşılıklı etkileşim
- Toplum + Kültür = İnşa etmek
- Kimlik + Çıkar = Eylem
- Normlar + Kurumlar = Davranış biçimi

Bu ana noktalar, kişiden kişiye ve analiz kapsamına göre değişkenlik gösterebilir. Ancak burada önemli olan, İnşacılık bakış açısından yararlanarak “Orta Asya entegrasyonu”na yönelik basit ama bilimsel açıdan faydalı bir çıkarım elde etmektir.

Orta Asya’yı ilk ana nokta üzerinden ele alacak olursak, burada bölge ülkeleri “yapan” yani aktör konumunda iken, “yapı” olarak şu andaki bölgenin durumunu bir nevi anarşik olarak nitelendirmek mümkündür. İnşacılar, küresel sistemin anarşik olduğunu kabul ederken, bu anarşik ortamı inşa edenlerin en etkin aktörler olarak devletlerin kendisi olduğunu ve bu ortamın yine devletler (yapan) tarafından farklı yönlerle değiştirilebileceğini belirtir. Orta Asya ülkeleri de eğer isterse bölgedeki anarşik ortamı ortadan kaldırarak merkezi otoriteye sahip bir yapı inşa edebilir. Bölge ülkeleri, “yapan” konumunda olarak Orta Asya’daki yapıyla sürekli karşılıklı etkileşim içerisinde. Yani Orta Asya ülkeleri bölgede gergin bir ortamı (yapıyı) inşa ederse, bu yapı yine bölge ülkelerini kendi özelliğine göre davranmalarını iktiza edecektir. Aksine, bölge ülkeleri bulundukları coğrafyada dostluk ve kardeşlik ruhuna sahip bir yapı inşa etmeleri halinde bu yapı onları karşılıklı etkileyerek yine de birbirlerine bağımlı ilişkiler içerisine girmeye itecektir.

Burada sadece yapan ve yapının varlığıyla olayı açıklamak yeterli değildir; devreye diğer faktörler de girer. Dolayısıyla, bölgedeki bugünkü yapan ve yapının öncesinde bireylerden oluşan toplumlar vardı ve bu toplumlar çeşitli kültürel yapılar inşa etti. Bu kültürel yapılar, zamanla toplumun şekillenmesinde ve güçlenmesinde etkili olmuştur. Orta Asya ülkelerine bu açıdan bakacak olursak, bölgede tarihten günümüze kadar nice büyük toplumlar nice muhteşem kültürlerin temelini atmış, sürekli olarak birisi diğerini etkileyerek Orta Asya’nın bugünü

yaratmıştır. Bugün Orta Asya’da neredeyse tamamen ortak kültüre sahip homojen bir toplum ortaya çıkmıştır. Bu toplum, kültürel bakımdan ortak geçmişe, ortak dine, ortak mezhebe, ortak karaktere ve (esasen Türkçe ve Farsça olmak üzere) ortak dillere sahiptir.

Toplum kültürü inşa eder ve kültür de toplumu karşılıklı olarak etkilerken, kimlik tanımlaması, çıkarların belirlenmesi ve buna göre eylemlerin şekillenmesi faktörleri devreye girer. Çünkü toplumun inşa ettiği kültürel yapı, aynı zamanda kimliğin oluşumu ve şekillenmesinin esas kaynaklarından biridir. Dolayısıyla, burada kimlik tanımlaması oldukça önem arz eder. İnşacılara göre, kimlik tanımlaması aktörlerin davranışlarını derinden etkiler (Ejder, 2019:16; Açıkmeşe, 2004:24). Örneğin, bir aktör diğer aktörlerin bazısını “dost” bazısını “düşman” olarak tanımlarsa onlara karşı davranış biçimi de farklılaşarak dost olanla kolayca ortak çıkarlara sahip bulunurken, düşman olanla çıkar çatışması yaşaması için her zaman bir nedeni olacaktır. Bu örneği Orta Asya ülkeleri misalinde değerlendirecek olursak tüm bölge ülkeleri pek çok nedenden ötürü bir birini dost olarak tanımlamakta ve dışarıya karşı kendilerine “biz” kimliğini atfetmektedir. Burada bölge ülkelerinden herhangi biri hiçbir devleti düşman olarak ilan etmemişse de bu ülkeler bölge devletleriyle diğer devletleri aynı kefeye koyarak Rusya, Çin ve hatta Afganistan gibi komşu ülkeleri doğrudan “biz” olarak tanımlamamaktadır. Aksine, Orta Asya ülkeleri birbirine özel olarak “dost ve kardeş” sıfatıyla hitap etmektedir. Bu durumda Orta Asya ülkelerinin ortak çıkarlarının tespit edilmesi çok kolay olacak ve birbirine yönelik eylemler de bu ruhta gerçekleşecektir.

Tarihten günümüze kadar, en makul, doğruluğu ve faydalılığı sayısız deneyimle ispatlanan seçkin eylemler, toplumun norm ve değerlerinin oluşmasında ve kurallar bütünüünün şekillenmesinde mühim rol oynamıştır. Zamanla, norm ve değerlerin sistematik hale getirilmesiyle toplumun ihtiyaçlarına göre çeşitli kurumlar inşa edilmiştir. Bu tür kurumlar, tarih boyunca inşa eden aktörlerin davranışlarını kurallara tabi tutarak sistematik biçimde şekillendirmiştir. Başka bir ifadeyle, aktörler norm ve kurumları inşa etmiş ve kendileri de bu yapılardan kimlik ve çıkarları konusunda karşılıklı olarak etkilenmiştir¹⁹ (Açıkmeşe, 2004:24-26). Bu bağlamda Orta Asya ülkelerini bu son nokta üzerinden değerlendirecek olursak, bu ülkeler bugüne kadar bölgeye özgü normlar bütünü içeren özel bir kurum inşa edememiştir. Ancak, bölge ülkeleri son yıllarda kendi aralarındaki istişare buluşmalarıyla Orta Asya’ya has

¹⁹ Sosyal inşaatçıların bu son ana noktası teorisinin en yüksek zirvesini oluştursa da bu nokta dahil diğer tüm noktalar birbiriyle karmaşık bir bağa sahiptir ve bunların tümü birisi diğerini zincirleme reaksiyonu gibi doğrudan veya çapraz olarak etkilemektedir. Bu yüzden tarafımda sıralanan bu ana temaları isteyen birisi başka türlü de sıralayabilir ve bu teorisinin genel görüşleri çerçevesinde, yukarıdaki çıkarımlardan farklı biçimdeki başka çeşitli sonuçları elde edebilir.

ortak kimlik oluşturma ve ortak hedefler belirleme çabasına girmiştir. Bu girişimden beklenen nihai amaç, bölgede Orta Asya Birliği gibi kamil ve şamil bir kurumun inşa edilmesidir.

Sonuç olarak Sosyal İnşacılık, kimi akademisyenlerin belirttiği gibi bir bütünleşme teorisi olmasa dahi konuya ilişkin diğer önemli teorilerin değinmeyen yönlerini ele almasıyla önemli çıkarımlarda bulunmamıza yardımcı olma potansiyeline sahiptir. Yukarıda sıraladığımız bu teorinin ana temaları çerçevesinde analize tabi tutulan Orta Asya lkeleri genel olarak birlik ve bütünleşme konusuna yönelik olumlu sonuçlar verdiğini söylemek mümkündür. Ek olarak, yukarıda verilen Caner Sancaktar'ın bu teorinin bütünleşme konusuna olan yaklaşım zetenden de görüleceği üzere bölge ülkeleri birbirini “dost” olarak algılamakta, “kardeş” olarak tanımlamaktadır (Sancaktar, 2013:151). Bu ise, Sancaktar'ın da belirttiği gibi bir bütünleşmenin gerekleşebilmesindeki en önemli faktörlerden biridir. Yine ona göre devletlerin birbirine yönelik pozitif algılamaları ortada bir “dostluk/barış kültürü”nn gelişmesini sağlayacak ve bütünleşme ancak bu kültüre sahip devletler/toplumlar arasında gerçekleşebilecektir (age). Bu bağlamda Orta Asya lkeleri kendi aralarındaki dostluk ve barış kültürünü daha da geliştirmek için başlattıkları İstişare Buluşmaları serisi Caner Sancaktar'ın İnşacı teori üzerinden bütünleşme konusuna yönelik geçtiği özetini ispatlar niteliktedir. Başka bir ifadeyle, İnşacılığın konuya ilişkin genel bakış açısına göre Orta Asya lkeleri arasında bir ortak kimliğin oluşturulması ve bölgeye özel bir birlik yapısının inşa edilmesi gayet de olası görünmektedir.

5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Orta Asya bölgesi, insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri olarak, en eski devletlerin şekillendiği ve tarihin en büyük imparatorluklarına dönüştüğü esas bir mekandır. Bu bölge, önemli medeniyetlerin ortaya çıkmasına, gelişmesine ve başka medeniyetlerle buluşup kaynaşmasına ev sahipliği yapmış; zamanının en önemli uluslararası ekonomik ağı olan Büyük İpek Yolu'nun merkezinde yer almıştır. Bilim ve düşünce alanında yıldız gibi parlayan Orta Asya, günümüz dünyasının şekillenmesinde pek çok açıdan önemli katkılar sunmuş, tarihten bugüne sosyopolitik, sosyoekonomik ve coğrafi konumu açısından itibarını koruyarak her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak, son yıllarda önemini kaybetmeye başlayan Orta Asya, özellikle Sovyetler Birliği döneminde itibarını tamamen yitirerek adeta unutulmuş bir bölge haline gelmiştir. Ancak, 21. yüzyılın başlamasıyla, güç rekabetinin farklılaştığı ve çok kutuplu küresel sisteme doğru evrildiği bu yeni dünya düzeninde Orta Asya, yeniden keşfedilmeye ve uluslararası ilişkiler disiplininde yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Bu coğrafya, çok kutuplu yeni sistemde, küresel ve bölgesel çapta Rusya, Çin, ABD, AB, Türkiye, İran ve Hindistan gibi ana aktörlerin en önemli siyasi, iktisadi, stratejik ve kültürel rekabet alanı haline gelmiştir. Böylece Orta Asya'nın uluslararası sistemde jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel öneminin yeniden keşfedilmesine ve giderek değer kazanmasına neden olmuştur. Bu durumda Orta Asya ülkeleri bir bütün olarak yeniden şekillenmekte olan küresel ortamın sunduğu fırsat ve potansiyellerden verimli istifade etmesi ve bölgenin güncel önemi ve değerini kavraması gerektiği, bunun için ise bölge ülkelerinin bölgeselleşme çerçevesinde güçlü ve derin bir bütünleşmeye ihtiyaç duyduğu ortaya çıkmaktadır.

Bölge ülkelerinin güçlü bir iş birliğini geliştirmesiyle birlikte bütünleşmesi ve bu şekilde Orta Asya'nın bölgeselleşmesi için bu coğrafya çok önemli siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel potansiyellere sahip bulunmaktadır. Bu birleştirici potansiyeller, iç ve dış olmak üzere iki yönlü olarak ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, siyasi alandaki iş birliği potansiyelleri ve fırsatlarından; bölge ülkelerinin siyasi yapılarının birbirine çok benzer olması, bölge içi güvenliğin korunması, bölge ülkeleri arasındaki belirsiz sınır problemlerinin çözülmesi, su ve enerji kaynaklarının paylaşımı ve Aral Gölü sorunu gibi iç yönlü ortak meseleler ön plana çıkmaktadır. Dış yönlü iş birliği potansiyelleri ise, bölge güvenliğine tehdit oluşturan dış unsurların birlikte önlenmesi ve dışarıya karşı münasebetlerde ortak pozisyon oluşturulması gibi, Orta Asya ülkeleri için hayati önem taşıyan birlikte var olma ve egemenliklerini koruma konularını kapsamaktadır. Ayrıca, Orta Asya ülkelerinin benzer ekonomik yapılara sahip olması, onların ekonomik alanda derin iş birliği yapmalarına, hatta bu alandaki entegrasyon girişimlerine ayrı bir kolaylık

sağlamaktadır. Burada bölgenin bütünleşmesine yönelik bölgesel ticaret, ulaştırma, kaynakların paylaşımı ve üretim alanlarındaki iç yönlü geniş ekonomik fırsat ve potansiyellerden bahsetmek mümkünken dış yönlü olarak ise bölge ülkelerinin dış ticaret, taşımacılık, transit, yatırım ve turizm gibi sahalardaki derin ekonomik iş birliği potansiyellerinden söz edilebilir. Bölgenin sosyal alandaki bütünleştirici potansiyelleri ise genel olarak ortak tarih, ortak dil, ortak karakter ve ortak milli hafıza gibi her biri iç ve dış olmak kaydıyla çift yöne sahip bileşenlerden oluşmaktadır. Son olarak, Orta Asya'nın bin yıllar boyunca şekillenmiş zengin kültürel yapısı; tarih, dil, din, örf-adet, edebiyat ve sanat gibi önemli birleştirici potansiyelleri bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca, Orta Asya coğrafyasının burada zikredilmeyen nice önemli siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bütünleştirici geniş potansiyel ve fırsatlara sahip olduğu bilinmektedir.

Orta Asya ülkeleri, bütünleşme konusunda bağımsızlıktan bu yana birkaç defa çeşitli girişimlerde bulunarak yukarıda bahsi geçen potansiyelleri değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak, bu girişimlerin hepsi belirli nedenlerden dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buna rağmen, bölge ülkeleri 2018'de "İstişare Buluşmaları" adı altında yeniden bölgesel entegrasyon arayışına başlamış görünmektedir. Bu anlamda, düzenli olarak gerçekleştirilmekte olan bu buluşmalar serisi, bugüne kadar her ülkede bir kere düzenlenmesi kaydıyla bir döngüyü tamamlamış bulunmaktadır. Buluşmalarda, bölge liderleri genel olarak politik, ekonomik ve sosyokültürel alanlara ilişkin meseleleri ele alırken bölgesel sorunların üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Bir bölgesel entegrasyon arayışı olarak görülmekte olan bu buluşmalardan gözlenen esas amaç ise, bölgesel istikrar ve huzurun korunması, bölgesel kalkınma ve refahın sağlanması ve bölgede tek kültür ve kimliğin oluşturulmasına yönelik bir bütün olarak birlikte hareket etmektir. Aslında, bölge ülkelerini böyle bir girişime yönlendiren birçok iç ve dış etken bulunmaktadır. İç etkenlerin başında, genel olarak bölgesel güvenlik ve istikrara tehdit olarak görülen terörizm, aşırıcılık, yasak madde kaçakçılığı, organize suç örgütleri gibi unsurların önlenmesi; bölgesel kalkınmaya yönelik atılımların gerçekleştirilmesi; bölgede sosyal bağların güçlendirilmesiyle birlikte tek bölgesel kimliğin oluşturulması ve bölgenin özgün kültürel mirasının korunması gibi Orta Asya ülkelerinin iç yönlü çözüm bekleyen ortak siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel meseleleri gelmektedir. Bölge ülkelerini bütünleşme konusunda bir araya getiren dış etkenler ise esasen onların günümüzdeki küresel ve bölgesel konjonktürde birlikte var olma endişelerinden kaynaklı bölgesel güvenlik ve bu çerçevede ilgili küresel ve bölgesel aktörlere karşı ortak pozisyonun güçlendirilmesi meselelerinden oluşmaktadır.

Her zaman dış aktörlerin dikkat odağında olan Orta Asya coğrafyası, bugün de aynı şekilde Rusya, Çin, ABD, AB, Hindistan, Türkiye ve İran gibi küresel ve bölgesel aktörlerin dikkatini çekmektedir. Bu aktörlerin Orta Asya'daki bir bölgesel entegrasyon arayışına yönelik tutumları genellikle çıkar odaklı olup var olan bölgesel dengeleri koruma kaygısıyla şekillenmektedir. Özellikle Rusya, Çin ve ABD gibi büyük güçler, bölgenin jeopolitik konumu nedeniyle burada etkin olmak istemekte, bu da herhangi bir entegrasyon arayışına yönelik farklı tutumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Rusya, geleneksel olarak bölge üzerindeki nüfuzunu koruma refleksiyle entegrasyon girişimlerini etkileyerek şekillendirmeye çalışırken, Çin ekonomik iş birliği temelinde bölge ülkelerini kendi kalkınma projelerine entegre etmeye çalışmaktadır. ABD ise bölgedeki stratejik çıkarlarını güvence altına alarak, özellikle enerji kaynakları ve güvenlik konularında etki sahibi olmayı amaçlamaktadır. Bu farklı çıkar dengeleri, Orta Asya'daki entegrasyon arayış süreçlerinin dış aktörler tarafından destekleme ya da engelleme yönündeki tutumlarını şekillendirmektedir. Sonuç olarak, dış aktörlerin bu karmaşık ve çoğu zaman rekabetçi tutumları, Orta Asya'da güçlü ve bağımsız bir bölgesel entegrasyon modelinin ortaya çıkışını hayli zorlaştırmaktadır.

Orta Asya ülkelerinin birbirine yaklaşma mahiyetindeki tutumları, büyük ölçüde tarihi deneyimlerine, ulusal çıkar tanımlamalarına ve bölgesel dengelere dayanmaktadır. Her ne kadar bölge ülkeleri entegrasyon arayışlarını sürdürse de bu sürecin nasıl bir çerçevede ilerleyeceği konusunda ortak bir vizyon sahibi olduklarını henüz söyleyemeyiz. Çünkü oldukça genç milli devletler olmaları hasebiyle bölge ülkeleri, bir taraftan ulusal egemenliklerini sürdürme konusundaki hassasiyetlerini vurgularken, diğer taraftan da iş birliği ve bölgesel dayanışma arayışı içerisinde olduklarını göstermektedirler. Ancak bu dayanışmanın nispeten gevşek ve esnek bir yapıda gelişeceği öngörülebilir. Yani bölge ülkeleri, büyük güçlerin etkisini sınırlamak ve bölgesel istikrarı sağlamak amacıyla iş birliğine önem vermekle birlikte, egemenlikten feragat etmeyi gerektiren daha derinlemesine bir entegrasyona şu an itibarıyla pek sıcak bakmamaktadırlar.

Orta Asya bölgesindeki entegrasyon girişimleri dünyanın farklı bölgelerindeki benzer süreçlerle kıyaslandığında henüz erken bir safhada olduğu görülmektedir. Özellikle Avrupa Birliği deneyimine bakıldığında entegrasyon sürecinin devletler açısından yüksek hassasiyet içeren egemenlik konularını da kapsayacak bir kurumsallaşmayı beraberinde getirdiği görülmektedir. Avrupa örneğinde devletler egemenliklerini gönüllü olarak bir havuzda toplayarak “ulus üstü” bir egemenlik anlayışına doğru yol almışlardır. Bu süreç, devletlerin ekonomik, hukuki ve hatta siyasi alanlarda ortak kurumlar inşa etmesini zorunlu kılmıştır. Buna

mukabil şimdilik, Orta Asya bölgesinde benzer şekilde milli egemenliklerin tek havuzda toplanmasına dair bir sürecin tartışıldığından söz etmek mümkün değildir. Aslında bölgedeki entegrasyon düşüncesi şu hali ile ulusal egemenliklerden ortak çıkarlar adına feragat etmek yerine, bu süreci bağımsızlığı korumak için bir araca dönüştürme süreci olarak öne çıkmaktadır.

Bu bağlamda, ASEAN gibi Asya tipi bölgesel iş birliği modellerin ilk safhaları incelendiğinde, Orta Asya'daki entegrasyon süreci ile daha fazla benzer yanlarının olduğu söylenebilir. ASEAN, büyük küresel ve bölgesel aktörlerin etkisini kırmak adına ortaya çıkan ve üye devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmama prensibine dayalı bir yapı olarak şekillenmiştir. Şu ana kadar liderler buluşmalarındaki (birbirinin iç işlerine müdahale etmeksizin egemenliklerine saygı çerçevesinde iş birliği mealindeki) söylemlere bakıldığında Orta Asya devletlerinin de benzer güdülerle hareket ediyor oldukları söylenebilir. Bu yönüyle, Orta Asya'daki entegrasyon girişimlerinin ASEAN modeline daha yakın olduğu söylenebilir. Özellikle, büyük devletlerin müdahalesine karşı küçük devletler arasında bir dayanışma mekanizması oluşturulması bu süreci, ASEAN örneğinde olduğu gibi kurumsallaşma adına bir derinlik kazanmasa bile ayakta tutabilir. Ancak, bölge liderlerinin bugüne kadar gerçekleştirdikleri zirvelerdeki söylemleri incelendiğinde, entegrasyon sürecinin nasıl bir model etrafında şekilleneceği konusunda net bir çerçevenin çizilmediği görülmektedir. Yani buluşmalar esnasında bir çok mühim uzlaşma ve anlaşmaların imzalanması gibi önemli aşamalar katedilmiş olmasına rağmen, bölge ülkelerinin nasıl bir entegrasyon modeli üzerinde anlaşacağına dair net bir veri henüz bulunmamaktadır. Bu durum, entegrasyon sürecinin henüz oldukça erken bir safhasında olduğunu ve bu süreç içinde bölgeye özgü farklı entegrasyon modellerinin ortaya çıkabileceğini göstermektedir.

Hasılı, Orta Asya'daki entegrasyon sürecinin geleceği, Avrupa Birliği tarzı derinleşmiş ve kurumsallaşmış bir bütünleşmeden ziyade, daha gevşek ve esnek bir yapıda şekillenebilir. Bölge ülkelerinin egemenliklerini koruma arzusu, bu sürecin ASEAN modeli gibi içişlerine karışmama ve esnek iş birliğine dayalı bir yapıya evrilebileceği ihtimalini yüksek tutmaktadır. Kısacası, şu an için Orta Asya'daki entegrasyon arayışının ne yönde ve nasıl ilerleyeceği hususunda kesin bir öngöründe bulunmak için henüz çok erken olduğunu söyleyebiliriz.

Yine de, yukarıda bahsedilen genel çıkarımlarla birlikte, her ne kadar bölge ülkelerinin İstişare Buluşmaları çerçevesinde entegrasyona yönelik çabalarının yavaş ilerlediği ve bölge liderlerinin bu konuda aşırı derecede temkinli davrandıkları bazı eleştirilere maruz kalsa da, bu buluşmaların sayısı arttıkça, bölgesel meseleler üzerinde yapılan müzakere ve diyaloglar sonucunda hedefe giden yol nebze nebze olarak aydınlanmakta olduğu ve ilgili girişimlerin

gittikçe sistematik olarak düzene oturmaya başladığı görülmektedir. Ancak “İstişare” adı altındaki girişimin hala kurumsallaşamaması ve sürecin yavaş ilerlemesi nedeniyle, Orta Asya’da gerçek bir entegrasyon ve bu çerçevede örgütsel bir oluşumun ortaya çıkması biraz fazla zaman alabilir. En azından bölge liderlerinin bu konuda çok istekli ve kararlı oldukları gözlemlenmektedir. Bu durumda, bölgedeki yeni gelişmeler ve liderlerin konuya ilişkin samimiyet ve istikrarından yola çıkarak, tezin “Orta Asya liderlerinin düzenli istişare buluşmaları kesintiye uğramadan devam ettiği takdirde, bu ülkelerin potansiyellerini harekete geçirerek bir bölgesel entegrasyon sürecine zemin hazırlayabilir” mealindeki ana hipotezinin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yine, tezin araştırma esnasında elde edilen bulgu ve sonuçlar, genel olarak alt hipotezlerin de doğruluğunu ispatlar niteliktedir. Ancak, bu hipotezlerin tam olarak kabul görmesi için bölgede gerçek manada Orta Asya Birliği gibi bir kurumsal yapının hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bunun için ise bölge ülkeleri, bölge liderleri ve bölge halkları el ele vererek sırasıyla yapması gereken bir dizi çalışmanın mevcut olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Gelecekte Orta Asya Birliği’nin başarılı bir şekilde kurulmasına yönelik bazı önemli noktaları dile getirmek mümkündür. İlk olarak, Orta Asya ülkelerinin birlikte yukarıda bahsedilen coğrafyanın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarındaki birleştirici potansiyelleri kapsamlı bir şekilde değerlendirerek, bunları bölgenin bütünleşmesi konusunda yüksek verimlilikle kendi yararlarına uygun bir biçimde kullanmaları gerekmektedir. Özellikle ekonomik potansiyellerin tam olarak kullanılması için, bölge ülkeleri arasında ciddi bir ekonomik entegrasyonun gerçekleştirilmesi sözü edilen potansiyellerin hayata geçirilmesini kolaylaştıracaktır. Orta Asya ülkeleri arasında sınır ötesi özel ekonomik bölgeler oluşturulması meselesi sıkça gündeme gelmektedir. Bu noktada, bölgesel ticaretin güçlendirilmesine yönelik bölge liderlerinin bu alandaki iş birliğinin derinleştirilmesi için coğrafyanın sunduğu imkan ve kabiliyetleri değerlendirmede birlikte hareket etmelerinin, çok daha avantajlı olmasının yanında, tüm tarafların yararına olacağına dair farkındalık kazanmaları çok önemlidir. Çünkü bu tür potansiyellerin gün yüzüne çıkarılmasında, bölge liderlerinin siyasi iradeleri büyük önem arz etmektedir. Ayrıca, bu potansiyellerin hayata geçirilmesinde, siyasi ortamın da uygun olması çok önemlidir. Uygun siyasi ortam sağlandığında, ekonomik entegrasyon süreci hem kolay hem de hızlı bir şekilde ilerleyebilir. Zaten bir bütünleşme sürecinde en kolay ve elverişli alan ekonomik alandır. Orta Asya ülkelerinin avantajlarından biri, bu konuda AB ve ASEAN gibi örneklerden ve onların tecrübelerinden yararlanarak başarı ve başarısızlıklarından gerekli dersleri çıkarma şansına sahip olmalarıdır. Bu, bütünleşme sürecinin yapıcı ve başarılı bir

şekilde yürütülmesine ve tamamlanmasına imkan tanıyacaktı. Bununla birlikte, Orta Asya entegrasyonu sürecinde sosyal potansiyeller, siyasi ve ekonomik potansiyeller kadar önemlidir. Çünkü bölge insanları arasındaki güçlü bağ ve ilişkilerin şekillenmesi ve gelişmesi, bölgesel bütünleşmeyi derinden sağlamlaştırarak gerçek bir birliği vücuda getirecektir. Bu nedenle, bölgenin birleştirici sosyal potansiyellerinden tam olarak ve verimli bir şekilde yararlanmak çok önemlidir. Neticede, Orta Asya halkları, tek kimlik çatısı altında her yönüyle güçlü bir toplumu meydana getirerek ortak geleceğe yönelik somut adımlar atmış olacaktır. Ayrıca, Orta Asya bölgesinin bin yıllardır şekillenmiş zengin kültürel yapısı vardır. Bölge halkları bu kültürün oluşturduğu ortak kimliğin izlerini üzerinde taşımaktadır. Ancak, bu miras konusunda toplumsal farkındalığın yeterli olmayışı, kadim Orta Asya kültürünün birleştirici ve bütünleştirici potansiyellerinden tam anlamıyla yararlanılamadığının bir göstergesidir. Bu nedenle, bölge ülkelerinin bu alanda da güçlü bir iş birliğine ihtiyaçları vardır. Çünkü Orta Asya halklarının bu tür potansiyelleri iyi değerlendirmesinde, bu konudaki bilgi ve tecrübe seviyesinin yükselmesinde ve bunlardan verimli bir şekilde istifade edilmesi için kabiliyet ve kapasitesinin artırılmasında bölge ülkeleri sahip olduğu tüm imkan ve avantajlarıyla öncülük etmeleri gerekmektedir. Böylece, bu potansiyeller bir yandan bütünleşme sürecinin dördüncü ayağı olan kültürel alanda da bölge ülkeleri arasında karşılıklı olarak derin iş birliğinin gelişmesine ve bölge halklarının daha fazla kaynaşmasına neden olurken, diğer yandan güçlü bir Orta Asyalı kimliğinin şekillenmesine zemin hazırlayacaktır.

Bu potansiyellerin verimli olarak değerlendirilmesinde, bölge ülkelerinin derin iş birliği ve entegrasyon girişimi çok mühim rol oynamaktadır. Çünkü bu yöndeki çalışmalara sistematik ve güçlü bir şekilde harekete geçirecek tek etkili otorite bu Orta Asya devletlerinin kendisidir. Bu yüzden, Orta Asya devlet liderlerinin İstişare Buluşmaları'nın bölgesel çapta derin bir iş birliğinin geliştirilmesi ve çeşitli alanlardaki entegrasyon süreçlerinin hızlandırılmasında apayrı bir yer tutacağı beklenmektedir. Buradaki en kilit nokta ise, bölgenin bütünleşmesinde anahtar olarak görülen bu düzenli buluşmaların aksamadan devam etmesi, geç kalmadan uygun bir zamanda bu entegrasyon girişiminin kurumsallaşma sürecinin başlatılması ve bölgesel bütünleşmenin olgunlaşmasıdır. Bunun için, geçmiş girişimlerden elde edilen tecrübelerden yararlanılmalı ve başarısızlıklardan ders çıkarılmalıdır. Yine bu sürecin tam anlamıyla başarılı olabilmesi için, ortak çıkarların bulunduğu alanlar tespit edilerek bu alanlarda ortak iş birliklerinin geliştirilmesi önemli bir şarttır. Çünkü son dönemde İstişare Buluşmalarına yönelik en bariz eleştiriler, sürecin çok yavaş ilerlediği ve bölge liderlerinin bu konuda çok temkinli davrandıkları yönündedir. Ayrıca, buluşmalarda çok stratejik kararların alınmadığı da başka bir

eleştiri konusu olmaktadır. Böylece, bölge liderlerinden, bundan sonraki buluşmalarda daha özgüvenle adım atmaları ve bir an önce bu girişimi kurumsallaşmaya doğru yönlendirmeleri beklenmektedir. Çünkü buluşmalarda dile getirilen teklif ve tavsiyeler, alınan kararlar ve varılan mutabakatlar ile bunların gerçek manada uygulanması ve icraatları arasındaki fark gittikçe açılmaktadır. Bu yüzden, İstişare Buluşmalarında mutabakata varılan konular üzerinde çalışmaların hızlandırılması ve icraatlarının, tüm tarafların el ele vermesiyle birlikte takip edilmesi oldukça önemlidir. Bu şekilde, bu formatın verimlilik ve işlevselliğini artırmak için kurumsallaşma sürecinin başlatılması ve giderek geliştirilmesi temin edilmelidir. Neticede, bölge ülkeleri bir bütün olarak içeride geniş ve derin dayanışma içerisinde olurken, dışarıya karşı ise ortak pozisyon olarak güçlü bir duruş sergileyebilirler.

Yukarıda bahsedildiği gibi, yeniden şekillenmekte olan küresel sistemin birçok güçlü aktörü, Orta Asya bölgesindeki her yeni gelişmeyi yakından takip etmektedir. Ayrıca, yukarıda belirtildiği üzere, Orta Asya coğrafyası o malum dış aktörlerin jeopolitik, jeoekonomik, jeostratejik ve jeokültürel maksat ve çıkarlarının kesiştiği noktada yer almakta olup, son yıllarda adeta bu bölge onların yoğun rekabet alanlarından birine dönüşmüştür. Fakat burada önemli olan, bölgedeki çok sayıda aktörün mevcudiyeti, Orta Asya'ya tek bir gücün hakim olmasını engellemesiyle birlikte, bölge ülkelerine büyük güçleri dengeleyerek kendi çıkarlarını savunma ve kazançlarını maksimize etme fırsatlarını sunuyor olmasıdır. Bu durumda, Orta Asya ülkeleri kendi aralarında bir birlik inşa ederek bu fırsatları değerlendirmelidir. Çünkü bu rekabet ortamından doğan fırsatları, bölge ülkelerinin herhangi biri tek başına etkili bir şekilde değerlendiremez. Ayrıca, bölgesel bir entegrasyonla yukarıda bahsedilen bölgesel risklere karşı gerekli önlemlerin alınması da kolaylaşacaktır. Ancak, tam teşekküllü bir entegrasyonun gerçekleştirilmesi pek kolay olmayacaktır. Çünkü ilgili aktörlerin bu entegrasyonu koşulsuz olarak desteklemeleri mantık dışıdır. Pek çoğu, kendilerinin içlerinde olduğu bir entegrasyonu destekleyecek; yoksa bölgeye özgü bir birliğe engel oluşturmaya çalışacakları çok muhtemeldir. Ancak, aktörlerin sayısının fazla olması ve bölgeyi biri diğerine karşı kendine çekmeye çalışması nedeniyle, Orta Asya ülkelerinin bütünleşmesine yönelik bazı boşluklar ve tavizler ortaya çıkacaktır. Önemli olan, bu tür imkan ve fırsatları kaçırmadan zamanında ve yerinde değerlendirmektir.

Hülasa, hızla gelişen bugünün şartları altında, Orta Asya ülkelerinin her fırsattan verimli şekilde yararlanarak, zaman kaybetmeden bölgesel çapta bütünleşmeye doğru yönelmeleri gerekmektedir. Bunun için bazı zorlukların yanında büyük fırsatların da mevcut olduğunu ihmal etmemek gerekir. Dolayısıyla, coğrafyanın oluşturduğu fırsat ve risklerin olumlu bir

şekilde değerlendirilmesi için, elbette bölge ülkelerinin her açıdan bir ve bütün olarak hareket etmesi çok önemlidir. Başka bir deyişle, bölge ülkeleri güçlü bir geleceği inşa etmek için içeride dostluk ve kardeşliği bina ederek, dışarıya tek vücut olarak bakmalıdır. Bunu başarmak, birlik ve beraberlikten doğan güçlü bir siyasi iradenin vücut bulmasından geçmektedir. Ancak, bu konudaki iş birliğinin, bölgesel bütünleşmenin bilincinde olarak sistematik bir şekilde geliştirilmesi çok önemlidir. Eğer meseleye gerçekten bu şekilde yaklaşılsa, tüm potansiyel ve fırsatlardan tam olarak yararlanma imkanı doğacaktır. En azından, yukarıda bahsi geçenlerin hepsinin gerçek manada pratik olarak hayata geçirilmesi, Orta Asya entegrasyon sürecini siyasi ve iktisadi alanda önemli bir aşamaya getirecektir. Bir de Orta Asya'nın bütünleşmesi bölge halklarının da en büyük arzularından biri olarak onları hem tarihten gelen bölgesel değerler ve kültürel bağlar bir arada tutarken hem de onlar bu sürecin oluşturacağı tek kimlik çatısı altında yine de güçlü ve mutlu milleti teşekkül edecektir. Başka bir ifadeyle, bölge ülkelerinin Orta Asya entegrasyonu konusundaki girişiminden gözlenen esas amacın bölgesel istikrar ve huzurun korunması, bölgesel kalkınma ve refahının sağlanması ve bölgede tek kültür ve kimliğin oluşturulmasına yönelik bir bütün olarak birlikte hareket edilmesi olmalıdır. Böylece bölge ülkeleri ve halklarının en büyük arzusu ve en önemli hedefi olan, yakın gelecekte bir Orta Asya Birliği'nin kurulması daha mümkün hale gelecektir.

KAYNAKLAR

- Abaydullayeva, M. M., Khadzhieva, G. U., Arupov, A. A. ve Tusupova, L. A. (2019). Potential for Development of Integration Cooperation of Central Asian Countries. *Вестник университета «Туран»*, (4), 32-38.
- Abdikadirova, E. (2017). Orta Asya'da Entegrasyon Süreçleri. *Reforma*, 2(74), 65-70.
- Abdrakhmanova, Z. (2011). *Orta Asya'da bölgesel birlik tartışmaları ve Türkiye* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Tez No: 280092).
- Abdülkerimov, B., Kussainova, M. ve Aliyev, N. T. (2023, 20 Eylül). *Orta Asya-ABD Devlet Başkanları Birinci Zirvesi New York'ta yapıldı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asya-abd-devlet-baskanlari-birinci-zirvesi-new-yorkta-yapildi/2996442>
- Açıkmeşe, S. A. (2004). Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(1), 1-32.
- Akgül, B. İ. (2023, 23 Şubat). *Rusya-Ukrayna Savaşı'nda 1 yıl geride kaldı*. TRT Haber. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-ukrayna-savasinda-1-yil-geride-kaldi-748387.html>
- Akın, B. (2009). *Security regionalism in Central Asia* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Bilkent Üniversitesi, Ankara. (Tez No: 235096).
- Akorda.kz, (2018, 15 Mart). *Участие в Рабочей (консультативной) встрече глав государств Центральной Азии*. Офиц. сайт Президента Республики Казахстан. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/uchastie-v-rabochei-konsultativnoi-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoi-azii
- Akorda.kz, (2020, 09 Ekim). *Совместное заявление глав государств Республики Казахстан, Республики Таджикистан, Туркменистана и Республики Узбекистан о событиях в Кыргызской Республике*. Офиц. сайт Прд. Респ. Каз. https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_other_events/sovme-stnoe-zayavlenie-glav-gosudarstv-respubliki-kazakhstan-respubliki-tadzhikistan-turkmenistana-i-respubliki-uzbekistan-o-sobytiyah-v-kyrgyz
- Akorda.kz, (2021, 06 Ağustos). *Выступление Президента Казахстана на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kazakhstanana-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-672341>
- Akorda.kz, (2022, 21 Temmuz). *Выступление Президента К.К.Токаева на IV Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-na-iv-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-2163148>
- Akorda.kz, (2023, 14 Eylül). *Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев принял участие в V Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Официальный сайт Президента Республики Казахстан.

<https://www.akorda.kz/ru/prezident-kazahstana-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-v-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-1484611>

Allaberdiyev, B. (2018, 22 Mart). *I. Orta Asya Liderler Zirvesi, Astana'da Gerçekleştirildi.* TUIC AKADEMİ. <https://www.tuicakademi.org/orta-asya-liderler-zirvesi-astanada-gerceklestirildi/>

Allison, R. (2008). Virtual regionalism, regional structures and regime security in Central Asia. *Central Asian Survey*, 27(2), 185-202.

Alperen, Ü. (2018). “Bir Kuşak Bir Yol” Girişimi ve Çin’in Orta Asya Politikası. *Bilge Strateji*, 10(19), 17-38.

Altyn asyr, (2018, 15 Mart). *Туркменская делегация приняла участие в рабочей встрече глав государств Центральной Азии.* Золотой век – Инф. Аген. Туркменистана. <https://turkmenistan.gov.tm/ru/post/30808/turkmenskaya-delegatsiya-prinyala-uchastie-v-rabochei-vstreche-glav-gosudarstv-tsentralnoi-azii>

Altyn asyr, (2019, 29 Kasım). *Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Merkezi Aziýa ýurtlarynyň döwlet Baştutanlarynyň Konsultativ duşuşygynda sözlän sözi.* Türkmenistanyň Döwlet habarlar agentligi. <https://www.turkmenistan.gov.tm/tk/habar/50435/turkmenistanyn-prezidenti-gurbanguly-berdimuhamedowyn-merkezi-aziya-yurtlarynyn-dowlet-bastutanlarynyn-konsultativ-dususygynda-sozlan-sozi>

Altyn asyr, (2021a, 06 Ağustos). *В Туркменистане состоялась Консультативная встреча глав государств Центральной Азии.* Государственное информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/56199/v-turkmenistane-sostoyalas-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-centralnoj-azii>

Altyn asyr, (2021b, 06 Ağustos). *Совместное Заявление по итогам Консультативной встречи глав государств Центральной Азии.* Гос. информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/56215/sovместное-zayavlenie-po-itogam-konsultativnoj-vstrechi-glav-gosudarstv-centralnoj-azii>

Altyn asyr, (2022, 21 Temmuz). *Выступление Президента Туркменистана Сердара Бердымухамедова на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии.* Туркменистан: Золотой век, государственное информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/64981/vystuplenie-przdt>

Altyn asyr, (2023, 14 Eylül). *Выступление Президента Туркменистана Сердара Бердымухамедова на пятой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии.* Золотой век - Государственное информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/75524/vystuplenie-przdt>

Amirbek, A., Makhanov, K., Tazhibayev, R. ve Anlamassova, M. (2020). The Central Asian Countries in The Global Economy: The Callenges of Economic Integration. *Central Asia & the Caucasus* (14046091), 21(1), 90-101.

Aparı, S. F. (2021, 31 Ağustos). *ABD'nin en uzun savaşı: Afganistan'da 20 yıl.* Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdnin-en-uzun-savasi-afganistanda-20-yil/2351523#>

- Aral Gölü, (2024, 07 Ocak). In Wikipedia [Vikipedi]. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Aral_G%C3%B6lü
- Arda, A. G. (2019). *Entegrasyon teorileri çerçevesinde Orta Asya'da devletlerarası ilişkilerin ekonomi politiği* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale. (Tez No: 583222).
- Arı, T. (2014). Uluslararası İlişkilerde Büyük Tartışmalar ve Post-modern Teoriler. T. Arı (Der.), *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar* (1. baskı) içinde (s. 1-45). Bursa: Dora Yayınları.
- Avesta.tj, (2023, 15 Eylül). *Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на Пятой консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Информационное агентство “Авеста”. <https://avesta.tj/2023/09/14/vystuplenie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-emomali-rahmona-na-pyatoj-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-tsentralnoj-azii/>
- Axmatova, D. (2022). Markaziy Osiyo Mintaqasida Iqtisodiy Hamkorlikni Rivojlantirish Istiqbollari. *Международный научный журнал «Научный импульс»*, 3(100)/1, 956-961.
- Aydın, A. (2015). Küresel mücadele politikaları: Orta Asya'da Rusya, ABD ve Çin. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 6(13), 1-11.
- Bahadır, T. (2010). *Orta Asya'da entegrasyon hareketleri ve Kırgızistan*. [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi, Konya. (Tez No: 274306).
- Başçıl, H. (2021, 4 Eylül). *Batı Emperyalizmi ve Orta Asya*. Gelenek ve Gelecek. <https://gelenekvegelecek.com/bati-emperyalizmi-ve-orta-asya-haluk-bascil/>
- Bobokulov, I. (2006). Central Asia: is there an alternative to regional integration?. *Central Asian Survey*, 25(1-2), 75-91.
- Bolcheknig.ru. (b.t.). *Природные ресурсы центральной азии. Природные ресурсы стран региона. Материалы в сети Интернет*. Словари. Энциклопедии. История. Литература. [15 Ocak, 2024'te referans alınmıştır]. <https://bolcheknig.ru/literature/prirodnye-resursy-centralnoi-azii-prirodnye-resursy-stran/>
- Budak, T. (2013). Orta Asya'da Küresel Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye. *Bilge Strateji*, 5(9), 125-142.
- Buranelli, F. C. (2021). Central Asian regionalism or central Asian order? Some reflections. *Central Asian Affairs*, 8(1), 1-26.
- Büyüktanır, D. (2015). Toplumsal İnşacı Yaklaşım ve Avrupa Bütünleşmesinin Açıklanmasına Katkıları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 14(2), 1-24. DOI: https://doi.org/10.1501/Avraras_0000000221.
- Ceylan Kotan, Ş. (2023). *Klasik Avrasyacılığın Kökenleri ve Günümüz Rus Dış Politikasına Etkileri* [Yayımlanmış doktora tezi]. Yalova Üniversitesi, Yalova. (Tez No: 790973).

- CIS, (2018, 15 Mart). *B Astane prosla pervaa konsultativnaa-vstreca-glav-gosudarstv-centralnoj-azii*. Исполнительный комитет Содружества Независимых Государств. <https://cis.minsk.by/news/8979/v-astane-prosla-pervaa-konsultativnaa-vstreca-glav-gosudarstv-centralnoj-azii>
- CIS, (2021, 06 Ağustos). *B Turkmunistane proshla Konsultativnaia vstrecha Glav gosudarstv Centralnoi Azii*. Исполнительный комитет СНГ. https://cis.minsk.by/news/19904/v_turkmenistane_proshla_konsultativnaja_vstrecha_glav_gosudarstv_centralnoj_azii
- CIS, (2022, 21 Temmuz). *21 iyula v g. Cholpon-Ata sostoyalsya chetvertaya Konsultativnaia vstrecha glav gosudarstv Centralnoi Azii*. Пресс-служба Исполкома Содружества Независимых Государств (СНГ). <https://cis.minsk.by/news/23848>
- Çakmak, Ö. A. (2017). Orta Asya: Bölgesel Entegrasyon Girişimleri ve Öneriler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 116-134.
- Çalışır, A. (2019). *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi: Orta Asya'da bölgesel işbirliği ve entegrasyon* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. (Tez No: 622483).
- Çetin, K. (2016, 13 Ekim). *ABD'nin Orta Asya'daki Girişimi: C5+1*. Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM). <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ABD-NIN-ORTA-ASYA-DAKI-GIRISIMI-C5-1>
- Dadabayeva, G. ve White, K. (2018). Is Central Asian Integration Possible Without Russia?. *Вестник КазНУ. Серия историческая*, 91(4), 130-137.
- Das, G. (2016, 05 Eylül). *Bölgeselleşme ve Bölgeselleşme Örneği: NAFTA*. TUIÇ Akademi. <https://www.tuicakademi.org/bolgesellesme-bolgesellesme-ornegi-nafta/>
- Demirci, Ü. Ö. (2011). Türk dünyasında latin alfabesine geçiş süreci (geçmişten günümüze). *Türk Yurdu Dergisi*, 31(287), 225-229.
- Denize kıyısı olmayan ülkeler, (Son düz. 2023, 07 Ekim). *Vikipedi, Özgür Ansiklopedi*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Denize_k%C4%B1y%C4%B1s%C4%B1_olmayan_%C3%BClkeler
- Denizhan, E. (2010). Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya politikası ve TİKA. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(1), 17-23.
- Ders Notları, (b. t.). *Liberalizm (İdealizm) Ders Notu* [Word belgesi]. Çankaya Üniversitesi. Bu çevrimiçi web sitesine 16 Ağustos, 2024 tarihinde <https://psi505.cankaya.edu.tr/course.php?page=DersNotlari> adresinden erişildi.
- Dieter, H. (1996). Regional integration in Central Asia: Current economic position and prospects. *Central Asian Survey*, 15(3-4), 369-386.
- Dışişleri Bakanlığı, (b.t.). *Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)*. Türkiye Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı [13 Mayıs, 2024'te referans alınmıştır]. <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>

- Doğan, S. (2011). Ekonomik İşbirliği Teşkilatı: 21. Yüzyılda Tarihi İpek Yolunu Canlandırma Çabaları. *Ortadoğu Analiz*, 3(26), 63-70.
- Doğruhaber, (2022, 05 Ocak). *Halkın zam protestosu istifa getirdi! Kazakistan'da OHAL*. E-Gazete. <https://dogruhaber.com.tr/haber/804301-halkin-zam-protestosu-istifa-getirdi-kazakistanda-ohal/>
- Düzgün, D. M. (2020). Realizm Teorisinin Ortaya Çıkışı ve Gelişme Evreleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (47), 256-276.
- Ejder, A. (2019). *Türk kamu diplomasisi bağlamında Türkiye bursları örneği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yalova Üniversitesi, Yalova. (Tez No: 587001).
- Ekrem, E. (2011). Çin'in Orta Asya Politikaları. *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi*, Yayın, 4.
- Elemesov, R., Tileubergen, A. ve Balaubaeva, B. (2018). Prerequisites for the integration of Central Asian countries. *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*, 83(3), 72-78.
- Eray, Ş. (2009). Küreselleşme ve Bölgeselleşme İlişkisi, Merkeziyetçilikten Adem-i Merkeziyetçiliğe, Ulus Devletten Ulusüstü Birliktere ve Bölgeselleşmeye. *Toplum ve Hekim*, 24(4-5), 264-274.
- Ereker, F. A., & Özer, U. (2020). Jeokültür ve Dünya sistemi: Wallerstein'ı yanlış mı anladık?. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(4), 133-150.
- Erol, M. S. ve Şahin, M. (2013). Bağımsızlıklarının 20. Yılında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyon Süreci (1991-2011). *Karadeniz Araştırmaları*, 37(37), 111-136.
- Golden, P. B. (2018). *Dünya Tarihinde Orta Asya*. (Y. K. Taştan, Çev. / 3. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş. (Orijinal eserin adı ve yayın tarihi: *Central Asia in World History*, 2011 / Oxford University Press, Inc.).
- Güney, Y. E. (2021). İnşacı Yaklaşım Bağlamında Avrupa Birliği Bütünleşmesinin Serencamı (Koronavirüs Pandemi Dönemi). *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 79-97.
- Halanskii, I. V. (2011). Центральноеазиатская интеграция: действительность и возможности. *Вестник КРСУ*, 11(11), 30-34.
- Hasgüler, M. ve Uludağ, M. B. (2009). "Üçüncü Dünya" Yolunda Rusya ve Orta Asya. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (41), 39-60.
- Huntington, S. P. (2001). Medeniyetler Çatışması mı?. *Medeniyetler Çatışması*, 7, 22-49.
- IICA, (2023, 10 Mayıs). *Markaziy Osiyo Xalqaro Instituti haqida*. Markaziy Osiyo xalqaro instituti rasmiy veb-sayti. <https://iica.uz/oz/page/o-mejdunarodnom-institute-tsentralnoy-azii>
- Islam in Asia, (Son düz. 2024, 02 Ocak). *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Islam_in_Asia

- İrfanoğlu, E. (2020, 23 Temmuz). *Bölge, Bölgeselcilik, Bölgeselleşme*. Diplomasi ve Strateji Dergisi (DSJOURNAL). <https://www.dsjournal.org/bolge-bolgeselcilik-bolgesellesme/>
- Juraev, Z. (2023, 13 Temmuz). *MDPI preprint water security*. Research Gate. https://www.researchgate.net/figure/Population-Statistics-in-Central-Asia-Million-people-2023-Sources-Website-of-each_fig1_372363180
- Kabar, (2021, 06 Ağustos). *Садыр Жапаров выступил на Консультативной встрече глав государств ЦА в Туркменбаши*. Кыргызское Национальное информационное агентство. <https://kabar.kg/news/sadyr-zhaporov-vystupil-na-konsul-tativnoi-vstreche-glav-gosudarstv-tca-v-turkmenbashi/>
- Kadı, O. S. ve Nezihoglu, H. (2010). Prospects for Central Asian Integration. *Reforma*, 3(47), 5-10.
- Kafkasyalı, M. S. (2012). *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Kamalov, İ. (2011). Rusya'nın Orta Asya Politikaları. *Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, İnceleme-Araştırma Dizisi, Yayın, 2*.
- Kamenov, R. (2018, 3 Ekim). *Jeopolitik Üzerine: Jeostrateji – Jeokültür – Jeoekonomi*. İlim ve Medeniyet. <https://www.ilimvemedeniyyet.com/jeopolitik-uzerine-jeostrateji-jeokultur-jeoekonomi.html>
- Karaağaçlı, A. (2012). *Asya Devletlerinde Siyasal İstikrar ve Ekonomik Gelişmenin Karşılıklı Etkileşimi*. International Conference of Eurasian Economies 2012, Oturum 2B: Büyüme ve Gelişme II (pp.164-168). Almaty, KAZAKHSTAN. DOI: <https://doi.org/10.36880/C03.00467>
- Karaoğlu, O. (2022). Orta Asya'da ABD-Çin-Rusya Rekabeti ve Türk Dünyasına Yansımaları. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (17), 135-158.
- Karimov, I. E. ve Kayumova, M. M. (Düsr.). (2019). *Markaziy Osiyo Geografiyasi (O`rta Osiyo tabiiy geografiyasi)*. Jizzax: A. Qodiriy nomidagi Jizzax Davlat Pedagogika Instituti.
- Kılıç, N. G. (2019). *Orta Asya entegrasyon tartışmaları ve Avrasya Birliği* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Tez No: 549110).
- Kızılay, Ş. (2023, 21 Haziran). *Orta Asya-AB Zirvesi'nin Sonuçları*. Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM). <https://www.ankasam.org/orta-asya-ab-zirvesinin-sonuclari/>
- Koçer, F. Ş. B. ve Gökten, K. (2021). Avrasya Ekonomik Birliği: Oluşum, potansiyel ve sınırlılıklar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1468-1485.
- Köksal, P. (2020). Orta Asya'da Tarihsel Kimlikler ve Çatışma. *Uluslararası Suçlar ve Tarih / International Crimes and History*, (21), 21-52.

- Kubicek, P. (1997). Regionalism, nationalism and realpolitik in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 49(4), 637-655.
- Kukeyeva, F. T., Baisalbek O. A. ve Ziyabekova, A. Zh. (2023). New Trends in Regional Integration and their Impact on the Countries of Central Asia. *Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение*, 52(2).
- KunUZ, (2022, 15 Ağustos). “To ‘laqonli mintaq bo ‘lish uchun yagona taqdir ekanini anglash kerak” – 5 davlat birlasha oladimi? [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=jQKYdTrGNuQ>
- KunUZ, (2023, 18 Eylül). *Beshinchi uchrashuv qanaqa o‘tdi?* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_06bsWUeA7A
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (b.t./a). *Kültür / Türk kültür tarihi*. Türkiye Cumhuriyeti, Kültür ve Turizm Bakanlığı [27 Ocak, 2024’te referans alınmıştır]. <https://www.ktb.gov.tr/TR-96254/kultur.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (b.t./b). *İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)*. Türkiye Cumhuriyeti, Kültür ve Turizm Bakanlığı [18 Mayıs, 2024’te referans alınmıştır]. <https://disiliskiler.ktb.gov.tr/TR-132162/islam-isbirligi-teskilati-iiit.html>
- Laruelle, M. ve Peyrouse, S. (2015). *Globalizing Central Asia: Geopolitics and the challenges of economic development*. Routledge.
- Makhmutova, E. V. (2018). Центральная Азия в поисках собственной интеграционной модели. *Вестник МГИМО Университета*, (4 (61)), 78-91.
- Mâverâünnehir, (Son düz. 2024, 07 Ocak). *Vikipedi, Özgür Ansiklopedi*. <https://tr.wikipedia.org/wiki/M%C3%A2ver%C3%A2%C3%BCnnehir>
- Mehta K, Ehrenwirth M, Trinkl C, Zörner W, Greenough R. (2021). The Energy Situation in Central Asia: A Comprehensive Energy Review Focusing on Rural Areas. *Energies*. 14(10):2805. <https://doi.org/10.3390/en14102805>
- Mfa.tj, (2021, 15 Temmuz). *Мулоқоти вазирони корҳои хориҷии давлатҳои Осиёи Марказӣ*. Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://mfa.tj/tg/main/view/8273/muloqoti-vazironi-korhoi-khorijii-davlatloi-osijoi-markazi>
- Mfa.tj, (2023, 15 Mart). *О Пятой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://mfa.tj/ru/main/view/12269/o-pyatoi-konsultativnoi-vstreche-glav-gosudarstv-tsentralnoi-azii>
- Mfa.uz, (2019, 02 Aralık). *Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining ikkinchi Maslahat uchrashuviga oid maxsus ko‘rsatuv*. [Video]. YouTube. <https://youtu.be/n-o3hn8sWZw?si=tGFa47AL4dHFdnrf>
- Mfa.uz, (2020a, 03 Ağustos). *Videokonferensaloqa Shaklidagi Markaziy Osiyo Davlatlari Ekspertlari Uchrashuvi To‘g‘risida*. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining

- rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2020/videokonferensaloqa-shaklidagi-markaziy-osiyo-davlatlari-ekspertlari-uchrashuvi-togrisida---28438>
- Mfa.uz, (2020b, 18 Ağustos). *Videokonferensaloqa Shaklidagi Markaziy Osiyo Davlatlari Ekspertlari Uchrashuvi To'g'risida*. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2020/videokonferensaloqa-shaklidagi-markaziy-osiyo-davlatlari-ekspertlari-uchrashuvi-togrisida---28439>
- Mfa.uz, (2021, 15 Temmuz). *Vazir Abdulaziz Komilov Markaziy Osiyo xalqaro institutining ochilish marosimida ishtirok etdi*. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2021/vazir-abdulaziz-komilov-markaziy-osiyo-xalqaro-institutining-ochilish-marosimida-ishtirok-etdi---29997>
- Mfa.uz, (2023, 04 Ağustos). *O'zbekiston Prezidenti Ashxobod sammitida ishtirok etdi*. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2023/ozbekiston-prezidenti-ashxobod-sammitida-ishtirok-etdi---34329>
- Moldosonov, J. (2005). *Prospects for regional integration in Central Asia - The case Eurasec* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi, İstanbul. (Tez No: 190563).
- Muhabbatov, H. ve Rahimov, M. (2014). *Географияи Тоҷикистон (Китоби дарсӣ барои синфи 8-ум)*. Душанбе: Маориф.
- Muminov, I. (2020). New horizons of integration processes in Central Asia. *Global Scientific Journal*, 8(3), 176-184.
- Najmitdinov, A. (2010). *Central Asian integration as a way of guaranteeing regional security, economic growth, feasibility and prospects* (No. 48). Discussion Paper.
- Nazarbayev.kz, (2019, 29 Kasım). *Елбасы Нурсултан Назарбаев принял участие во второй Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Официальный сайт первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева. <https://nazarbayev.kz/ru/news/2019-11/elbasy-nursultan-nazarbaev-prinyal-uchastie-vo-vtoroy-konsultativnoy-vstreche-glav>
- NCA, (2023, 15 Eylül). *Пятая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии в Таджикистане – Итоги*. News Central Asia. <https://www.newscentralasia.net/2023/09/15/5-aya-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-tsentralkoy-azii-v-tadzhikistane-itogi/>
- Novosti Tadjikistana, (2021, 09 Ağustos). *Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Русскоязычный информационный портал «Новости Таджикистана Сегодня». <https://novosti-tadjikistana.ru/vystuplenie-prezidenta-respubliki-tadjikistan-emomali-rahmona-na-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoj-azii-2/>
- Olcott, M. B. (1994). The Asian interior: the myth of "Tsentrall'naia Aziia." (Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Tajikistan). *Orbis*, 38(4), 549-566.

- Omonkulov, O. (2019). *Orta Asya'da büyük güç bölgeselciliği - Avrasya Ekonomik Birliği, Yeni İpek Yolu ve İpek Yolu ekonomik kuşağı projeleri* [Yayınlanmış doktora tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale. (Tez No: 582213).
- Orta Asya, (Son düz. 2024, 07 Ocak). *Vikipedi, Özgür Ansiklopedi*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Orta_Asya
- Osman, K. (2021). *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) yönelik politikalarının dönemlere göre değişimi*. [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi, Elazığ. (Tez No: 658315).
- O'rozov, A. B. (2018, 16 Mart). *Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Birinchi maslahat uchrashuvi*. O'zA. <https://kknews.uz/oz/12563.html>
- O'zMTRK, (2018, 15 Mart). *Поинициативе Шавката Мирзиёева прошла консультативная встреча главгосударств Центральной Азии*. [Video]. YouTube. https://youtu.be/psdjOHJzmlQ?si=4BYTAPhm_U6FLNRc
- ÖOF Tarih, (2023, 10 Temmuz). *Karakalpak Türkleri Neden Özbekistan'a İsyan Etti : 2022*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=xegOXW7p9RI>
- Özgüdenli, O. G. (2003). Mâverâünnehir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 177-180. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maveraunnehir>
- Özlük, E. (2017). Dengeleme mi Peşine Takılmak mı?: Dış Politika Stratejilerini Yeniden Düşünmek. *Gazi Akademik Bakış*, 10(20), 221-263.
- Paintmaps, (b.t./a). *Kazakistan için Örnek Haritalar*. Paintmaps.com [20 Eylül, 2024'te referans alınmıştır]. <https://paintmaps.com/tr/bos-haritalar/120/ornekler>
- Paintmaps, (b.t./b). *Özbekistan için Örnek Haritalar*. Paintmaps.com [20 Eylül, 2024'te referans alınmıştır]. <https://paintmaps.com/tr/bos-haritalar/282/ornekler>
- Paintmaps, (b.t./c). *Türkmenistan için Örnek Haritalar*. Paintmaps.com [20 Eylül, 2024'te referans alınmıştır]. https://paintmaps.com/tr/bos-haritalar/215/ornekler#google_vignette
- Paintmaps, (b.t./d). *Kırgızistan için Örnek Haritalar*. Paintmaps.com [20 Eylül, 2024'te referans alınmıştır]. <https://paintmaps.com/tr/bos-haritalar/112/ornekler>
- Paintmaps, (b.t./e). *Tacikistan için Örnek Haritalar*. Paintmaps.com [20 Eylül, 2024'te referans alınmıştır]. https://paintmaps.com/tr/bos-haritalar/213/ornekler#google_vignette
- Patnaik, A., Gubaidullina, M., Makasheva, K. ve Konuspayev, Y. (2019). The idea of regional integration in the central asian and eurasian perspective. *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*, 86(2), 4-15.
- Patnaik, A. (2019). Regionalism and Regional Cooperation in Central Asia. *International studies*, 56(2-3), 147-162.
- Pirinççi, F. (2008). Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçeklikler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(01), 207-235.

- Population Pyramid, (b.t.). *Population Pyramids of the World from 1950 to 2100 / Central Asia 2023*. PopulationPyramid.net [29 Ocak, 2024'te referans alınmıştır]. <https://www.populationpyramid.net/central-asia/2023/>
- Pozdnyak, G. V., Kamenskaya, I. Y. ve Drannikova, T. A. (Düzl.). (2007). *Атлас Мира (Страны и Континенты)*. Москва: ПКО «Картография» Издательство Оникс.
- President.az, (2023, 14 Eylül). *Ильхам Алиев принял участие в пятой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии в Душанбе*. Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики. <https://president.az/ru/articles/view/61059>
- President.kg, (2018, 15 Mart). *Президент Сооронбай Жээнбеков: Исторически центрально-азиатский регион был регионом религиозной терпимости, межнациональной толерантности*. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/17580>
- President.kg, (2019, 29 Kasım). *Президент Сооронбай Жээнбеков: Кыргызстан выступает за равный учет интересов и потребностей всех стран Центральной Азии в водно-энергетической сфере*. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/19702>
- President.kg, (2021a, 06 Ağustos). *Президент Садыр Жапаров: Проект строительства ж/д магистрали «Китай-Кыргызстан-Узбекистан» станет одним из альтернативных и важных звеньев Центрально-Азиатского участка Евразийской железнодорожной сети*. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/22016>
- President.kg, (2021b, 06 Ağustos). *Президент Садыр Жапаров в г. Туркменбаши озвучил ряд предложений по улучшению взаимодействия стран ЦА в борьбе с коронавирусной инфекцией*. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/22017>
- President.kg, (2022, 21 Temmuz). *Президент Садыр Жапаров: В нынешних кризисных условиях международных отношений страны ЦА будут еще более тесно сотрудничать, чтобы продвигать общие интересы региона на мировой арене*. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/23377>
- President.kg, (2023, 14 Eylül). *Президент Садыр Жапаров: Нерешаемых вопросов нет, нужна политическая воля. Кыргызская Республика придает приоритетное значение развитию сотрудничества со странами Центральной Азии*. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/24566>
- President.tj, (2018a, 15 Mart). *Иштирок дар Мулоқоти кориҳои сарони кишварҳои Осиёи Марказӣ*. Хадамоти матбуоти Президенти Тоҷикистон. <http://president.tj/node/17282>
- President.tj, (2018b, 15 Mart). *Совместное заявление Глав государств Центральной Азии по случаю светлого праздника Навруз*. Пресс служба Президента Таджикистана. <http://president.tj/ru/node/17284>
- President.tj, (2019, 29 Kasım). *Выступление на второй консультативной встрече Глав государств Центральной Азии*. Пресс служба Президента Таджикистана. <http://www.president.tj/ru/node/21887>

- President.tj, (2022, 21 Temmuz). *Иштирок дар Воҳӯрии чоруми машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ*. Хадамоти матбуоти Президенти Тоҷикистон. <http://www.president.tj/ru/node/28763>
- President.tj, (2023, 14 Eylül). *Совместное заявление по итогам Пятой Консультативной встречи Глав государств Центральной Азии*. Пресс служба Президента Таджикистана. <http://www.president.tj/ru/node/31498>
- President.uz, (2017, 20 Eylül). *O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zlagani*. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/uz/lists/view/1063>
- President.uz, (2018, 15 Mart). *Shavkat Mirziyoyev tashabbusiga asosan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi*. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/uz/lists/view/1571>
- President.uz, (2021, 07 Ağustos). *Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на третьей Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан. <https://president.uz/ru/lists/view/4534>
- President.uz, (2022, 21 Temmuz). *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining to'rtinchi maslahat uchrashuvidagi nutqi*. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/uz/lists/view/5360>
- President.uz, (2023, 14 Eylül). *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvidagi nutqi*. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/uz/lists/view/6658>
- Pulatkhodzhayev, Z. (2019). Процессы регионализации в Центральной Азии. *Восточный факел*, 3(3), 157-168.
- Qadri, S. (2017). Central Asian Integration and Regional Development: A Greater Central Asian Approach. *Journal of Central Asian Studies*, 24, 43-58.
- Qayumov, A.A., Pardayev, G'R., & Islomov, I.N. (2015). *Iqtisodiy Va Ijtimoiy Geografiya (Markaziy Osiyo Iqtisodiy va Ijtimoiy Geografiyasi)*. Toshkent: Brok Class Servis.
- Rahmanov, N. (2024). The History and Present of Integration Processes in Central Asian Countries. Problems and Solutions. *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, 4(2), 32-38.
- Ramazan, Ö. (2017). Mackinder'in heartland teorisi'nin düşündürdükleri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (35), 95-100.
- Rashid, A. (2007). Tajikistan and regional integration in Central Asia. *Central Asia and the Caucasus*, 2(44), 62-66.
- Rosset, D. ve Svarin, D. (2014). The Constraints of the past and the Failure of Central Asian Regionalism, 1991–2004. *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, 3(2), 245-266.

- Rustami, S. (2021). *Политика Европейского Союза в интеграционных процессах в Центральноазиатском регионе: направления, инструменты, ресурсы (на примере Таджикистана)* [Yayımlanmış doktora tezi]. Ural Federal Üniversitesi, Yekaterinburg.
- Ryskulova, K. (2020). Uluslararası işbirliği projeleri ve Orta Asya: Bağımsızlıkları koruyacak güç dengesi için arayışlar. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 65-86.
- Sadoi Dushanbe, (2022, 21 Temmuz). *Вохӯрии навбатии панҷуми машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар Душанбе баргузор мешавад*. Радиои Садои Душанбе. <https://sadoidushanbe.tj/archives/14224>
- Sadri, H. A. (1997). Integration in Central Asia: From theory to policy. *Central Asian Survey*, 16(4), 573-586.
- Safojev, S. S. (2005). *Марказий Осиёдаги Геосиёсат*. Патент Пресс, Тошкент.
- Saipov, Z. (2021, 05 Ocak). *Markaziy Osiyo davlatlari jipslashuvi: integratsiya yo'lidagi muammolar va istiqbol*. Kun.uz. <https://m.kun.uz/uz/news/2021/01/05/markaziy-osiyo-davlatlari-ozaro-birlasha-oladimi>
- Sakmurzaeva, N. (2017). *Orta Asya'da Bölge Merkezli Bütünleşme: Çabaları ve Sonuçları*. International Conference of Eurasian Economies 2017, Oturum 5C: Kalkınma (pp.383-388). Bishkek, KYRGYZSTAN. DOI: <https://doi.org/10.36880/C09.01987>
- Sancaktar, C. (2013). Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri. H. Çomak ve C. Sancaktar (Der.), *Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar*, (1. baskı) içinde (s. 113-157). İstanbul: Beta Yayınları.
- Sarıkaya, Y., & Öztopal, M. K. (2019). Orta Asya'da Su Kaynakları ve Gelecek Dönem Beklentileri. *Avrasya Dünyası*, (4), 29-35.
- Saud, A. (2018). Changing Dynamics of Uzbekistan's Foreign Policy Under Shavkat Mirziyoyev: Prospects for Central Asian Regional Economic Integration. *Central Asia (1729-9802)*, (82), 1-35.
- Shambaugh, D. (Ed.). (2022). *International Relations of Asia*. Rowman & Littlefield.
- Stratejik Ortak, (2019, 17 Kasım). *Orta Asya'daki 5 Türk Devleti'nin Yeraltı Kaynakları*. Uluslararası İlişkiler Portalı. <https://stratejikortak.com/2019/11/turk-devletleri-yeralti-kaynaklari.html>
- Suyundikov, S. (2006). *Orta Asya entegrasyonu Sorunları ve çözüm yolları* [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi, Ankara. (Tez No: 191394).
- Şöhret, M. (2012). Realizm Çerçevesinde Avrupa Birliğinin Bütünleşmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 288-330.
- Tamer, C. (2023, 14 Eylül). *TAPI Projesi ve Bölgesel Güç Mücadelesi*. Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM). <https://www.ankasam.org/tapi-projesi-ve-bolgesel-guc-mucadelesi/>

- Tang, S. (2000). Economic integration in Central Asia: the Russian and Chinese relationship. *Asian Survey*, 40(2), 360-376.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 556-560. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>
- Thomson, C., & Turkstra, A. (2019, 29 Kasım). *Uzbekistan Hosts Second Consultative Meeting of Central Asian Leaders*. The European Institute for Asian Studies (EIAS). <https://eias.org/publications/op-ed/uzbekistan-hosts-second-consultative-meeting-of-central-asian-leaders/>
- Tolipov, F. (2010). Geopolitical stipulation of Central Asian integration. *Strategic Analysis*, 34(1), 104-113.
- TRT Avaz, (2021, 06 Ağustos). *O'rta Osiyo davlatlari rahbarlarining uchinchi Maslahat uchrashuvida Turkmanistonda bo'lib o'tdi*. TRT AVAZ Uzbekistan. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avrsyadan/orta-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d>
- Turkmenistan.ru, (2021, 06 Ağustos). *Выступление Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова на консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/45763.html>
- Tursunaliyev, B. (2010). *Orta Asya'da entegrasyon hareketleri ve Kirgizistan*. [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi, Konya. (Tez No: 274306).
- Tvt.tj, (2019, 29 Kasım). *Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Вохӯрии дуҷуми машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ*. Телевизиони Тоҷикистон. <https://www.tvt.tj/suhanronii-prezidenti-chumkhurii-tochikiston-emomali-rakhmon-dar-vohurii-duyumi-mashvaratii-saroni>
- Umarova N., & Tolipov, F. (2021, 09 Temmuz). *Markaziy Osiyo integratsiyasi qay tomon yo'nalmogda? Davr24 – O'zbekiston, Markiy Osiyo va Dunyo yangiliklari*. <https://davr24.uz/archives/5614>
- Uskembayeva, A. A. ve Orazayeva, Zh. Zh. (2020). Features of the formation of integration processes of the independent states of Central Asia. *Вестник Карагандинского университета Серия История. Философия*, 99(3), 213-218. ¹⁶²
- Uza.uz, (2019, 30 Kasım). *Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии*. O'zbekiston Milliy axborot agentligi. <https://uza.uz/ru/posts/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-30-11-2019>
- Uza.uz, (2021, 06 Ağustos). *O'zbekiston Prezidenti Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvida nutq so'zladi*. O'zbekiston Milliy axborot agentligi. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-prezidenti-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-nutq-sozladi_290623
- UzDaily, (2019, 29 Kasım). *Совместное заявление консультативной встречи глав государств Центральной Азии*. Агентстве по печати и информации Республики Узбекистан. <https://www.uzdaily.uz/ru/post/47922>

- Uzlidep.uz, (2018, 15 Mart). *Shavkat Mirziyoyev tashabbusiga asosan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi*. O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi. <https://uzlidep.uz/uz/news-of-uzbekistan/1261>
- UzReport, (2022, 21 Temmuz). *Qirg'izistonda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining 4-maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi*. UzReport axborot agentligi. <https://uzreport.news/politics/qirg-izistonda-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-4-maslahat-uchrashuvi-bo-lib-o-tdi>
- UzReport, (2023, 14 Eylül). *Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi kelgusi hamkorlik istiqbollari yuzasidan qator takliflarni ilgari surdi*. UzReport axborot agentligi. <https://uzreport.news/politics/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-davlatlari-o-rtasidagi-kelgusi-hamkorlik-istiqbollari-yu>
- VectorStock, (b.t.). *Central asia map vector image*. VECTORSTOCK [10 Haziran, 2024'te referans alınmıştır]. https://www.vectorstock.com/royalty-free-vector/central-asia-map-vector-1606261?utm_source=Pinterest&utm_medium=VectorStock+Social+Share&utm_campaign=Vector+Social+Share&utm_content=Central+Asia+map+vector+image
- Viktorowych Halanskii, I. ve Han, N. P. (2012). Ethnocentrism and the Problem of Central Asian Integration: Current Status. *The Copernicus Journal of Political Studies*, (1 (1)) 122-129.
- Vinokurov, E. (Düz.), Ahunbaev, A., Babajanyan, V., Berdigulova, A., Fedorov, K., Kharitonchik, A., Kuznetsov, A., Malakhov, A., Pereboev, V., Usmanov, N., Zaboev, A. (2022) *The Economy of Central Asia: A Fresh Perspective* (Reports and Working Papers 22/3). Almaty, Bishkek, Moscow: Eurasian Development Bank. <https://eabr.org/en/analytics/special-reports/the-economy-of-central-asia-a-fresh-perspective/>
- Worldometer, (b.t.). *Central Asia Population* [15 Ocak 2024'te referans alınmıştır]. <https://www.worldometers.info/world-population/central-asia-population/>
- Yılmaz, S. (2020). Bölge ve Bölgesel Entegrasyon Bağlamında Orta Asya Devletleri'nin Birliği için Bir Model Önerisi. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches/İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(5), 3229-3243.
- Yuldashev, A. ve Azizov, K. (2022). Central Asian Regional Cooperation Genealogy and Main Problems: Lessons from European Experience. *Евразийский журнал академических исследований*, 2(12), 1298-1310.
- Yüce, M. (2021, 01 Kasım). *Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*. Kriter. <https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/bagimsizliklarinin-30-yilinda-turkiye-orta-asya-turk-cumhuriyetleri-iliskileri>
- Zabortseva, Y. N. (2012). From the “forgotten region” to the “great game” region: On the development of geopolitics in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 3(2), 168-176.
- Zhekenov, D. (2022). Role of Central Asian Integration in Solving and Strengthening Logistics Issues. *Logistics & Diplomacy in Central Asia*, 165-180.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini Tacikistan’da tamamladı. 2016 yılında girdiği Yalova Üniversitesi Uluslararası İlişkiler (%100 İngilizce) Bölümünden 2021 yılında mezun oldu. 2021 yılında Yalova Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı’nın Yüksek Lisans Programı’na kabul edildikten beri öğrenci olarak eğitim hayatına devam etmektedir. Orta seviyede Arap, İngiliz, Rus ve iyi derecede Fars, Özbek, Türk dillerini konuşabilmektedir.

TEZDEN TÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER

Uğur, M. A., & Esanov, A. (t.y.). Orta Asya Liderleri İstişari Buluşmaları [Bu makale yayımlanmak üzere dergiye sunulmuştur]. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*.
<https://doi.org/10.17828/yalovasosbil.1501003>

